

3 КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В цьому номері читайте:

- Ленінізм і деякі питання інтернаціоналізму
- Торжество ленінських ідей соціалістичної перебудови села
- Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії
- Соратники В. І. Леніна на Україні (М. О. Скрипник)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. П. С. Сохань. Ленинизм и некоторые вопросы интернационализма. В. С. Петренко. Торжество ленинских идей социалистической перестройки села. *** А. Д. Скаба. О создании многотомной истории Украинской ССР. А. М. Пономарев. О начале мануфактурного периода на Украине. Сообщения. Л. Д. Витрук. Ленинские принципы равноправия женщин Советской страны в действии. Ю. М. Гамрецкий. Советы Украины в период наступления контрреволюции (июль—август 1917 г.). Т. Н. Колишер. К вопросу о деятельности агентов «Искры» на Украине. И. А. Гриценко. Отходничество из Букозины в Бессарабию и на Украину в первой половине XIX ст. Н. Д. Косухин. Танзания на пути социальных преобразований. *Соратники В. И. Ленина на Украине*. Ю. В. Бабко, А. А. Соловьева. Н. А. Скрипник. Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *On the Centenary of V. I. Lenin's Birth*. P. S. Sokhan. Leninism and Some Problems of Internationalism. V. S. Petrenko. Triumph of the Lenin Ideas of Socialist Reconstruction of the Country. *** A. D. Skaba. On Creation of "History of Ukrainian SSR" in Many Volumes. A. N. Ponomaryov. On the Beginning of the Period of Manufactory in the Ukraine. Communications. L. D. Vitruk. Lenin's Principles of Women's Equality of Rights in the Soviet Union in Action. Yu. M. Gamretsky. The Ukrainian Soviets during the Attack of Counterrevolution (July—August 1917). T. N. Kolisher. On Problem of Activity of the "Iskra" Agents in the Ukraine. I. A. Gritsenko. Migration from Bukovina to Bessarabia and the Ukraine during the First Half of the XIX Century. N. D. Kosukhin. Tanzania on the Path of Social Reforms. *V. I. Lenin's Comrades-in-arms in the Ukraine*. Yu. V. Babko, A. A. Solovyova. N. A. Skripnik. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Documentary Essays. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to the Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (108)

БЕРЕЗЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

- П. С. Сохань — Ленінізм і деякі питання інтернаціоналізму 3
В. С. Петренко — Торжество ленінських ідей соціалістичної перебудови села 14

* * *

- А. Д. Скаба — Про створення багатотомної історії Української РСР 21
О. М. Пономарьов (Чернівці) — Про початок мануфактурного періоду на
Україні 27

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Л. Д. Вітрук — Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни —
в дії 36
Ю. М. Гамрецький — Ради України в період наступу контрреволюції (ли-
пень — серпень 1917 р.) 43
Т. М. Колішер — До питання про діяльність агентів «Искры» на Україні 55
І. А. Гриценко (Чернівці) — Відходництво з Буковини в Бессарабію та на
Україну в XIX ст. 66
М. Д. Косухін (Москва) — Танзанія на шляху соціальних перетворень 73

Соратники В. І. Леніна на Україні

- Ю. В. Бабко, А. А. Соловйова — М. О. Скрипник 82

ЗАМІТКИ

- А. А. Кондрацький — До участі молоді України в громадському житті
(1959—1965 рр.) 88
А. І. Александров (Челябінськ) — Український полк імені В. І. Леніна 94
Ю. І. Терещенко — Муніципальний орган ЦК РСДРП(б) 96
В. О. Горбик — Політика консерваторів і проблеми англійської економіки в
50-ті роки XX ст. 99

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- О. П. Крижанівський — Селянський рух у Волинській губернії після інвен-
тарної реформи 1847—1848 рр. 105

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Г. І. Підлущкий — З досвіду комуністичного виховання учнів напередодні
великого ювілею 107

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Ф. Я. Ратушний (Дніпропетровськ) — Катеринослав Кільченський 113

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- І. С. Романченко (Львів) — Маловідомий виступ А. В. Луначарського про
Т. Г. Шевченка 118

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НАШ КАЛЕНДАР

- П. І. Халус (Мукачеве) — До 25-річчя визволення Угорщини від фашистських загарбників 120
В. П. Булкіна — До 100-річчя від дня народження І. І. Скворцова-Степанова 122

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- П. М. Калениченко — Висвітлення радянською та польською історіографією теми «В. І. Ленін і польський робітничий рух» 125
М. Ф. Хорошайлов (Донецьк) — Деякі проблеми відбудови Донбасу в радянській історіографії (Велика Вітчизняна війна та післявоєнний період) 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. Г. Сарбей — Є. С. Шабліовський, В. І. Ленін і українська література 137
В. В. Лапін — Г. М. Фомин, Социалистический гуманизм и основные закономерности его развития 138
М. М. Гузик, І. М. Сахарчук, П. А. Рудик. — Комуністами оновлена земля 139
В. Г. Мацкевич (Мінськ) — Анджей Сліш. Польська преса в Росії у період війни та революції (1915—1919 рр.) 140
В. Н. Гулевич — До політики німецького імперіалізму щодо України 141
А. М. Кирпичников (Ленінград) — Е. В. Черненко. Скифский доспех 142

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Про присудження Державних премій Української РСР 1969 р. 144
Ю. Л. — Члени-кореспонденти АН УРСР, обрані в грудні 1969 р. 145
В. І. Касьян — Республіканська науково-теоретична конференція з проблем історії робітничого руху 147
Т. М. Кольяк — Республіканська Рада по координації наукової розробки історії КПРС і КП України 148
В. Й. Голуб — Книги до ленінського ювілею 149
Б. Г. Монастирський (Одеса) — Музей історії Червонопрапорного Одеського військового округу 152
О. Д. Горбул — Зустріч вчених з колгоспниками 154
В. М. Довгопол (Харків), М. К. Мигаль (Харків) — Присвоєння докторського ступеня С. М. Королівському за сукупністю опублікованих наукових праць 155
Вісті з шкіл 156
Л. О. Медведська 156

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Я. І. Дзира — Про відтворення тексту історичних джерел 157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 3, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 03761. Здано до складання 27.I 1970 р. Підписано до друку 12.III 1970 р. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,39. Тираж 9789. Зам. К-15.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

П. С. СОХАНЬ

ЛЕНІНІЗМ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Володимир Ілліч Ленін, як зазначається в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», був найвидатнішим ученим у революції й революціонером у науці. Він відкрив новий етап у розвитку марксистської теорії, збагатив усі складові частини марксизму — філософію, політичну економію й науковий комунізм. В працях Володимира Ілліча дана всебічна наукова розробка теоретичних питань про соціалістичне перетворення суспільства як в окремій країні, так і в світовому масштабі. У них розкрито внутрішні закономірності розвитку соціалізму, визначено основні тенденції й перспективи формування співдружності соціалістичних країн та їх вплив на розвиток світового революційного процесу. Саме в розробці широкого кола питань теорії світової соціалістичної революції як закономірного процесу виникнення й розвитку світової соціалістичної системи розкрився геній В. І. Леніна. В цьому, насамперед, його безсмертна заслуга перед історією.

Ленінське вчення про закономірності переходу людства від капіталізму до соціалізму та будівництва комуністичного суспільства є інтернаціональним, оскільки воно створювалося на основі досвіду революційної боротьби трудящих усіх країн і виражає їх інтереси. Учасники міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій (Москва, червень 1969 р.) підкреслили, що ленінізм як інтернаціональне вчення і зараз виражає корінні потреби сучасної епохи. З часом людство дедалі більше впевнюватиметься у великому інтернаціональному значенні ленінізму.

Перемога соціалістичної революції і виникнення на місці колишньої Російської імперії поряд з РРФСР Української, Білоруської, Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Бухарської, Хорезмської і Далекосхідної радянських республік, а також проголошення і тимчасове існування в 1918—1919 рр. радянських республік в Естонії, Латвії, Литві, Фінляндії, Угорщині, Баварії, перемога народної революції в Монголії (1921 р.) дали змогу В. І. Леніну на основі першого такого досвіду розробити основні положення про характер взаємовідносин між соціалістичними країнами. Вони становлять суть соціалістичного інтернаціоналізму — вищого етапу в розвитку пролетарського інтернаціоналізму.

В нашій літературі ці поняття вживаються як тотожні. Однак кожне з них, незважаючи на спільні ідейні основи й головні принципи, має

свій зміст і свою сферу прояву. Соціалістичний інтернаціоналізм проявляється в широкому й багатогранному економічному, політичному, культурному та військовому співробітництві між країнами соціалістичної співдружності. Головною його особливістю є те, що він став державною політикою соціалістичних країн, спільною ідеологією їх народів.

Пролетарський інтернаціоналізм проявляється в солідарності всіх національних загонів трудящих світу під час боротьби проти імперіалізму, за мир, національне й соціальне визволення. Зараз, коли в світі відбуваються глибокі зміни в соціальній структурі, суспільній свідомості і політичній активності різних революційних загонів, коли, зокрема в розвинутих капіталістичних країнах, поряд з робітничим класом як основною революційною силою, дедалі активнішу роль починають відігравати прогресивна інтелігенція, молодь і так звані середні прошарки, а в країнах, що розвиваються,— селянство та інші верстви населення, розширюється сфера прояву пролетарського інтернаціоналізму і збагачується його зміст.

Творчо розвиваючи теорію наукового комунізму, всі складові частини марксистського вчення про закономірності суспільного розвитку, Володимир Ілліч розширив і збагатив поняття пролетарського інтернаціоналізму, зміст якого не залишався незмінним з того часу, як К. Маркс і Ф. Енгельс визначили його в формулі: «Пролетарі всіх країн, єдналися!» Цей лозунг відбивав саму суть інтернаціонального характеру марксистського вчення. Коли під впливом Великого Жовтня до активної боротьби за своє визволення пробудилися народи колоніальних країн, вождь визнав за необхідне розширити зміст лозунга «Пролетарі всіх країн, єдналися!», включивши в нього звернення до народів колоній і залежних країн: «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єдналися!» В сучасну епоху, як зазначається в тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», міжнародний комуністичний рух, вірний ідеям марксизму-ленінізму, виробив новий лозунг, який відповідає вимогам часу: «Народи соціалістичних країн, пролетарі, всі демократичні сили в країнах капіталу, визволені і пригноблені народи,— об'єднуйтеся у спільній боротьбі проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм!»¹

Отже, зараз пролетарський інтернаціоналізм є ідеологією й нормою поведінки в соціальній боротьбі не лише робітничого класу, а й усіх антиімперіалістичних сил. Він охоплює сферу революційної й визвольної боротьби трудящих усього капіталістичного світу і країн, що розвиваються, а також підтримку цієї боротьби народами соціалістичних країн. Зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, наочно підтверджують життєвість основних ленінських принципів інтернаціоналізму, велике інтернаціональне значення й силу ідей ленінізму. «Досвід класових боїв ХХ століття,— говориться в тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— показав, що, тільки керуючись ленінським ученням, можна зрозуміти суть і характер революційних змін, які відбуваються в світі, правильно оцінити роль сил, що беруть у них участь, вірно намітити перспективи розвитку світової соціалістичної революції»².

Одним з найважливіших принципів інтернаціоналізму В. І. Ленін вважав захист завоювань соціалізму і згуртування всіх його сил у єдиному воєнно-політичному союзі. Захист завоювань соціалізму Володи-

¹ «Радянська Україна», 23 грудня 1969 р.

² Там же.

мир Ілліч розглядав у кількох аспектах. По-перше, він вважав за необхідне вести рішучу збройну боротьбу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, що посягають на його завоювання; по-друге, послідовно виступати за чистоту вчення наукового комунізму, оберігати його від будь-яких ревізіоністських перекирвань і, нарешті, постійно піклуватися про зростання могутності соціалістичних держав, зміцнення їх згуртованості та єдності з усіма революційними, прогресивними і демократичними силами світу.

В. І. Ленін розробив увесь комплекс питань, пов'язаних з воєнно-оборонною функцією соціалістичної держави і, насамперед, з створенням регулярних збройних сил. «Питання про будівництво Червоної Армії,— говорив Володимир Ілліч на VIII з'їзді РКП(б),— було зовсім нове, воно зовсім не ставилося навіть теоретично... Ми йшли від спроби до спроби, ми пробували створити добровольчу армію, ідучи навпомацки, нащупуючи, пробуєчи, яким шляхом при даній обстановці може бути розв'язане завдання. А завдання стояло ясно. Без збройного захисту соціалістичної республіки ми існувати не могли»³.

Вождь розглядав регулярну армію Країни Рад як головну силу в захисті завоювань соціалізму не лише в нашій, а й в інших державах, де до влади прийдуть трудящі. Він вживав усіх заходів до того, щоб Червона Армія подавала допомогу трудящим країн, що ведуть визвольну боротьбу. Коли у березні 1919 р. в Угорщині було проголошено Радянську владу, на Україні за вказівкою Володимира Ілліча терміново почалося формування інтернаціональної дивізії⁴. Однак складна внутрішня й міжнародна обстановка, в якій перебувала тоді Країна Рад, не дозволила окремим частинам її армії прорватися через вороже кільце й подати угорським трудящим військову допомогу. Проте пізніше, влітку 1921 р., коли позиції Радянської влади дещо зміцніли, частини Червоної Армії брали активну участь у захисті завоювань народної революції в Монголії. Збройні сили першої в світі держави робітників і селян з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок також в роки другої світової війни, визволивши ряд країн Європи та Азії від фашистського рабства, під час виступів контрреволюції в Угорщині (1956 р.) й Чехословаччині (1968 р.).

Володимир Ілліч дуже високо оцінював допомогу кращих синів міжнародного пролетаріату трудящим нашої країни в захисті завоювань Великого Жовтня під час іноземної інтервенції та громадянської війни. Захист соціалізму вождь вважав інтернаціональним обов'язком кожного пролетарського революціонера, всіх трудящих світу. «Руйнує зв'язок з міжнародним соціалізмом той,— писав він,— хто почав би ставитися легковажно до оборони країни, в якій переміг уже пролетаріат»⁵.

Ще в жовтні 1918 р. В. І. Ленін відзначав тенденцію до згуртування сил буржуазії і зростання її агресивності в міру розгортання міжнародної пролетарської революції. В зв'язку з цим він постійно наголошував на необхідності об'єднатися всім загонам світового революційного руху для спільної боротьби проти міжнародного імперіалізму. «...Стоячи проти величезного фронту імперіалістичних держав,— говорив він у лютому 1920 р.,— ми, що боремось проти імперіалізму, являємо собою союз, який потребує тісного військового згуртування, і всякі спроби

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 127—128.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 195, арк. 44.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 293.

порушити це згуртування вважаємо за цілком недопустиме явище, за зраду інтересів боротьби проти міжнародного імперіалізму»⁶.

Представники 75 комуністичних і робітничих партій на червневій (1969 р.) Нараді в Москві, глибоко проаналізувавши сучасну міжнародну обстановку, підтвердили правильність лєнінських положень про необхідність згуртування революційних сил для захисту завоювань соціалізму і боротьби проти імперіалізму й заявили, що вважають своїм головним завданням протиставити агресивному міжнародному імперіалізму єдність дій усіх революційних і прогресивних антиімперіалістичних сил, насамперед економічну, політичну і військову згуртованість країн соціалістичної співдружності. «Для захисту соціалістичних завоювань потрібна і сила, причому сила чимала. Ось чому КПРС, як і інші братні партії, завжди дбає про неухильне зростання оборонної могутності соціалістичних держав, про їх тісне співробітництво в галузі оборони... В упертій боротьбі з світом імперіалізму колективними зусиллями виводяться могутня зброя оборони соціалістичних держав. Це разом з тим зброя свободи для тих, хто веде збройну боротьбу з імперіалізмом. Наша могутність — це оплот миру для всіх, хто бореться проти загрози світової війни. Захищаючи соціалізм і мир, ми захищаємо майбутнє людства»⁷. На Нараді було підкреслено, що «захист соціалізму — інтернаціональний обов'язок комуністів»⁸. Вождь революції неодноразово вказував, що міжнародний імперіалізм поряд з воєнними спробами задушити соціалістичні держави постійно чинитиме на них економічний, політичний та ідеологічний тиск, прагнучим підірвати соціалізм і його ідеологію з середини, не гребуючи при цьому ніякими підступними засобами демагогії, наклепів і фальсифікації. До таких заходів він вдаватиметься дедалі частіше в міру зростання авторитету соціалізму і падіння впливу буржуазної ідеології на трудящих. «Коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підривається, слабшає, — писав В. І. Ленін, — буржуазія *скрізь і завжди* вдавалася і буде вдаватися до найодчайдушнішої брехні і наклепу»⁹. У цій ідеологічній боротьбі, підкреслював Володимир Ілліч, імперіалізму всіляко допомагатимуть ревізіоністи всіх мастей і напрямків, боротьбу з якими необхідно вести так само рішуче, як і з відкрито ворожою буржуазною ідеологією. «Ми повинні беззастанно боротися проти всякої буржуазної ідеології, в якій модні й блискучі мундири вона не одягалась»¹⁰.

Піввікова історія Радянської держави і чверть віку існування світової співдружності країн соціалізму переконливо підтвердили правильність лєнінських висновків. Як свідчить аналіз сучасного світового суспільного процесу, зроблений учасниками московської Наради (1969 р.) представників робітничих і комуністичних партій, правлячі кола імперіалістичних держав ведуть дедалі активнішу ідеологічну боротьбу проти марксизму-лєнінізму, проти ідей комунізму. Вони підняли антикомунізм на рівень державної політики, зробили його одним з найважливіших ідеологічних напрямів у боротьбі проти сил прогресу і соціалізму, широко залучаючи для цієї мети всіх відступників від марксизму-лєнінізму. Антикомуністична діяльність міжнародного імперіалізму набуває дедалі різнобічнішого, витонченішого і підступнішого характеру.

Зараз серед антикомуністів спостерігається три основні течії. Одні

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 295.

⁷ Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 11—12.

⁸ Документи міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, стор. 20.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 446.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305.

з них ведуть відверту антикомуністичну пропаганду, другі, так звані приховані антикомуністи, «турбуються» про «поліпшення» і «оновлення» соціалізму. До третьої течії належать різні відступники, які прагнуть викинути з марксизму-ленінізму «тільки» живу душу, «тільки» його революційність»¹¹.

Вся діяльність антикомуністів, незважаючи на розходження суб'єктивного характеру серед їх представників, має одну мету — здійснювати ерозію соціалізму, щоб продовжити існування відмираючого імперіалізму. Це, зокрема, наочно підтвердили події в Чехословаччині. Саме тому, наголосили учасники московської Наради, активна наступальна боротьба проти антикомунізму і захист наукового комунізму від ревізії є одним з першочергових завдань, обов'язком усіх комуністів, прихильників миру і соціального прогресу. «В. І. Ленін заповідав нам, — підкреслив Л. І. Брежнев, — побороти не лише воєнний і політичний опір капіталістів, але й ідейний... найглибший і наймогутніший»¹². Велика ідеологічна битва двох соціально-політичних систем становить зараз суть усього світового суспільного розвитку. Це боротьба двох протилежних ідеологій, двох світоглядів — марксистсько-ленінського, комуністичного і буржуазного, імперіалістичного, примирення між якими ніколи не може бути, тому що вони взаємно один другого виключають. І середини між ними, якоїсь надкласової ідеології, як підкреслив В. І. Ленін, також не може бути. Нині, як і 50 років тому, з такою ж актуальністю звучить висловлювання В. І. Леніна про те, що хто говорить «...про не-класову політику і про не-класовий соціалізм, того варто просто посадити в клітку і показувати поруч з яким-небудь австралійським кенгуру»¹³.

Сила й життєвість ленінізму полягають саме в тому, що він дає глибокий і всебічний аналіз історичного розвитку суспільства в певну епоху і водночас визначає головні напрями й перспективи його розвитку в майбутньому, є знаряддям боротьби протягом усього періоду побудови комунізму. Історичний досвід свідчить, що там, де допускається відхід від принципів марксизму-ленінізму, виникає загроза втрати завоювань соціалізму. «Ленінські ідеї і заповіді учать нас, — вказував тов. Густав Гусак, аналізуючи сучасне становище в Чехословаччині, — до яких криз призводить відступ від принципів марксистсько-ленінської теорії і практики, опортуністичне загравання з буржуазними і дрібнобуржуазними теоріями, політичний та ідеологічний компроміси або ж поступки опортуністичним і антисоціалістичним силам. Нам цей урок обійшовся дорого, і ми впевнені, що він може стати пересторогою і для інших комуністичних і робітничих партій»¹⁴.

Монополістична буржуазія, відчуваючи поразку своєї ідеології у відкритій боротьбі з марксизмом-ленінізмом, пішла облудним шляхом. Її ідеологи, прагнучи насамперед вихолостити головне в марксистсько-ленінізмі — класовий принцип, намагаються довести можливість створення якогось надкласового суспільства. Вони базикають про затухання класової боротьби, про можливість примирення протилежних ідеологій і, навіть, зрощення капіталізму з соціалізмом. Пускаючи в хід різні витончені прийоми соціальної демагогії та псевдонаукової софістики, жонглюючи термінами «демократія», «свобода», «рівноправність»,

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 189.

¹² Леонід Брежнев. Коммунистическое движение вступило в полосу нового подъема. — «Проблемы мира и социализма», 1969, № 8, стор. 16.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 523.

¹⁴ Густав Гусак. Промова на мітингу радянсько-чехословацької дружби, який відбувся у Кремлівському Палаці з'їзді 27 жовтня 1969 р. — «Радянська Україна», 28 жовтня 1969 р.

«гуманізм», вони ратують за «демократизацію соціалізму», за так звану «чисту демократію», «демократію без комуністів», «абсолютну свободу» і, навіть, за нові моделі «гуманного соціалізму», «національного соціалізму» тощо. Таким шляхом ідеологи антикомунізму прагнуть підірвати ідейні основи марксизму-ленінізму, применшити його перетворююче значення і зростаючий вплив на хід суспільного розвитку. Але всі ці прийоми ідеологічної диверсії є лише переспівом лозунгів «чистої демократії», «Рад без комуністів» тощо, підданих нищівній критиці В. І. Леніним ще на початку існування Радянської держави.

Одним з важливих стратегічних напрямків антикомуністичних диверсій ідеологів імперіалізму та їх ревізійністських прибічників є нападки на принципи пролетарського і соціалістичного інтернаціоналізму. Вони намагаються розпалювати націоналізм і шовінізм, протиставляти національні інтереси трудящих їх класовим, інтернаціональним інтересам і таким чином розколоти народи країн соціалістичної співдружності, а також національні загони світового революційного та визвольного руху. «Імперіалісти,— зазначав Л. І. Брежнєв,— добре розуміють всю силу міжнародної пролетарської солідарності. Саме тому в своїй боротьбі проти сил соціалізму, проти революційного руху вони роблять ставку на націоналізм. Вони розраховують таким шляхом роз'єднати, роздробити комуністичний рух, протиставити революційні загони одні одним»¹⁵.

Буржуазія та її ідеологи накопили значний досвід ідеологічної боротьби, постійно збагачуючи і вдосконалюючи її форми і методи. Для цієї мети вони безсоромно використовують полемічні висловлювання окремих діячів комуністичних і робітничих партій, деякі прорахунки і помилки, пов'язані з складністю і новизною процесу становлення світової соціалістичної співдружності як єдиної суспільно-політичної і економічної системи, а також опортуністичні концепції ідейних відступників. Підривні дії сучасних правих і лівих ревізійністів ще раз наочно підтвердили правильність ленінського положення про те, що «ідейно-політична спорідненість, зв'язок, навіть тотожність опортунізму і соціалістичного націоналізму не підлягає ніякому сумніву»¹⁶. Учасники Наради наголошили на необхідності посилити боротьбу проти ревізійністських перекручень теорії й практики наукового комунізму як правими, що ратують за так званий «ліберальний» соціалізм без керівної ролі марксистсько-ленінських партій, централізованого планування й керівництва народним господарством з пануванням риночної стихії і конкуренції, так і лівими ревізійністами, що виступають проти принципів пролетарського і соціалістичного інтернаціоналізму за націоналістичний військово-казарменний соціалізм, пропагуючи авантюристичні ідеї гегемонізму, шовінізму й войовничої антирадянщини.

Центральним питанням інтернаціоналістської політики комуністичних і робітничих партій В. І. Ленін вважав правильне поєднання національних та інтернаціональних завдань трудящих у революційній боротьбі за своє визволення та за побудову соціалізму і комунізму. Геніальний стратег революції неодноразово застерігав від небезпеки як недооцінки національних інтересів, так і їх абсолютизації. В своїй революційній боротьбі, вчив він, комуністи завжди повинні виходити з визнання пріоритету класових інтересів над вузьконаціональними. Це є головним принципом пролетарського інтернаціоналізму. «...Хто став на точку зору націоналізму,— писав В. І. Ленін,— той, природно, дохо-

¹⁵ Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, стор. 31.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 126.

дять до бажання оточити китайською стіною свою національність, свій національний робітничий рух..., того не бентежить навіть, що своєю тактикою роз'єднання і роздроблення *він перетворює в ніщо великий заповіт зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов*¹⁷. Володимир Ілліч дав класичне визначення інтернаціоналізму: «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби *в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах*»¹⁸.

Історія Радянської держави і КПРС переконливо свідчить, що трудящі нашої країни завжди були вірними принципам пролетарського інтернаціоналізму. Вони вважали свою боротьбу за перемогу соціалізму інтернаціональною справою. Так, у декларації Тимчасового Робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. вказувалося: «...Ми переконані, що нашою революцією на Україні ми подаємо істотну допомогу нашим братам російським робітникам і селянам, а також розв'язуємо революцію на Балканському півострові, в Румунії, в Бессарабії, на Буковині, в Галичині, в Польщі і створюємо економічну опору для торжества революції в Німеччині»¹⁹. І в наступні роки народи Країни Рад також вважали своїм першочерговим інтернаціональним обов'язком подавати братерську допомогу трудящим країн, що вели боротьбу за своє визволення. Чимало радянських людей брали активну участь у боротьбі іспанського народу проти фашистської диктатури Франко. Саме завдяки збройній допомозі першої в світі країни соціалізму багато народів Західної Європи визволились від ярма німецького фашизму і успішно будують соціалістичне суспільство. «З самого свого зародження,— підкреслює Л. І. Брежнев,— всю свою політику КПРС ґрунтує на ленінській концепції пролетарського інтернаціоналізму. Ми завжди виходили й виходимо з відомого визначення В. І. Леніна, відповідно до якого бути інтернаціоналістами — це значить робити «...максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»²⁰.

Виходячи з ленінських положень про правильне поєднання національних і інтернаціональних інтересів трудящих, представники братніх комуністичних і робітничих партій записали в Основному документі Народи: «Кожна комуністична партія відповідальна за свою діяльність перед своїм робітничим класом і народом і в той же час — перед міжнародним робітничим класом. Національна та інтернаціональна відповідальність кожної комуністичної і робітничої партії нероздільні. Марксистсько-ленінці є одночасно і патріотами і інтернаціоналістами, вони відкидають і національну вузькість, і заперечування або недооцінку національних інтересів, і тенденцію до гегемонізму. Комуністичні партії — партії робітничого класу і всіх трудящих є разом з тим прапорonosцями справжніх національних інтересів на протипагу реакційним класам, які ці інтереси зраджують»²¹.

Одним з найголовніших принципів соціалістичного інтернаціоналізму В. І. Ленін вважав розвиток не лише воєнно-політичного, а й господарського співробітництва між соціалістичними країнами. Ще у відозві про скликання I конгресу Комінтерну, підготовлений під керівництвом

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 461.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 71.

²⁰ Л. І. Брежнев. Коммунистическое движение вступило в полосу нового подъема, стор. 7.

²¹ Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, Москва, 5—17 червня 1969 р., стор. 41.

Володимира Ілліча, підкреслювалась необхідність «повного блоку між тими країнами, де соціалістична революція уже перемогла». Про це ж говорилось і в ряді інших лєнінських документів. Зокрема, в Угоді про встановлення дружніх відносин між РСФРР і Народною Монголією підкреслювалось, що уряди двох країн керуються щирими прагненнями до співробітництва. У ній же визначались конкретні шляхи зміцнення дружніх відносин при дотриманні повної рівноправності і наголошувалося на важливості «зміцнення культурних і економічних взаємовідносин, що встановлюються між народами обох країн»²².

Розробляючи комплекс питань, пов'язаних з взаємовідносинами між соціалістичними країнами, В. І. Ленін підкреслював, що, з одного боку, треба не забувати про національні і державні відмінності, які «...будуть держатися ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі...»²³, а з другого, враховувати об'єктивну «...тенденцію до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»²⁴. З виникненням світової соціалістичної системи внаслідок всебічного співробітництва між країнами соціалістичної співдружності, створюються умови для інтернаціоналізації виробництва і суспільного життя, гармонійного поєднання національних інтересів окремих країн з інтернаціональними інтересами соціалістичної співдружності. Вони базуються на спільності суспільного і державного ладу, ідеології (марксистсько-лєнінізму) і обумовлюються потребами розвитку виробництва, спільною метою будівництва соціалізму і комунізму, єдиними завданнями в боротьбі проти імперіалізму.

Однак вождь наголошував на тому, що розвиток комуністичного руху «...вимагає не усунення різноманітності, не знищення національних відмінностей (це — безглузда мрія для сучасного моменту), а такого застосування *основних* принципів комунізму..., яке б *правильно видозмінювало* ці принципи в *частковостях*, правильно пристосовувало, застосовувало їх до національних і національно-державних відмінностей»²⁵.

Але, як показує життя, розвиток взаємовідносин між соціалістичними країнами, їх всебічне співробітництво є досить складним і багатограничним процесом, в якому інколи виникають суперечливі явища, пов'язані з залишками «родимих плям» попереднього ладу, недовір'я між окремими народами, що протягом довгого часу насаджувались експлуататорськими класами. До того ж, різний соціально-економічний і культурний рівень ряду країн, різні історико-культурні традиції та інші фактори також породжують розбіжності в поглядах щодо шляхів, форм і методів будівництва соціалізму і співробітництва соціалістичних країн.

Це повинні враховувати правлячі комуністичні й робітничі партії соціалістичних країн, здійснюючи всебічне політичне, економічне і культурне співробітництво між країнами соціалістичної співдружності, а також проводячи в життя політику соціалістичного інтернаціоналізму.

Одним з важливих показників зрілості марксистсько-лєнінської партії є глибоке і правильне розуміння об'єктивних процесів, пов'язаних

²² Борьба большевиков за создание Коммунистического Интернационала. Материалы и документы 1914—1919 гг., М., 1934, стор. 114; Документы внешней политики СССР, т. IV, М., 1960, стор. 476, 479.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 68.

²⁴ Там же, стор. 121.

²⁵ Там же, стор. 68.

з дією двох тенденцій, з одного боку, до зростання інтернаціоналізації виробництва й всього суспільного життя, а з другого — до дальшого розвитку національних економік і культур, уміння в кожний конкретний період відшукати найдоцільніші пропорції їх розвитку, не забуваючи про головну перспективу у міжнародних відносинах. «Метою соціалізму,— вказував В. І. Ленін,— є не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякої відособленості націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх»²⁶.

Досвід взаємовідносин між соціалістичними країнами свідчить, що співробітництво в галузях політики, економіки та культури здійснюється шляхом раціонального поєднання національних і інтернаціональних інтересів на основі ленінських принципів повної добровільності, рівноправності й товариської взаємодопомоги. Воно створює сприятливі умови для розвитку продуктивних сил і вдосконалення виробничих відносин в країнах соціалістичної співдружності, зміцнює їх незалежність і міжнародний авторитет, підносить економічний і культурний рівень відсталіших країн до рівня передових. Усе це сприяє зміцненню світової соціалістичної системи в цілому, допомагає їй виграти змагання з капіталізмом.

Показовим щодо цього є успіхи 8 соціалістичних країн — учасниць РЕВ. З 1950 р. до 1968 р. загальний обсяг їх промислового виробництва зріс у 5,9 рази, а в капіталістичних країнах лише в 2,6²⁷. Завдяки всебічному співробітництву в рамках РЕВ колись відсталі Болгарія і Румунія піднялись в економічному і культурному відношенні до рівня промислово розвинутих країн — СРСР, НДР і ЧССР.

Розробляючи нові й удосконалюючи старі форми і методи співробітництва між соціалістичними країнами їх комуністичні партії та уряди прийшли до висновку, що на сучасному етапі для успішного розвитку країн, що входять до РЕВ, особливого значення набувають координування народногосподарських планів, кооперування і спеціалізація виробництва. Координація народногосподарських планів дозволяє насамперед узгоджувати національні та інтернаціональні інтереси, поступово створювати на основі розвитку національних господарств єдиний соціалістичний народногосподарський комплекс. Спеціалізація і кооперування виробництва дають змогу раціонально використовувати сировинні ресурси та науково-технічні досягнення кожної країни, що сприяє прискоренню процесу соціалістичного і комуністичного будівництва.

В. І. Ленін звертав увагу на важливість координування народногосподарських планів різних країн, а також спеціалізації виробництва, оскільки цього вимагає характер виробництва та розвиток науки і техніки. Однак він підкреслював, що здійснити це можна буде лише при соціалізмі. Спеціалізація, зазначав Володимир Ілліч, «по самій суті своїй, безконечна — цілком так само, як і розвиток техніки»²⁸. В замітках на тези з аграрного питання Французької компартії у грудні 1921 р. В. І. Ленін рекомендував відзначити необхідність планомірної і повної електрифікації всієї Франції після завоювання влади пролетаріатом. «...Сучасна передова техніка,— вказував він,— настійно вимагає електрифікації всієї країни — і ряду сусідніх країн — за одним планом»²⁹. Отже, Володимир Ілліч вважав, що існують проблеми, які соціалістичні країни успішно можуть вирішити лише спільно.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 131.

²⁷ Мир социализма в цифрах и фактах. 1968. Справочник, М., 1969, стор. 4.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 82.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 107.

Ще на зорі соціалізму В. І. Ленін передбачав, що соціалізм перетвориться в найвпливовішу суспільну силу історичного розвитку, у велетенський прискорювач соціального прогресу. Шляхи здійснення революціонізуючого впливу країн соціалізму на інший світ він вбачав, насамперед, в успіхах у розвитку народного господарства й проведенні інтернаціоналістської політики. Одним з головних напрямків у цій політиці Ленін вважав підтримку «...революційного руху соціалістичного пролетаріату в передових країнах...», а також «...демократичного і революційного руху в усіх взагалі країнах, особливо в колоніях і в залежних»³⁰. Вважаючи важливим резервом загальнопролетарського руху національно-визвольний, він наголошував на необхідності для соціалістичних країн встановити з ним тісний зв'язок. В тезах з національно-колоніального питання до II конгресу Комінтерну Ленін підкреслив необхідність «...вести політику здійснення найтіснішого союзу всіх національно- і колоніально-визвольних рухів з Радянською Росією, визначаючи форми цього союзу відповідно до ступеня розвитку комуністичного руху серед пролетаріату кожної країни або буржуазно-демократичного визвольного руху робітників і селян у відсталих країнах або серед відсталих національностей»³¹. Здійснюючи ці ленінські настанови, Радянський Союз та інші соціалістичні країни подають значну допомогу країнам, що розвиваються, у створенні вітчизняної індустрії, в оволодінні сучасною технікою, здійсненні науково-технічного прогресу, підготовці національних кадрів тощо. В цьому напрямку значний вклад зробили і трудящі Української РСР. В народному господарстві нашої республіки тільки за останні 8 років підвищили свою кваліфікацію понад 10 тис. спеціалістів з країн, що розвиваються. Чимало представників цих країн здобувають освіту в українських вузах, де лише в 1968/69 навчальному році вчилася 2220 студентів з 59 країн Азії і Африки³². Багато українських спеціалістів подають допомогу народам, що борються за свою незалежність, у будівництві промислових та інших народногосподарських об'єктів. Усе це призводить до важливих соціальних і політичних змін, що сприяють зміцненню сил миру й прогресу.

Одним з головних завдань у здійсненні політики пролетарського інтернаціоналізму, неодмінною умовою успіхів у революційній боротьбі В. І. Ленін вважав необхідність створення міцної системи союзів, що об'єднує робітничий клас з іншими верствами населення. Глибокі зміни, що відбуваються зараз у соціальній і політичній структурі країн несоціалістичного світу, пов'язані, насамперед, з науково-технічною революцією, зростанням державно-монополістичної власності, класовою боротьбою. Це певною мірою позначилося на розстановці класових і політичних сил, внесло певні корективи щодо союзників робітничого класу. В цих умовах ще більшого значення набуває вчення Леніна про союзників робітничого класу, якому необхідно завоювати на свою сторону широкі маси трудящих. Взяті на озброєння комуністичними й робітничими партіями ленінські ідеї про єдиний робітничий фронт і широкий фронт трудящих є і зараз головною запорукою їх успіхів у революційній боротьбі.

Важливою умовою в здійсненні всіма комуністичними й робітничими партіями правильної інтернаціоналістської політики В. І. Ленін вважав колективну розробку питань теорії та практики наукового комунізму, творче використання досвіду революційної боротьби і соціалістич-

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 129.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 120.

³² «Радянська Україна», 23 жовтня 1969 р.

ного будівництва в інших країнах, правильне поєднання загальних закономірностей з специфічними національними особливостями. Він неодноразово вказував, що досвід кожної країни має певну односторонність і тому взаємне вивчення й творче використання досвіду інших країн є обов'язковою необхідністю для кожної марксистської партії³³.

Історичний досвід, сучасне життя переконливо довели важливість і правильність ленінських положень. Постійно відшукуючи кращі форми контактів і зв'язків, комуністичні й робітничі партії в процесі взаємного обміну делегаціями, проведення двосторонніх і регіональних зустрічей, а також широких міжнародних нарад, погоджують розбіжності в поглядах з окремих питань революційної стратегії й тактики, що виникають внаслідок тих чи інших факторів, і виробляють спільні документи, які відбивають колективну думку й узагальнений досвід з найважливіших проблем сучасності. Таким колективним творчим розвитком найважливіших проблем теорії й практики сучасної епохи є документи міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969 років та інших міжнародних форумів комуністів.

На останній Нараді в Москві представники 75 комуністичних і робітничих партій в творчих дискусіях проаналізували основні проблеми сучасності й підкреслили, що головними з них є єдність дій країн соціалізму, як вирішального фактору в антиімперіалістичній боротьбі, єдність комуністичних і робітничих партій і всіх антиімперіалістичних сил в боротьбі проти імперіалізму — головного ворога миру і соціального прогресу. «Вірність марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, беззавітне і віддане служіння інтересам свого народу, спільній справі соціалізму,— наголошується в Основному документі Нарادی,— необхідна умова ефективності і правильної орієнтації єдиних дій комуністичних і робітничих партій, запорука успіху в досягненні ними своїх історичних цілей»³⁴. Відзначаючи 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна радянський народ, народи соціалістичних країн, міжнародний робітничий клас, усе передове людство знову й знову звертаються до думок і справи геніального мислителя, революціонера, вождя світового пролетаріату і всіх трудящих, звіряють по них правильність своєї переможної ходи до комунізму.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 58.

³⁴ Документи міжнародної Нарادی комуністичних і робітничих партій, стор. 43.

ТОРЖЕСТВО ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ СЕЛА

Колгоспне селянство, як і весь радянський народ, готується урочисто відзначити 100-річчя від дня народження засновника Комуністичної партії і нашої держави В. І. Леніна. Великий вождь і учитель трудящих постійно стежив за життям трудового селянства, дбав про визволення його із споконвічної кабали, врятування від зубожіння і розорення, про зміцнення союзу з робітничим класом, добровільне виробниче кооперування, перетворення сільських трудівників в активних будівників комунізму.

Розвиваючи економічну теорію К. Маркса, Володимир Ілліч у своїх працях вичерпно схарактеризував панщинну систему господарства, розкрив її зміст і умови існування. Він рішуче викрив так зване «визволення» селянства в Росії, показав, що акт 1861 р. був ні чим іншим, як безсовісним пограбуванням селян, насильством і наругою над ними: «Селянин був доведений до злидарського рівня життя: він жив в одному приміщенні з худобою, одягався в лахміття, харчувався лободою... Селяни голодували хронічно, і десятками тисяч умирали з голоду та епідемій під час неврожайів, які верталися все частіше й частіше»¹. Завершуючи розпочату К. Марксом роботу по узагальненню даних про розвиток російських аграрних відносин, В. І. Ленін ілюструє, конкретизує і розвиває вчення про генезис капіталістичної ренти, концентрацію виробництва у сільському господарстві і зубожіння трудящих верств села з розвитком капіталізму.

Володимир Ілліч проявив значний інтерес до важкого становища трудящих верств українського села. У статті «Відповідь на критику нашого проекту програми», говорячи про те, скільки землі було віддано поміщикам під час реформи 1861 р. в 14 чорноземних губерніях, він у примітці зауважив, що в Полтавській губернії у селян «відрізали» 37% землі. Описуючи тяжке становище наймитів, Володимир Ілліч наводить факт із життя слободи Котельви Охтирського повіту: «Восени *початок розвитку тифу* звичайно помічається у молоді, яка працює на *бурякових плантаціях заможних селян*. Сараї, призначені для відпочинку й ночівлі робітників, у таких плантаторів дуже брудні, солома, на якій сплять, на кінець роботи перетворюється буквально в гній, бо ніколи не міняється: тут-то й розвивається вогнище зарази»². Подібних прикладів у його працях — сотні.

Аналізуючи економічні й соціальні процеси, що відбувалися на селі в умовах розвитку капіталізму, В. І. Ленін показав, як із середнього селянства виділялися куркульство, сільський пролетаріат і бідне селянство, відзначив, що капіталістичний розвиток сільського господарства веде до виникнення і загострення суперечностей між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення. Він також розкрив суперечності між сільським пролетаріатом і сільською буржуазією, дав всебічний глибокий аналіз об'єктивної необхідності і реальної

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 384.

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 247.

можливості союзу робітничого класу і селянства в Росії, визначив його роль і значення на різних етапах революції та будівництва нового життя. В Квітневих тезах В. І. Ленін визначив нову політичну форму організації влади з участю сільських трудівників: «Не парламентська республіка... а республіка Рад робітничих, наймитських і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху»³. Найближчими завданнями партії на селі він вважав конфіскацію поміщицьких земель і націоналізацію всієї землі.

Керуючись настановами вождя, партія підтримувала ті селянські комітети, які усупільнювали сільськогосподарське майно поміщицьких маєтків. В доповіді на Квітневій конференції (1917 р.) В. І. Ленін відзначав як позитивне явище приклад Пензенської губернії, де селяни перетворили поміщицький реманент у громадську власність і по черзі обробляли ним усі землі. В цьому Володимир Ілліч вбачав одну з форм виробничої кооперації селян.

Після перемоги соціалістичної революції селянське питання набуло першорядного значення. Від правильного розв'язання його по суті залежала доля Радянської влади.

В тяжкі роки громадянської війни робітничий клас і трудові селянські маси під керівництвом Комуністичної партії захистили в жорстоких боях великі завоювання Жовтня. Спільна боротьба проти об'єднаних сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції зміцнила союз цих двох класів, які стали основними у радянському суспільстві, наочно виявила єдність їх інтересів. Водночас між ними існували істотні відмінності, оскільки ще залишалася дрібна селянська власність. Внаслідок цього виникли два різні типи виробничих відносин: у робітничого класу вони базувалися на соціалістичній власності, у трудового селянства — на дрібній приватній при загальнонародній власності на землю.

Інтереси всього суспільства вимагали залучення сільських трудівників до справи будівництва соціалізму. Це було досягнуто шляхом здійснення геніального ленінського кооперативного плану. В. І. Ленін говорив у 1918 р., що «жити по-старому, як жили до війни, не можна, і таке марнування людських сил і праці, яке зв'язане з дрібним окремим селянським господарством, далі тривати не може»⁴. В дуже складних умовах розрухи, класової боротьби, відсутності досвіду в нашій країні почалася колективізація сільського господарства.

В. І. Ленін учив партію, що перетворення дрібних індивідуальних господарств у великі соціалістичні, перевиховання сільських виробників у дусі соціалізму — справа складна і потребує вмілого й диференційованого підходу до різних соціальних груп селянства. Основним лозунгом партії на тривалий період — від перемоги соціалістичної революції і зміцнення диктатури пролетаріату до побудови фундаменту соціалістичної економіки — був: «Уміти досягати угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту»⁵. Цей ленінський лозунг діяв аж до завершення колективізації сільського господарства.

В багатьох важливих документах початку 20-х років, розробкою яких керував В. І. Ленін, записано, що партійні організації та органи державної влади мусять дбати про підвищення продуктивності селянських дрібних господарств, упорядкування землекористування, повинні забезпечувати сільських трудівників якісним посівним матеріа-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 5.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 308.

⁵ Там же, стор. 168.

лом і штучним добривом, дбати про поліпшення породності худоби, поширення агрономічних знань, ремонт сільськогосподарського реманенту, влаштування прокатних пунктів, дослідних станцій. «Середнє селянство в комуністичному суспільстві тільки тоді буде на нашому боці, коли ми полегшимо і поліпшимо умови його життя»⁶,— говорив Володимир Ілліч на VIII з'їзді РКП(б).

Водночас В. І. Ленін науково обґрунтував об'єктивну економічну необхідність об'єднання дрібних селянських господарств у великі колективні, вказав шляхи вирішення цього завдання. Вказуючи на переваги колективного виробництва в землеробстві перед дрібнотоварним, Володимир Ілліч писав: «Таку працю, коли селянин працював на своїй ділянці землі, на своєму дворі, з своєю худобою, ...бороною, сохою та іншим,— ми бачили багато років, багато століть; ми прекрасно знаємо, що в Росії і в інших країнах з цього виходить тільки селянська темрява, злидні, панування багатих над біднотою... От чому зараз наше завдання — перехід до громадського обробітку землі, перехід до великого спільного господарства»⁷.

Володимир Ілліч закликав до суворого дотримання принципу добровільності під час кооперування, указував, що цей процес потребує постійної і всебічної підтримки з боку партії і пролетарської держави, а також урахування особливостей різних районів, зокрема національних окраїн, щоб усі заходи були не тільки зрозумілі, а й вигідні селянам. Володимир Ілліч підкреслював, що «одна річ фантазувати відносно всяких робітничих об'єднань для побудови соціалізму, інша річ навчитися практично будувати цей соціалізм так, щоб кожний дрібний селянин міг брати участь в цій побудові»⁸.

Радянська влада створила сприятливі умови для широкого розвитку кооперації, перетворення її у значний важіль соціалістичного будівництва. Заслуга В. І. Леніна у тому, що він розкрив принципово нову суть і роль цієї форми організації праці при диктатурі пролетаріату, перший в марксистській економічній науці обґрунтував корінну, принципову відмінність існування кооперації при капіталізмі: «Кооператив, як маленький острівцець у капіталістичному суспільстві, є крамничка. Кооператив, якщо він охоплює все суспільство, в якому соціалізована земля і націоналізовані фабрики і заводи, є соціалізм»⁹.

Обґрунтовуючи свій кооперативний план, В. І. Ленін виходив з того, що в Радянській країні наявні необхідні умови для побудови соціалістичного суспільства. Це — диктатура пролетаріату, спрямовувана Комуністичною партією, союз робітничого класу і селянства при керівній ролі першого, державна власність на основні засоби виробництва і готовність трудящих відстоювати свої завоювання. Володимир Ілліч вважав також, що однією з найважливіших передумов соціалістичної перебудови села є культурна революція. «...Культурна робота в селянстві,— писав він,— як економічна мета, переслідує якраз кооперування. При умові повного кооперування ми б уже стояли обома ногами на соціалістичному ґрунті. Але ця умова повного кооперування включає в себе таку культурність селянства (саме селянства, як величезної маси), що це повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»¹⁰. Настанови вождя лягли в основу практичної діяльності Комуністичної партії по соціалістичному перетворенню села.

Колективізацію сільського господарства неможливо було здійснити

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 183.

⁷ Там же, стор. 26.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 413.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 185.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 418.

без великої машинної індустрії. У створенні важкої промисловості В. І. Ленін вбачав ключ до реорганізації народного господарства, в тому числі й землеробства. Важливу роль у цьому процесі відігравали машинно-тракторні станції. Чимале значення мали і створені за ініціативою В. І. Леніна радгоспи, які своїми успіхами переконували селян у перевагах передової техніки і великого соціалістичного господарства, а також давали сільським трудівникам у користування сільсько-господарські машини й реманент.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, держава постійно подавала колгоспам всебічну організаційну і матеріальну допомогу. Активну участь у цьому брав робітничий клас, представники якого згуртовували бідноту і середняків на боротьбу з куркульством, допомагали будувати колгоспи, зміцнювати партійні і комсомольські осередки.

При керівній ролі Комуністичної партії і активній підтримці мільйонних селянських мас був ліквідований найчисленніший експлуататорський клас — куркульство і здійснено колективізацію сільського господарства. Соціалістичне перетворення села довело безпідставність тверджень троцькістів про непримиренність суперечностей між пролетаріатом і основними масами селянства, спростувало вигадки ворогів лєнізму, ніби робітничий клас не здатний повести селянство по шляху будівництва соціалізму. Стихійне тяжіння окремих груп і прошарків селянства до колгоспів партія перетворила у всенародний організований рух, відшукала правильні шляхи соціалістичної перебудови сільського господарства, вивчила і на практиці перевірила найважливіші принципи та форми організації нового, соціалістичного ладу на селі, відкрила і узагальнила закономірності його розвитку. Оцінюючи значення колективізації, XVI з'їзд РКП(б) записав у своєму рішенні, що перехід до колгоспів є другим (після конфіскації поміщицької землі) і «притому вирішальним кроком, який визначає найважливіший етап у справі побудови фундаменту соціалістичного суспільства в СРСР»¹¹.

Колгоспний лад витримав суворі випробування воєнного часу, показав свою всеперемагаючу життєздатність. Сучасні наші колективні господарства — це реальне втілення лєнінської мрії про велике соціалістичне землеробство, що базується на суспільній власності на засоби виробництва, плановій системі, матеріальній заінтересованості у розвитку суспільного виробництва, сучасній агрономічній науці, машинній техніці та електрифікації.

За успіхами соціалістичного землеробства уважно стежать прогресивні партії та уряди молодих держав, що стали на шлях незалежного розвитку. Адже переважна більшість їх населення — селяни, які бажають нового життя і рішуче відкидають шлях капіталістичної кабали й експлуатації. В діяльності наших колгоспів вони знаходять багато цінного і корисного, в колективному веденні сільського господарства бачать своє майбутнє.

Зростання індустріальної могутності Радянського Союзу, науково-технічний прогрес у промисловості дали можливість партії та уряду безперервно посилювати матеріально-технічну допомогу колгоспам. Березневий Пленум ЦК КПРС (1965 р.), глибоко проаналізувавши стан сільського господарства, визначив назрілі потреби його розвитку і вказав на шляхи піднесення економіки колгоспів та радгоспів на новому етапі. На основі рішень пленуму в нашій країні здійснено перебудову планування і економічного стимулювання розвитку сільського господарства, зміцнено матеріально-технічну базу на селі, вжито заходів до

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 58.

підвищення ролі сільськогосподарської науки. Запроваджується також послідовна інтенсифікація землеробства на міцній основі механізації, електрифікації та хімізації виробництва, а також широка меліорація земель. XXIII з'їзд КПРС накреслив конкретні шляхи дальшого зміцнення матеріальної бази, прискорення науково-технічного прогресу колгоспного виробництва.

Набагато зросла матеріально-технічна база колективних господарств України. Особливо великі зміни сталися в їх технічному оснащенні. До Великого Жовтня в селах України знаряддям праці були в основному сохи і дерев'яні плуги, борони і рала. А наприкінці 1969 р. на полях колгоспів республіки всі основні польові роботи виконувалися за допомогою 401,6 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), понад 119 тис. комбайнів найрізноманітнішого призначення, 143 тис. вантажних автомобілів, сотень тисяч інших сільськогосподарських машин і електродвигунів. Всі колгоспи користуються електроенергією. На початок 1970 р. частка механізаторів у складі колгоспного селянства республіки становила близько 13%. Завдяки технічно-економічному і науковому переозброєнню сільського господарства в колгоспах зайняті працівники близько ста професій. Старанна праця, повсюдне застосування на польових роботах передової агротехніки, машин, мінеральних добрив значно вплинули на врожайність полів. Якщо до революції урожайність зернових на селянській ниві вимірювалась 40—50 пудами, в 1940 р. дорівнювала 12,4 ц з гектара, то в 1969 р. становила по 21,8 ц з гектара на всій площі¹². Істотні зрушення сталися у виробництві цукрових буряків та інших технічних культур, а також у тваринництві.

Важливе місце займають колгоспи України у забезпеченні населення продуктами харчування, а промисловості — сировиною. Частка їх у державних заготівлях тепер становить: зерна — 80%, соняшника — 87%, цукрових буряків — 96%, льону і конопель — 98%, картоплі — 71%, м'яса — 67%, молока — 76%¹³.

Держава постійно допомагає колгоспам зміцнювати економіку. Якщо в 1960—1961 рр. витрати на сільське господарство від загальної суми капіталовкладень у народне господарство становили 10—12%, то в 1967—1969 рр. вони збільшилися до 18%. За цей період подвоїлися і капіталовкладення самих колгоспів¹⁴.

Піднесення економіки колгоспів служить міцною базою невинного підвищення матеріального і культурного рівня життя колгоспників. У порівнянні з 1913 р. прибутки селян зросли в 10 разів. Майже всі колгоспи нині перейшли на систему оплати праці за тарифними ставками радгоспів. Середньорічна зарплата колгоспника тепер дорівнює заробітку робітника середньої кваліфікації чи учителя. Праця в колгоспах стає дедалі високопродуктивною, чому значною мірою сприяє збільшення числа кваліфікованих кадрів. Понад 110 тис. спеціалістів — агрономів, зоотехніків, економістів, інженерів, техніків — допомагають колгоспникам виборювати рясні врожаї і очолюють важливі ділянки сільськогосподарського виробництва.

Колективна праця, що базується на міцній технічній основі і досягненнях науки, перетворює весь духовний світ селянства, приносить у його життя всі блага сучасної культури. Тільки за останні 10—12 років збудували нові добротні житла понад 2,5 млн. членів артілей. В переважній частині сіл нині широко розгорнулося шляхове будівництво, прокладаються бруківки, асфальтуються тротуари. Між селами налагодже-

¹² «Сільські вісті», 13 вересня 1969 р.; «Радянська Україна», 14 листопада 1969 р.

¹³ «Сільські вісті», 14 листопада 1969 р.

¹⁴ «Комуніст», 1969, № 17, стор. 44.

но транспортний зв'язок, а до райцентру чи великих міст нерідко є змога дістатися на літаку. Дедалі зростає добробут селян. До їх послуг — швейні і механічні майстерні, ідальні, дитячі ясла й садки, хлібозаводи. За рівнем товарообороту і споживання продуктів село впевнено наздоганяє місто¹⁵.

Радянська влада повсякчас піклується про охорону здоров'я і соціальне забезпечення колгоспників. Обслуговуванням сільського населення республіки зайнято понад 80 тис. лікарів і медичних працівників середньої кваліфікації¹⁶. Колгоспи мають свої будинки відпочинку і санаторії. Крім того, вони щорічно закуповують 50—60 тис. путівок до державних здравниць. Кардинальні зміни сталися в пенсійному забезпеченні членів сільгоспартілей. Як і робітники та службовці, що досягли пенсійного віку чи втратили працездатність, вони одержують пенсії за рахунок держави і колгоспу. Щойно введено і соціальне страхування. В багатьох артілях оплачуються відпустки. Колгоспниці-матері за всіма видами забезпечення привіряні до робітниць. Все це — величезне досягнення колгоспного ладу, свідчення постійного піклування Комуністичної партії і держави про трудівників колективних господарств.

Нині на селі немає неписьменних. Успішно здійснено загальне обов'язкове восьмирічне навчання, завершується введення загальної середньої освіти. В 23 тис. сільських школах республіки навчаються всі діти шкільного віку, понад 3,5 млн. Їх навчає і виховує близько чверті мільйона педагогів. В 1969 р. майже 40% селян республіки мали вищу чи середню освіту¹⁷.

В кожному селі, де міститься центр колгоспу чи великої бригади, є клуб і бібліотека. Тільки в громадських бібліотеках с. Шляхової на Вінниччині — понад 40 тис. томів книг, тобто більше, ніж було до революції на всьому Поділлі. Близько 15% колгоспників республіки мають власні бібліотеки. Кожна сім'я хлібороба передплачує газети і журнали. За активністю відвідування кіно більшість сіл випередила рівень не тільки районних центрів чи невеликих міст, а навіть Київ — столицю України.

Зросла політична зрілість селянства. З числа колгоспників тільки на Україні понад 250 тис. чол. обрано до місцевих Рад депутатів трудящих, 106 — депутатами Верховної Ради УРСР¹⁸, 46 — Верховної Ради СРСР¹⁹.

Партійні, комсомольські і профспілкові організації є в кожному колгоспі республіки. На полях і фермах трудиться понад півмільйона комуністів, лише трохи менше — комсомольців і близько 1 млн. членів профспілки. Вони очолюють боротьбу за піднесення всіх галузей колгоспного виробництва.

Серед хліборобів республіки 1831 Герой Соціалістичної Праці, 25 — нагороджено двома Золотими Зірками. Імена багатьох з них — С. Д. Виштак, О. Д. Диптан, М. О. Посмітного, Г. М. Ладані, М. Х. Савченко, Д. В. Бойка, П. П. Ведути, О. В. Гіталова, М. А. Браги, Г. С. Могильченка, В. М. Кавуна, В. З. Тура, Ю. Ю. Пітри відомі далеко за межами Радянської України. Вони обрані до центральних партійних й радянських органів, ведуть велику державну роботу.

Виступаючи на III Всесоюзному з'їзді колгоспників, його делегат, голова колгоспу ім. Жданова на Київщині Герой Соціалістичної Праці

¹⁵ «Сільські вісті», 16 серпня 1969 р.

¹⁶ «Сільські вісті», 22 червня 1969 р.

¹⁷ «Сельская жизнь», 25 листопада 1969 р.

¹⁸ Архів Президії Верховної Ради УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 716, арк. 1, 175.

¹⁹ «Правда», 15 червня 1966 р.

О. Г. Бузницький від імені селян говорив: «Ленінські зерна дали багаті сходи. Під керівництвом нашої великої партії виріс і зміцнів колгоспний лад. І це найкращий пам'ятник нашому вождю і вчителю — великому Леніну»²⁰. Так, життя колгоспного селянства, яке йде нескорбно ленінським світлим шляхом, справді стало щасливим і заможним. Про це говорять колгоспники всіх країв, найвіддаленіших сіл.

Висока свідомість, любов до землі і праці, тісна дружба з наукою, висока майстерність, вдумливий, господарський підхід до повсякденних справ — усе це є свідченням великих соціально-економічних змін у сучасному становищі селянства. Вже сьогодні створено реальні передумови для вирішення найважливіших завдань соціалістичного землеробства. Зокрема, в галузі економічній — збільшення сільськогосподарського виробництва, досягнення стійкого його піднесення шляхом послідовної інтенсифікації; політичній — далі зміцнення радянського демократизму, всемірна активізація і підвищення ролі Рад на селі; соціальній — вирішення корінних соціально-побутових і культурних питань життя хліборобів.

Трудовники ланів України своєю героїчною працею зробили вагомий внесок у розвиток колгоспного ладу. Славні почини М. Демченко і П. Ангеліної, О. Хобти і М. Озерного, М. Савченко і М. Худолій, М. Браги і О. Гіталова, П. Журавського та сотень інших вписані в історію назавжди. Видатною подією в житті селянства стало прийняття III Всесоюзним з'їздом радянських хліборобів нового примірного Статуту артілі. З'їзд відзначив велетенські зміни, що відбулися на селі за роки Радянської влади і схвалив курс партії на прискорення темпів розвитку сільського господарства в період розгорнутого будівництва комунізму. Від імені всього колгоспного селянства делегати з'їзду в листі до ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР висловили впевненість, що поставлені партією завдання будуть виконані з честю. Цьому сприятиме передбачена в новому Примірному Статуті ще більша демократизація всього життя в колгоспі.

Здійснення прискореного розвитку сільськогосподарського виробництва передбачається на базі науково-технічного прогресу, всемірного удосконалення внутріколгоспних відносин. Адже колгосп — школа комунізму для селянства. І в цьому — суть соціалістичного виробництва кооперативу, головний шлях його соціально-економічного розвитку. Колгоспне виробництво — не тільки засіб створення матеріальних благ, а й головна сфера згуртування радянського селянства, формування у нього високих моральних якостей і розвитку особистих здібностей кожного працівника.

Під керівництвом партії, в монолітному союзі з робітничим класом, радянською інтелігенцією радянське селянство впевнено йде по шляху будівництва нового життя. Поступово зникають істотні відмінності між робітниками і колгоспниками, між людьми розумової та фізичної праці — не тільки в сфері виробничих відносин, де усувається різниця між індустріальною і сільськогосподарською працею, а й у сфері побуту, в усіх галузях культури. Селянство нашої країни стало справді вільним і щасливим. Успішно втілюється в життя накреслена генієм вождя програма підведення мільйонних мас селянства до комунізму.

²⁰ «Радянська Україна», 27 листопада 1969 р.

ПРО СТВОРЕННЯ БАГАТОТОМНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В нашій країні вперше у світі перемогла соціалістична революція, встановлена диктатура пролетаріату, здійснено будівництво соціалізму і успішно будується комунізм. У цих величних звершеннях яскраво виявилась керівна роль КПРС і одного з її передових і бойових загонів — Комуністичної партії України. Під керівництвом Комуністичної партії на науковій основі марксизму-ленінізму вперше в історії перетворюється в життя віковична мрія людства.

Трудящих Країни Рад, прогресивну громадськість всього світу глибоко цікавить те, які об'єктивні і суб'єктивні причини і процеси привели до тріумфального встановлення Радянської влади, до величних перемог радянського народу в двох важких війнах: громадянській та Великій Вітчизняній. Історичними досягненнями Радянського Союзу захоплюється все прогресивне людство. Великий інтерес викликає і яскрава доля Радянської України в сузір'ї братніх республік СРСР.

Історики Української РСР прагнуть до того, щоб на широкому полотні історичних фактів відобразити величну і правдиву узагальнюючу картину розвитку українського народу в тісному зв'язку з історією інших народів Радянського Союзу.

Вчені-історики республіки від щирого серця вдячні ЦК КП України, який прийняв постанову про видання багатотомної «Історії УРСР», вдячні Президії Академії наук УРСР, яка так прихильно ставиться до здійснення цього важливого партійного доручення.

У тісному співробітництві з істориками вузів науковці АН УРСР взяли за створення великої синтетичної праці, в якій наш народ і зарубіжний читач знайдуть наукове підтвердження правильності обраного українським народом шляху соціалістичної революції і будівництва соціалізму та комунізму.

У цьому десятитомному виданні буде глибоко і всебічно розкрита всеперемагаюча роль теорії марксизму-ленінізму, на основі якої здійснювались і здійснюються великі перетворення в нашій країні і республіці.

Український народ, як і інші народи СРСР, нагромадив багатий досвід боротьби проти гноблення і експлуатації, захисту країни від зовнішніх і внутрішніх ворогів, практики соціалістичного і комуністичного будівництва. На величезному матеріалі історії України автори праці повинні переконливо розкрити єдність марксистсько-ленінської теорії нашої партії з практикою будівництва комунізму. Тільки на основі старанного і глибокого вивчення минулого можна зрозуміти сучасне і визначити перспективи майбутнього. Минуле нашої країни, Республіки — це неоціненний досвід для нас і для всього людства. Глибоке ознайомлення з історичним шляхом українського народу переконує в правоті і непереможності великої справи комунізму.

Тому десятитомна «Історія Української РСР» покликана глибоко і всебічно дослідити багатовікову боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення, показати вирішальну роль народних мас на усіх етапах історії людства. На сторінках видання буде

розкрито роль В. І. Леніна, 100-річчя від дня народження якого відзначає все прогресивне людство, як основоположника теорії і практики соціалістичного будівництва, засновника і керівника Комуністичної партії, першої в світі держави робітників і селян. Автори на великому фактичному матеріалі покажуть, як під керівництвом ленінської партії трудящі України здійснили свою заповітну мрію про створення суверенної Української Радянської держави. У багатотомній праці будуть яскраво висвітлені величезні досягнення України за роки Радянської влади в розвитку народного господарства, суспільно-політичного життя, в підвищенні матеріального добробуту і культурному будівництві, ґрунтовно досліджені історичні зв'язки і дружба українського, російського та інших народів нашої багатонаціональної вітчизни.

Отже, минуле і сучасне українського народу розкриватиметься у нерозривному і органічному зв'язку з історією народів нашої країни і всього людства. На основі численних письмових і речових джерел, величезної літератури з вітчизняної історії буде показано об'єктивні закономірності суспільного розвитку, доведено історичну необхідність і неминучість перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, зумовленої всім ходом не лише вітчизняної, але й світової історії.

Створення фундаментальної праці з історії Української РСР матиме велике політичне значення і тому, що, з одного боку, у світі з кожним днем зростає інтерес до історії нашої країни, з другого — навколо проблем історії СРСР, зокрема, історії Української РСР, різко загострюється ідеологічна боротьба, дедалі більше буржуазні та буржуазно-націоналістичні автори удаються до фальсифікації історії українського народу. Майбутня праця дасть змогу викрити і спростувати ці перекручення історичного минулого та сучасного України.

Великим буде і міжнародне значення «Історії Української РСР» в десяти томах. На прикладі історичного шляху українського народу авторський колектив покаже, що лише соціалізм створює умови для вирішення національного питання. А це є особливо актуальним нині у зв'язку з піднесенням національно-визвольного руху в багатьох країнах світу. Це видання допоможе численним зарубіжним друзям Радянської України в боротьбі за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм.

Автори наголошуватимуть і на таких важливих факторах як патріотизм, інтернаціональні зв'язки і обов'язки українського народу щодо інших народів, передусім, нашої Вітчизни, як взаємне соціальне і культурне збагачення і підтримка народів.

Майбутнє видання спиратиметься на останні досягнення радянської історичної науки. В основу його буде покладено марксистсько-ленінську концепцію про вирішальну роль народних мас в історичному процесі. Глибока партійність, наукова об'єктивність у висвітленні історичних подій і фактів стануть характерними рисами нового видання.

За п'ятдесят два роки Радянської влади історична наука на Україні досягла великих успіхів. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, історики успішно розробляли і розробляють головні проблеми історії українського народу. Видано велику кількість праць з найрізноманітніших періодів і тем. Опубліковано десятки документальних збірників, а в державних та партійних архівах зосереджена величезна кількість першоджерел, значна частина яких введена до наукового вжитку в останні роки.

Українські радянські археологи відкрили і науково узагальнили значний фонд речових пам'яток, завдяки яким фахівці з ранніх періодів історії УРСР одержують можливість заповнити прогалини у докумен-

тальному матеріалі. У республіці працює великий загін кваліфікованих істориків. Все це створює об'єктивні умови для написання багатотомної «Історії Української РСР».

Автори даної праці мають на меті не лише підбити підсумки зробленого у цій галузі як кращими дореволюційними, так і радянськими вченими, а й розкрити ще недостатньо досліджені проблеми, заповнити прогалини в наших знаннях, створити цілісну картину історії українського народу від найдавніших часів до наших днів. «Історія Української РСР» буде першою багатотомною фундаментальною академічною працею з історії українського народу, написаною на основі марксистсько-ленінського вчення і найновіших досягнень сучасної науки. Будуть переглянуті застарілі положення про певні події далекого і близького минулого, висунуті нові погляди і концепції на основі вічно живого вчення марксизму-ленінізму.

Від численних попередніх узагальнюючих праць з історії України багатомне видання відрізнятиметься залученням значно більшого фактичного матеріалу, більшою науковою достовірністю і фундаментальністю викладу. Приділяючи головну увагу ролі мас, трудящих класів, автори покажуть боротьбу панівних класів за збереження свого панування, їх політику у відповідні періоди історії українського народу. Майбутній «Історії Української РСР» буде притаманне висвітлення таких сторін історичного процесу, яким у попередніх виданнях приділялось мало уваги, зокрема, побуту, релігії та ін. Більше місця відводиться політичній історії за рахунок усунення надмірної деталізації питань історії народного господарства та розвитку продуктивних сил. Таке перенесення наголосів полегшить сприйняття твору широкими верствами громадськості. Адже «Історія Української РСР» розрахована не лише на фахівців. Автори та редколегія зроблять все необхідне, щоб досягти популярності викладу, щоб зробити видання якомога доступнішим для читача без спеціальної підготовки, але не за рахунок науковості.

Для даного видання за основу взято прийняту в радянській науці періодизацію вітчизняної історії. Структура майбутньої праці ґрунтуватиметься переважно на проблемно-хронологічному принципі, який у радянській історіографії є найбільш виправданий з методологічної і наукової точки зору для праць узагальнюючого характеру.

Видання складатиметься з двох серій: дожовтневої і радянської, по п'ять томів кожна (четвертий том має дві книги). Обсяг кожного тома — 50 авторських аркушів. Крім основного тексту, томи матимуть історіографію, огляд джерел і бібліографію, а також іменний та географічний покажчики.

Видання буде багато і оригінально ілюстрованим, міститиме необхідний картографічний матеріал.

У томах, що складають першу серію багатотомної історії, великого значення буде надано розробці таких головних проблем, як зародження і розвиток досоціалістичних формацій, вирішальна роль народних мас в історії, класова боротьба, формування української народності і нації, суспільно-політичний та національно-визвольний рухи, возз'єднання України з Росією, розвиток української національної культури, дружба і зв'язки з російським та іншими братніми народами. Значна увага приділятиметься розкриттю історії робітничого класу та більшовицьких організацій на Україні. З марксистсько-ленінських позицій висвітлюватимуться проблеми національного та інтернаціонального в історичному розвитку українського народу.

I том історії УРСР («Найдавніше минуле України. Київська Русь») охопить величезний хронологічний період, від

найдавніших часів до середини XIV ст., який охоплює формації — першіснообщинну та рабовласницьку і початок феодальної. Цей том створюватиметься на основі великого фонду письмових і речових джерел. Автори використають величезну кількість археологічних пам'яток, здобутих радянськими вченими протягом останніх років. Центральне місце в I томі посідає історія Київської Русі, яка є спільною колискою трьох братніх народів: російського, українського та білоруського. Серед проблематики першого тома слід виділити питання генезису феодалізму, складання давньоруської державності, культури, розгортання класової боротьби наших далеких предків. На вітчизняних та іноземних джерелах буде показано міжнародний авторитет і значення першої могутньої держави східних слов'ян.

Хронологічні рамки II тома історії УРСР («Розвиток феодалізму і формування української народності. Визвольна боротьба на Україні») — друга половина XIV — перша половина XVII ст. Автори приділять значну увагу розвитку продуктивних сил та налагодженню зв'язків виробничих відносин на українських землях у складних умовах польсько-литовського феодального загарбання. Важливе значення матимуть розділи, присвячені формуванню української народності, поширенню назв «Україна» та «український народ», виникненню української мови, розвитку культури, пробудженню національної самосвідомості. Чільне місце у II томі належатиме розділам, у яких висвітлюватиметься визвольна війна українського народу проти шляхетсько-магнатської Польщі у 1648—1654 рр., розкриватиметься величезне історичне значення возз'єднання України з Росією.

У III томі («Феодально-кріпосницький лад. Зародження капіталістичних відносин і початок розкладу феодально-кріпосницької системи на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.))» буде показано зростання старшинського і монастирського землеволодіння, далі посилення кріпосницького гніту на Україні, остаточне закріпачення селянства, кризу феодальної системи господарства, а також ґрунтовно досліджено досі мало розроблений в історичній науці процес зародження і розвитку капіталістичних відносин у надрах феодалізму. Глибоко розглядатимуться важливі питання політичної історії України, зокрема, возз'єднання Правобережжя, зміни в адміністративно-політичному устрої, боротьба українського народу проти шведських і турецько-татарських загарбників тощо. Як і в попередніх томах, одним з провідних лейтмотивів III тома буде висвітлення всіх форм класової боротьби трудящих України.

Перша книга IV тома («Україна в період розвитку капіталізму») висвітлюватиме розклад феодально-кріпосницької системи і початок визвольного руху у першій половині XIX ст., друга — розвиток промислового капіталізму та класову боротьбу другої половини того ж століття. Поряд з питаннями економічної та політичної історії, у IV томі будуть досить повно розглянуті суспільно-політичне життя на Україні, революційно-демократичний рух, зокрема його народницька течія. У великому заключному розділі розповідатиметься про розвиток культури українського народу в 60—90-х роках XIX ст.

В V томі («Україна в період імпералізму») буде висвітлена історія українського народу 1900—1917 рр. Особлива увага приділятиметься двом революціям на Україні — 1905—1907 рр. і Лютневої 1917 р., іншим революційним подіям і провідній ролі в них більшовицької партії. Автори покажуть соціально-економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції, висвітлять розгортання національно-визвольного руху. Важливе місце у томі посідає викриття

українського буржуазного націоналізму та великодержавного шовінізму, носії яких боролися за те, щоб роз'єднати братні український і російський народи.

Відведення п'яти томів на радянський період дасть змогу авторському колективу зосередити необхідну увагу на дослідженні і висвітленні перемоги Великого Жовтня на Україні, грандіозних досягнень українського народу в соціалістичному і комуністичному будівництві. У другій серії багатотомного видання на великій кількості архівних і друкованих джерел буде глибоко відображено боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції; зміцнення Радянської влади на Україні, досліджено історію будівництва соціалізму і комунізму, героїчну працю робітників, селян, народної інтелігенції. Магістральними проблемами цієї частини стануть такі, як вирішальна роль народних мас у революції та соціалістичних перетвореннях, створення В. І. Леніним революційної теорії та першої в світі робітничо-селянської держави, діяльність Комуністичної партії як натхненника і організатора соціалістичного і комуністичного будівництва. У VI—X томах буде показано значення в житті країни, зокрема Радянської України, союзу робітничого класу і селянства, дружби народів СРСР, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Знайдуть відображення проблеми радянського будівництва, розв'язання національного питання на Україні, діяльність громадських організацій. Особливе місце буде приділено розкриттю історичних закономірностей комуністичного будівництва, висвітленню досвіду боротьби трудящих УРСР за створення матеріально-технічної бази комунізму, формуванню комуністичних відносин і виховання нової людини. Вперше в радянській історичній науці буде докладно узагальнено досвід суспільно-політичного життя українського народу, а також показано міжнародні економічні і культурні зв'язки України, її роль на міжнародній арені.

Автори VI тома («Велика Жовтнева соціалістична революція. Іноземна інтервенція і громадянська війна на Україні (1917—1920 рр.)) поряд з висвітленням подій Жовтня і боротьби за владу Рад на Україні, діяльності Українського радянського уряду покажуть господарське, військове і культурне будівництво молодій Українській республіці, відносини між Радянською Україною і Радянською Росією, перемогу ленінської національної політики на Україні та ін.

У VII томі («Українська РСР в період відбудови народного господарства і побудови соціалізму в нашій країні (1921—1941 рр.))» буде відображено трудовий подвиг українського народу у відбудові народного господарства, вирішальну роль робітничого класу України у здійсненні соціалістичної індустріалізації країни, висвітлено соціалістичні перетворення в українському селі, показано, як український народ, долаючи труднощі будівництва соціалізму, успішно перетворював у життя великі накреслення В. І. Леніна в усіх галузях економіки, державного будівництва і культури.

У VIII томі («Українська РСР у роки Великої Вітчизняної війни») висвітлюватиметься вклад українського народу у загальну боротьбу радянських людей і перемогу над фашистською Німеччиною, бойові подвиги трудящих України на фронтах, у підпіллі та партизанських загонах. На великому документальному матеріалі буде показано, як в умовах кривавого фашистського терору мільйони трудящих окупованих районів України залишилися вірними своїй Вітчизні, що знайшло яскраве виявлення у всенародному рухові опору окупантам. Велике місце відводиться визволенню республіки від загарбни-

ків, початку відбудови народного господарства і культури, наладженню всіх галузей життя під керівництвом партійних організацій ще в роки війни.

I X том «Історії Української РСР» розкриватиме процес завершення будівництва соціалізму в республіці. Автори широко висвітлять трудовий героїзм робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції у відбудові і дальшому розвитку народного господарства республіки, покажуть зростаючу політичну активність трудящих. Знайдуть всебічне відображення заходи Комуністичної партії і Радянського уряду щодо поліпшення матеріального добробуту народних мас. У томі будуть показані досягнення республіки в галузі культурного будівництва.

X том присвячено висвітленню проблем розвитку народного господарства і культурного будівництва в Українській РСР у період розгорнутого будівництва комунізму. Значна увага буде зосереджена на дослідженні історичного процесу поступового перетворення соціалістичних суспільних відносин у комуністичні. Вперше в історичній літературі буде всебічно охарактеризовано суспільно-політичне життя трудящих України у 1959—1970 рр., вивчено зміни, що відбулися в соціальній структурі радянського суспільства. Одне з центральних місць тома посяде розповідь про формування нової людини комуністичного суспільства.

Редколегія і авторський колектив багатотомної «Історії УРСР» сподіваються, що це видання стане значним вкладом у радянську історичну науку, важливим засобом комуністичного виховання трудящих, ефективною зброєю у боротьбі проти антикомунізму та українського буржуазного націоналізму.

О. М. ПОНОМАРЬОВ
ПРО ПОЧАТОК МАНУФАКТУРНОГО
ПЕРІОДУ НА УКРАЇНІ

Питання про початок мануфактурного періоду на Україні, як і в Росії в цілому, остаточно ще не розв'язане. Акад. АН УРСР П. І. Лященко датував його першою чвертю XVIII ст.— часом «петровських перетворень»¹. Г. М. Панкратова вважає, що цей період настав тільки в другій половині або навіть наприкінці XVIII ст.² Такої ж думки дотримуються й автори книги «Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII века»³. Останнім часом у зв'язку з появою нових досліджень з історії російської промисловості XVI—XVII ст. це питання було серйозно переглянуте. У 1966 р. колектив авторів на сторінках журналу «Вопросы истории» обгрунтував висновок, що мануфактурний період у Росії почався приблизно в другій чверті XVII ст.⁴

Першою на Україні багато дослідників вважає Охтирську тютюнову мануфактуру, засновану 1718 р., а С. Подолинський ще у 1880 р. твердив, що мануфактури на Україні з'явилися в кінці XVII і на початку XVIII ст.⁵

Не розв'язане остаточно питання і про критерій періоду. П. І. Лященко під мануфактурним періодом розумів велику промисловість, яка уже склалась. Проте таке визначення є дуже загальним і допускає різні тлумачення. Г. М. Панкратова наполягала на тому, що ця стадія виробництва — не що інше, як розвинутий капіталістичний уклад. Але він знаменує собою не первісну, а вищу стадію розвитку мануфактур.

Більш переконливим є критерій, запропонований авторами статті «Початковий етап генезису капіталізму в Росії». На їх думку, «мануфактурна форма виробництва... виникає тоді, коли визначається процес її розвитку, коли кількість мануфактур починає поступово збільшуватися, завойовуючи все нові галузі промисловості, і мануфактура стає стійкою формою суспільного виробництва»⁶. До цього слід додати, що тут істотне значення має техніка. В. І. Ленін, характеризуючи три стадії розвитку капіталізму в Росії — дрібне товарне виробництво, капіталістичну мануфактуру і фабрику (велика машинна індустрія) — писав, що ці основні форми промисловості відзначаються «насамперед різним укладом техніки»⁷.

Мануфактурне виробництво могло виникнути лише на основі досягнутих у ремісничій техніці значних успіхів, які створили необхідні умови для появи розподілу праці. Розклад цехового ремесла вивільнив продуктивні сили і зумовив виникнення ранніх капіталістичних форм

¹ П. І. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. I, 1952, стор. 378.

² А. М. Панкратова. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму. — «Вопросы истории», 1953, № 9, стор. 76.

³ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII века, М., 1956, стор. 94.

⁴ И. А. Булыгин, Е. И. Индова, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов, С. М. Троицкий. Начальный этап генезиса капитализма в России. — «Вопросы истории», 1966, № 10, стор. 73.

⁵ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, Женева, 1880, стор. 91.

⁶ И. А. Булыгин, Е. И. Индова, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов, С. М. Троицкий. Назв. праця, стор. 73.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 468.

великої промисловості у вигляді капіталістичної простої кооперації і початкових форм мануфактури. При цьому необхідно підкреслити, що навіть на початковому її етапі мануфактура має істотні переваги перед дрібним виробництвом за своєю суттю, виступаючи, як відзначав К. Маркс, «масовою силою»⁸. Таким чином, уже в своєму зародковому стані вона приводить до якісних зрушень у розвитку промисловості й означає зародження великого виробництва, що йде на зміну дрібному. Тому при визначенні початкової грані мануфактурного періоду треба враховувати не тільки розвинуті форми, але й нерозвинуті, в тому числі розсіяні мануфактури. В. І. Ленін, торкаючись питання про учнівство, яке він назвав «природним супутником мануфактури», відзначав, що його зникнення зв'язане з вищим розвитком останньої і «з утворенням великої машинної індустрії...»⁹.

В. І. Ленін бачив в історичному розвитку мануфактури дві форми: початкову (нерозвинуту) і розвинуту. Обидві вони повністю вкладаються в рамки мануфактурного періоду, і неправомірно пов'язувати його початкову грань тільки з вищою формою, як це робить більшість авторів.

Початок мануфактурного періоду визначається, на наш погляд, розкладом цехового ремесла і систематичним виникненням мануфактур (незалежно від того, розвинуті вони чи ні) в найважливіших галузях промисловості. В таких умовах ця форма великого виробництва стає стійкою. А збереження дрібного виробництва не міняє суті справи тому, що мануфактура, як відзначав К. Маркс, ніколи не могла охопити суспільне виробництво в усьому його обсягу, залишаючись лише надбудовою, «архітектурною оздобою», над масою дрібних установ¹⁰.

Досліджуючи початок мануфактурного періоду в Росії, в тому числі й на Україні, необхідно враховувати висловлювання В. І. Леніна про те, що він у нашій країні існував протягом «довгої епохи», століття¹¹.

У Західній Європі кооперація нового типу вперше з'явилась в Італії, Фландрії і Голландії. У XV ст. в Англії і Німеччині виникають розсіяні мануфактури. На це століття припадає, як зазначав Ф. Енгельс, зародження капіталістичної системи. В XVI столітті, яке було часом виникнення капіталізму в масштабах усієї Західної Європи, мануфактури інтенсивно розвиваються в Англії, Нідерландах і Франції.

З цього часу, за словами К. Маркса, починається «капіталістична ера»¹². До середини XVI ст. він відносить і початок мануфактурного періоду в Західній Європі¹³. Якщо тут друга половина XV і перша половина XVI ст.— час переходу від середньовіччя до капіталізму, то країни Східної Європи ще довго залишались феодальними. Важливою і своєрідною рисою їх соціально-економічного розвитку, яка відрізняла ці країни від західноєвропейських, було, починаючи з XV ст., посилення відробіткової ренти та кріпацтва. Але це означало не зміцнення феодальних відносин, а, навпаки, їх розклад, обумовлений зростанням товарно-грошових відносин¹⁴.

Умови для зародження і розвитку капіталізму на Сході Європи були менш сприятливими, ніж на Заході. Але й тут, незважаючи на поси-

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 313.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 367.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 352.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 368, 369.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 676.

¹³ Там же, стор. 323.

¹⁴ В. О. Голубуцький. Соціально-економічні причини посилення кріпацтва в країнах Східної Європи в XV—XVII ст.—Тези доповідей XVII наукової сесії Київського інституту народного господарства, К., 1965, стор. 127.

лення кріпачства, мануфактурне виробництво виникає уже в XVI ст., а в окремих випадках навіть раніше. Поява його прискорювалась запозиченням мануфактурної техніки і виробничого досвіду найпереводішних західноєвропейських країн. Але, на жаль, ця важлива обставина не завжди враховується дослідниками.

В XVI ст., а можливо й раніше, мануфактури починають розвиватися в Чехії. В Росії вони з'явилися в другій половині XV ст. у ливарній справі й солеварінні, а в XVI ст. існували вже в багатьох галузях промисловості, причому в них переважала наймана праця. На думку Д. П. Маковського, це були підприємства капіталістичного типу як за характером продуктивних сил, так і виробничих відносин.

Зародження капіталізму в Росії, як доводить цей дослідник, припадає на середину XVI ст.¹⁵ Подібну думку висловив ще раніше акад. С. Г. Струмілін¹⁶.

У Польщі, в складі якої з 1569 р. були українські землі, розсіяні й централізовані мануфактури виникають вже у другій половині XV і на початку XVI ст.¹⁷ XVI і перша половина XVII ст. стали за визначенням польського історика Я. Рутковського, «епохою блискучого розквіту промислового виробництва в Польщі»¹⁸. Суть цього явища полягала в розкладі цехового ремесла, поширенні виробничої кооперації і виникненні капіталістичних відносин. Мануфактури в той час з'являлись в багатьох галузях промисловості: соляній, залізобудівній, скляній, паперовій та ін. Але пануючі феодально-кріпосницькі відносини і посилення у країні політичної децентралізації гальмували розвиток капіталістичного укладу.

На Україні передумови для виникнення мануфактурного виробництва і капіталістичних відносин складаються вже у XVI — першій половині XVII ст.¹⁹ Прискорювало цей процес використання передового західноєвропейського досвіду, який проникав на Україну через Польщу.

При переході від однієї форми промисловості до іншої, вищої, першорядного значення набувають зміни у виробничій техніці. К. Маркс підкреслював, що такий перехід здійснюється «завжди лише в результаті революції в знаряддях праці»²⁰. Отже, в умовах панування ремісничього виробництва мануфактура може виникнути лише на основі технічного прогресу.

Переворот у техніці був зв'язаний перш за все з використанням водяного колеса. В розвитку продуктивних сил водяний млин посідає особливе місце. К. Маркс визначив його як машину в її елементарній формі²¹. Застосування цього винаходу привело до зародження в надрах феодальної системи техніки, властивої буржуазному суспільству.

Уже в XVI ст. водяні млини були поширені на Україні. 1569 р. у Львівському, Саноцькому, Перемишльському, Галицькому, Холмському і Белзькому староствах Руського воеводства їх налічувалось 1783, а у Волинському воеводстві — 770²². Важливо відзначити, що вже тоді вони працювали не тільки на одному, але й на декількох колесах. Для

¹⁵ Д. П. Маковский. Развитие товарно-денежных отношений в сельском хозяйстве Русского государства в XVI веке, Смоленск, 1963, стор. 79—156.

¹⁶ С. Г. Струмилин. Экономическая природа первых русских мануфактур.— «Вопросы истории», 1948, № 6, стор. 61.

¹⁷ История Польши, т. I, М., 1954, стор. 144.

¹⁸ Я. Рутковский. Экономическая история Польши, М., 1953, стор. 188.

¹⁹ В. А. Голобуцкий. О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI — первой половине XVII вв. на Украине.— Научные записки Киевского финансово-экономического института, 1959, № 7.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 349.

²¹ Там же, стор. 335.

²² І. Д. Бойко. Промисли на Україні в XVI — першій половині XVII ст. — УІЖ, 1962, № 1, стор. 58.

обслуговування такого млина треба було від трьох до шести робітників²³. Цей технічний засіб ознаменував перехід від дрібного ручного виробництва до великого механізованого. Млин з кількома колесами був уже зародком механізованої мануфактури, а при значній кількості коліс і мануфактурою. Пристосування його до ряду промислів — залізorzобного, паперового, суконного й інших — почалося на Україні в XV—XVI ст. Воно передувало великому виробництву і, безсумнівно, стало одним з факторів розкладу цехового ремесла.

Таким чином, уже в XVI ст. виникають технічні передумови для зародження мануфактури на Україні. В XVI — першій половині XVII ст. внаслідок розвитку продуктивних сил і зростання ринкових зв'язків ремесло «стало виявляти виразні ознаки розкладу»²⁴.

В результаті купці й розбагатілі цехові майстри поступово перетворювалися у капіталістів, а позацехові ремісники і частина підмайстрів — у найманих робітників. Цей процес супроводжувався появою нових, вищих форм промисловості, поступовим переростанням дрібного виробництва в просту капіталістичну кооперацію і початкові типи мануфактури.

В генезисі капіталізму важлива роль належить ранній формі мануфактури — розсіянній. На жаль, вона на Україні майже не вивчена. Першим поставив це питання і почав її вивчення В. О. Голобуцький. Він встановив, що в XVI — першій половині XVII ст. купці-підприємці, які організовували виробництво роздріблених ремісників на капіталістичних засадах, виступали як мануфактуристи.

На XVI ст. припадає поширення на Україні простої капіталістичної кооперації і централізованих мануфактур, виникнення яких не було зв'язане з цеховим ремеслом. Особливо яскраво це виявилось у солеварінні. Добування солі набрало широкого розмаху в староствах Руського воеводства — Перемишльському, Дрогобицькому і Коломийському. Велика кількість соляних варниць належала городянам і селянам. 1566 р. лише у Галицькому старостві було 20 селянських соляних веж. У районі Дрогобича налічувалось 39 селянських і городянських веж, поблизу Долинської жупи — 130 «людських». У с. Ясеничах, поблизу Котовської жупи, існувало 32 селянські черені, у Ногаївській жупі — 30, і стільки ж їх мали тутешні міщани²⁵. В переважній більшості це були дрібні промисли. Відомо, що власники їх не лише самі займалися виварюванням солі, але й вдавалися до найму робочої сили. За типом такі підприємства являли собою капіталістичну просту кооперацію або примітивну мануфактуру.

Великими за обсягом виробництва були королівські варниці Галичини, які описав Я. Рутковський. Сировиною для них служила осадкова сіль, що залягала на певній глибині під землею. Для її добування доводилося копати спеціальні колодязі, на що витрачалося більше року. Таких колодязів («вікон») у королівських помістях Галичини налічувалось не менше 30²⁶. Сіль із шахт на поверхню піднімалась за допомогою коловоротів, які приводились в рух кіньми або волами, а іноді й людьми. Серед робітників існував певний розподіл праці. Тут були рудокопи, або штольники з помічниками. Розкопану ними сіль добували так звані «жабні» робітники, а «ратні» (обслуга коловороту), піднімали її з кліток (комор), в яких працювало по декілька чоловік. При коло-

²³ І. Д. Бойко. Промисли на Україні в XVI — першій половині XVII ст. — УІЖ, 1962, № 1, стор. 63.

²⁴ В. А. Голобуцький. О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI — первой половине XVII вв. на Украине, стор. 210, 212, 213.

²⁵ І. Д. Бойко. Назв. праця, стор. 62.

²⁶ Я. Рутковский. Назв. праця, стор. 192.

воротах працювали також погоничі. Копання галерей («печей») і пошуки нових покладів здійснювалися так званими «пічниками».

Сіль варили на поверхні у спеціальних баштах. Основними фігурами тут були варщики, яким допомагали лопатники і хлопчики. Крім них, варницю обслуговував численний технічний персонал: ковалі, бондарі, в'язальники тощо (близько 100 чол.). Загалом на соляних руських жупах працювало близько 1000 робітників. Вони одержували заробітну плату.

Я. Рутковський вважає, що руські жупи мали капіталістичний характер²⁷. Це підприємства мануфактурного типу з досить розвинутим розподілом праці.

Розширені майстерні й підприємства мануфактурного типу виникають у XVI ст. на Україні і в інших галузях промисловості. У документах цього часу згадуються скляні майстерні-гути. В другій половині XVI ст. у галицьких старостах їх, за неповними даними, було сім²⁸. Згодом число гут збільшилось.

Скляне виробництво належить до числа промислів, які з самого початку вимагали концентрації робочої сили, засобів праці і не могли діяти в рамках цехової системи²⁹. Виходячи з цього, В. Ф. Рожанківський цілком справедливо вважає, що в гутах XV—XVI ст. існував розподіл праці, викликаний технічною складністю виробництва. Воно характеризувалось такими процесами, як забезпечення паливом і поташем, вироблення глиняних тиглів для варіння скляної маси, підготовка шихти, видування і формування скла, для чого необхідно було знати прийоми та ін.³⁰ Вже в XVI ст. гуті являли собою великі майстерні із сталим розподілом праці, тобто примітивні мануфактури. В цьому переконують нас і відомості про їх обладнання у XVIII ст., бо тут не відбулось принципових змін порівняно з гутами більш раннього часу³¹. Розповсюдження скляних виробів на Україні в XVII ст. свідчить про значний розвиток цієї галузі. За далеко неповними даними В. Ф. Рожанківського, в XVI—XVII ст. на Правобережній Україні існувало 30 пунктів виробництва скла³².

Вони були власністю феодалів або входили до складу королівських володінь. Вже у XVI ст. власники почали віддавати їх на відкуп знавцям скляної справи — гутникам, що виступали як орендарі і фундатори гут. Оренда мала капіталістичний характер.

Очевидно, в першій половині XVI ст. з'являються на Україні металургійні млини — рудні. Вже у 1564—1569 рр. вони були поширені в Перемишльській, Львівській, Холмській і Белзькій землях³³ і стали об'єктом оподаткування³⁴. 1569 р. лише в Перемишльській і Львівській землях налічувалось 25 рудень³⁵. За даними 1590—1625 рр., на Київщині і Брацлавщині їх було більше 20³⁶. В першій половині XVII ст. вони

²⁷ Я. Рутковський. Назв. праця, стор. 203—204.

²⁸ Джерела до історії України—Русі, Львів, 1895, т. I, стор. 97; т. III, 1900, стор. 197, 251—252, 419; т. VII, 1910, стор. 174.

²⁹ К. Маркс. *Форми, предшествующие капиталистическому производству*, М., 1946, стор. 183.

³⁰ В. Ф. Рожанківський. *Українське художнє скло*, К., 1959, стор. 37.

³¹ О. М. Пономарьов. *Розвиток капіталістичних відносин на Лівобережній Україні у XVIII ст. (за матеріалами скляної промисловості)*.— «Питання історії народів СРСР», вид. 3, Харків, 1966, стор. 72—75.

³² В. Ф. Рожанківський. Назв. праця, стор. 35; Джерела до історії України—Русі, т. III, стор. 251—252.

³³ Джерела до історії України—Русі, т. I, стор. 97; т. II, 1897, стор. 207; т. III, 1900, стор. 279—280; т. IV, 1903, стор. 268.

³⁴ П. К. Федоренко. *Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв.*, М., 1960, стор. 16.

³⁵ І. Д. Бойко. Назв. праця, стор. 61.

³⁶ Там же, стор. 60.

виникли і на Лівобережній Україні. У 1628 р. діяла рудня у с. Светильникова на р. Трубежі³⁷, і в цей же час інша — на р. Снові³⁸, за матеріалами О. М. Лазаревського. Тоді ж, за даними П. К. Федоренка, працювали ще дві — на річках Есмані і Брянці³⁹.

Рудні, як переконливо показав П. К. Федоренко, були механізованими мануфактурами. Їх устаткування складалось з горнів, міхів, молотів і набору інструментів. Кузню з двома горнами і триколісний млин обслуговувало в середньому 12—13 чол. Подекуди чисельність робітників зростала до 24 чол., серед яких виділялись представники окремих самостійних професій: «димарі», «курачі», «рубачі», «лісові майстри», ковалі, рудокопи та ін. Така рудня виплавляла в середньому близько 500—700 пудів заліза на рік, яке в основному йшло на ринок⁴⁰.

Примітивними механізованими мануфактурами були паперові млини-папірні. Вони з'явилися на Україні в першій половині XVI ст. спочатку в Галичині, в середині століття — на Волині і на початку XVII ст. — в Придністров'ї. Перша відома папірня, яка згадується у Краківських актах 1522 р. була в м. Янові. У 1541—1545 рр. працювала папірня біля Перемишля⁴¹, з 1570 р. — недалеко від Луцька⁴², 1578 р. — у Буську⁴³. На 1580-ті роки припадає їх будівництво в Острозі й Сапоцькому старостві. Всього протягом XVI ст. на Україні виникло 10 таких мануфактур⁴⁴.

На кінець XVI і на початку XVII ст. відомі три підприємства: В. Кмеллера в Літцях Рудецького повіту, в Бруховичах і Зашкові поблизу Львова. На початку XVI ст. заснована монастирська папірня у Крехові біля Жовкви, а в 1615—1624 рр. будувалась папірня Києво-Печерської лаври в Радомишльському повіті на Київщині⁴⁵.

За своїм характером це було велике виробництво. Описи XVIII ст. дають уявлення про його складові частини: греблю, гідросилову установку, два ступники для здрібнення ганчір'я, варштуби, тобто приміщення, де готували і розливали у форми паперову масу, сушили і механічним способом ложили готовий папір. Ступи приводились в дію водяними механічними колесами⁴⁶. Всі ці процеси вимагали розподілу праці, внаслідок чого виник ряд самостійних професій — ганчірники, кочегари, черпальники, формувальники, сушильники, а також допоміжних — дроворуби, візники та ін. У XVI — першій половині XVII ст. власниками папірень були часто городяни, які експлуатували найману робочу силу. Подібно до рудень, папірні являють собою одну з початкових форм великої капіталістичної мануфактури.

У 70-х рр. XVI ст. на Україні з'являється книгодрукування. Фондатором його був російський друкар Іван Федоров, який організував свій заклад у Львові⁴⁷, а згодом — в Острозі. Пізніше львівська друкарня, крім верстатів Федорова, мала нове устаткування⁴⁸.

³⁷ Архив Юго-Западной Руси, ч. VII, т. I, К., стор. XVI.

³⁸ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, К., 1888, стор. 405.

³⁹ П. К. Федоренко. Назв. праця, стор. 114.

⁴⁰ Там же, стор. 57, 153.

⁴¹ І. П. Крип'якевич. Найдавніші папірні на Україні XVI ст. — «Бібліологічні вісті», ч. I, К., 1926, стор. 64.

⁴² І. Д. Бойко. Назв. праця, стор. 62.

⁴³ О. Левицький. Анна Алоиза княжна Острожская. — «Киевская старина», 1883, т. XVII, стор. 343.

⁴⁴ В. Січинський. Нариси з історії української промисловості, Львів, 1938, стор. 7—8, 9.

⁴⁵ І. П. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 64, 65.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 47, арк. 8.

⁴⁷ С. Маслов. Друкарство на Україні в XVI—XVII ст., К., 1924, стор. 5.

⁴⁸ 400 лет русского книгопечатания, 1564—1964. Русское книгопечатание до 1917 года, М., 1964, стор. 7.

З кінця 70-х років XVI ст. у місті виникають польські друкарні, а у 1616—1618 рр. тут існувала й вірменська. В 1645—1646 рр. діяв поліграфічний заклад єпископа Андрія Желиборського при церкві св. Юра ⁴⁹.

В першій половині XVIII ст. на Волині працювали дві невеликі пересувні друкарні: одна — українського письменника ієромонаха Кирила Транквіліона-Ставровецького, друга — Павла Домчинь-Лютковича-Телиці та ієромонаха Сильвестра ⁵⁰.

У 1616 р. була заснована найбільша на Україні друкарня Києво-Печерської лаври. Обладнання, зокрема словолитниця, було дерев'яним ⁵¹. Син антіохійського патріарха Павло Алеппський назвав її «превосходным и знаменитым печатным домом» ⁵².

У 40-х роках XVII ст. було покладено початок книгодрукування на Чернігівщині. 1646 р. Кирило Транквіліон-Ставровецький заснував друкарню в Єлецькому монастирі в Чернігові ⁵³.

Кількість робітників-поліграфістів була достатньою для виділення окремих професій. Так, у передмові до «Імнологіону», виданому Києво-Печерською друкарнею у 1630 р., перелічується її штат: «типограф», «типонадзиратель», «типоблюститель», наборщик, «столоправитель», батирщик, «письмосляатель», «типинороводци» ⁵⁴. До списку не включені некваліфіковані працівники, які виконували другорядну роботу. Отже, немає ніяких підстав сумніватися у тому, що українські друкарні XVI—XVII ст. були мануфактурами. Вони працювали на ринок і обслуговувались, як правило, найманими робітниками ⁵⁵.

У XVI ст. на території Галичини у багатьох місцях почалось виробництво поташу ⁵⁶. У другій половині XVI і в першій половині XVII ст. воно стає однією з найпоширеніших галузей промисловості. Поташні буди в цей час відомі на всій території України. У 1590—1625 рр. тільки в Київському і Брацлавському воеводствах їх налічувалось понад 50 ⁵⁷. На початку 20-х років XVII ст. поблизу Білої Церкви було 10 міщанських буд ⁵⁸.

Уже в XVI ст. добування поташу належало до великого виробництва, про що переконливо свідчать чисельність робітників і обсяг виробленої продукції. В 1562 р. на Волині на одній з буд, наприклад, було зайнято 160 робітників. На другій у 1563 р. працювало 60 чол., на третій в 1565 р. — 100 чол. ⁵⁹ Про здійснення мануфактурного розподілу праці свідчать відомості про Бушенівську буду на Київщині, де були такі самостійні професії: фурмани, коритники, поташники, поливальники, бондарі, пакувальники. Буди являли собою високоприбуткові підприємства ⁶⁰.

Наведені дані не дають ніяких підстав вважати цю галузь промисловості дрібним виробництвом. Тут виступають типові мануфактури в

⁴⁹ 400 лет русского книгопечатания, 1564—1964. Русское книгопечатание до 1917 года, стор. 76, 77.

⁵⁰ С. Маслов. Назв. праця, стор. 10.

⁵¹ 400 лет русского книгопечатания..., стор. 85.

⁵² Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., вып. II, М., 1897, стор. 59.

⁵³ С. Маслов. Назв. праця, стор. 7, 29, 31.

⁵⁴ «Деревня и Новая Россия», 1880. XVI, стор. 187—188.

⁵⁵ Історія робітничого класу Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 26.

⁵⁶ Я. Рутковский. Назв. праця, стор. 190.

⁵⁷ І. Д. Бойко. Назв. праця, стор. 58.

⁵⁸ Н. И. Костомаров. Поездка в Белую Церковь.— «Киевская старина», 1882, т. 5, стор. 224.

⁵⁹ К. Гуслистий. Нариси з історії України, вип. II, К., 1939, стор. 139.

⁶⁰ І. Д. Бойко. Назв. праця, стор. 63, 64; Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 78.

їх початковій формі, які працювали на ринок і обслуговувалися найманими робітниками. Вони були капіталістичними підприємствами⁶¹.

Подібну ж картину спостерігаємо в селітроварінні. Ця сировина добувалася на Україні вже у другій половині XV — на початку XVI ст.⁶² Селітрові варниці в першій половині XVII ст. були дуже поширені на Лівобережжі й Слобожанщині.

Велику кількість селітри добували в Київському воєводстві, в ба-сейні рік Псла, Ворскли, Орелі, на нижньому Дніпрі та Бузі — «в ди-ких степах Белгородських та Очаківських». На Слобідській Україні це виробництво розвивалося поблизу Чугуєва і Путивля, а також в райо-ні «муравських татарських шляхів».

В період польсько-шляхетського панування на Україні селітроваріння було зосереджено в руках короля і окремих магнатів. Ще до воз-з'єднання України з Росією селітра вивозилась в інші держави⁶³. Вн-віз її в Росію набрав великих розмірів, і тому польський уряд неодно-разово видавав універсали, які забороняли експорт цієї продукції.

Під час визвольної війни 1648—1654 рр. селітрові заводи Лівобе-режної України перейшли у відання козацького війська Б. Хмельниць-кого. Відомо, що у 1650 р. на р. Мерлі варив селітру гетьманський еко-ном Мисько Миргородський⁶⁴.

На території Слобідської України ця галузь розвивалася з почат-ку 20-х років XVII ст. Тоді за Путивлем збагачував царську казну се-літровий майстер Роман Гаврилов. Після його смерті продовжували справу його дружина і сини, які мали заводи поблизу Хомижська і Воль-ного на ріках Мжі, Балаклеї і Самарі⁶⁵. За 1644 р. є дані про варни-цю під Чугуєвим⁶⁶.

З історичних документів другої половини XVII ст. видно, що селі-троваріння було велике виробництво. Воно мало кількість робітників достатню для проведення мануфактурного розподілу праці. Так, три варниці Максима Рандаря недалеко від Трипілля обслуговувало 50 ро-бітників, тобто в середньому по 16—17 чол. на одну. На четвертій, по-близу Василькова, яка належала тому ж Рандарю, працювало 40 чол. Гетьманська варниця на р. Мерлі обслуговувалась 200 чол. Серед робіт-ників цих підприємств у першій половині XVII ст. існували такі само-стійні професії: пічкурі, попельники, бондарі, колісники, ставники, кот-лярі тощо. Устаткування було коштовним і недоступним для звичайного ремісника. Воно складалось з великих мідних котлів, місткістю в 100 відер, різного дерев'яного посуду та інструментів⁶⁷. Ці дані свідчать, що селітроваріння вийшло за рамки дрібного виробництва і організову-валось за мануфактурним типом. Слід відзначити, що в ньому також використовувалась наймана праця⁶⁸.

Таким чином, вже в першій половині XVI ст. на Україні в ряді га-лузей промисловості зароджується мануфактурне виробництво. У дру-

⁶¹ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах т. III, М., 1953, стор. 237.

⁶² История Польши, т. I, М., 1954, стор. 144.

⁶³ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах т. I, стор. 20, 173—174.

⁶⁴ В. А. Голобуцкий. Дипломатическая история освободительной войны ук-раинского народа 1648—1654 рр., К., 1962, стор. 56.

⁶⁵ А. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв., Харьков, 1964, стор. 268, 269.

⁶⁶ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, изд. IV 1857, стор. 54.

⁶⁷ Воссоєдинение Украины с Россией, т. I, стор. 260—261; О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963, стор. 275.

⁶⁸ Історія Української РСР, т. I, стор. 178.

гій половині цього століття воно значно зміцнюється, поширюється територіально, стає провідним в основних галузях виробничої діяльності. З кінця XVI ст. можна вже цілком говорити про початок мануфактурного періоду на Україні.

У першій половині XVII ст. мануфактури відіграють дедалі більшу роль у промисловості Лівобережжя. На той час припадають перші кроки в цьому напрямі й на Слобідській Україні. Таким чином, процес розвитку нових форм кооперації охоплює всю територію України і набуває необоротного характеру.

Перехід від дрібного виробництва до великого супроводжувався виникненням капіталістичних відносин. В історичній літературі наведені переконливі факти про використання найманої праці в промисловості України XVI — першої половини XVII ст., про досить широку основу формування ринку робочої сили, оскільки цей час вона вже виступає як товар⁶⁹. У надрах старої феодално-кріпосницької формації чітко накреслюються контури нових виробничих відносин, відбувається формування капіталістичного укладу.

Всебічне й глибоке вивчення проблеми генезису капіталізму дає змогу помітити дві чітко визначені стадії: нижчу, яка характеризується визріванням нових явищ, і вищу — розвинутий уклад. На першій стадії переважають початкові форми мануфактури, що є проявом процесу зародження капіталістичного укладу, а другій властиве панування великих, як правило, мануфактур. Остання стадія настає лише у XVIII ст. Але до цього часу українські мануфактури пройшли довгий шлях свого розвитку, повсюдно і міцно вкоренилися і підготували умови для переходу на вищий шабель.

Повідомлення

ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ РІВНОПРАВНОСТІ ЖІНОК РАДЯНСЬКОЇ КРАЇНИ — В ДІІ

Л. Д. ВІТРУК

Становище жінки в суспільстві та у сім'ї завжди було однією з найгостріших проблем людства. Адже проходили сторіччя, один суспільний лад змінював інший, а жінка все вважалася неповноцінною людиною. К. Маркс і Ф. Енгельс, відкривши закони історичного розвитку, вперше довели, що економічна, політична й моральна нерівноправність жінок пояснюється не їх природою, а приватною власністю на засоби виробництва та поділом суспільства на антагоністичні класи. Основоположники наукового комунізму вказали, що вирішити жіноче питання зможе лише пролетарська революція, яка знищить капіталізм і всі форми гноблення трудящих. Ці думки розвинув далі вождь найвеличнішої соціальної революції, засновник першої в світі пролетарської держави Володимир Ілліч Ленін. Питання емансипації жінок стали складовою частиною ленінського вчення про перемогу соціалістичної революції та побудову комуністичного суспільства. «Пролетаріат не може добитися повної свободи, не завоюючи повної свободи для жінок»¹,— стверджував Ілліч.

В. І. Ленін невтомно доводив необхідність широкого залучення жінок до загальнопролетарського революційного руху. «З досвіду всіх визвольних рухів помічено,— писав він,— що успіх революції залежить від того, наскільки в ньому беруть участь жінки»². Тому Ілліч завжди звертав увагу на пробудження їх революційної свідомості, розширення пропагандистської роботи серед них, залучення пролетарок до активної участі у страйках і демонстраціях. Під час заслання в Шушенському Н. К. Крупська за порадою й діяльною допомогою Володимира Ілліча написала працю «Женщина-работница» (1899 р.) — першу в Росії популярну книгу з викладом поглядів російської революційної соціал-демократії на жіноче питання як невід'ємну частину загальнопролетарської справи. В. І. Ленін був ініціатором створення журналу «Работница», уважно стежив за розвитком цього видання, радів його успіхам.

Завдяки систематичній роз'яснювальній та організаційній роботі більшовицької партії трудівниці пліч-о-пліч з чоловіками боролися проти самодержавства й контрреволюції. Під час Великої Жовтневої соціалістичної революції організовували харчування, постачання зброї на передові позиції, подавали медичну допомогу. В. І. Ленін відзначав, що

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 338.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158.

«пролетарки тримались під час революції чудово. Без них ми не перемогли б. Або навряд чи перемогли б»³.

Великий Жовтень відкрив перед жінкою широкий шлях до вільного, щасливого життя, назавжди знищив ганебні закони, що ставили її в принизливе, нерівноправне становище, і забезпечив рівні права з чоловіками в усіх галузях господарського, державного, культурного й громадсько-політичного життя⁴. «Радянською владою,— відзначав Володимир Ілліч,— як владою трудящих, в перші ж місяці її існування, був вчинений в законодавстві, що стосується жінки, найрішучіший переворот. З тих законів, які ставили жінку в становище підлегле, в Радянській республіці не лишилось каменя на камені»⁵. В 1919 р. вождь революції з гордістю писав, що пролетарська держава за два роки в одній з найвідсталіших країн Європи зробила для емансипації жінки стільки, скільки за 130 років не зробили всі «демократичні» республіки світу⁶. Ствердження Країною Рад рівноправності жінок було першим кроком. «Другий і головний крок,— зазначав В. І. Ленін,— скасування приватної власності на землю, фабрики, заводи. Цим і тільки цим відкривається шлях для повного і справжнього визволення жінки...»⁷. І цю другу умову Радянська влада забезпечила.

Проте необхідно було провести ще ряд спеціальних соціально-економічних та ідеологічних заходів, щоб ліквідувати тяжку спадщину минулого у становищі жінки, пробудити в неї почуття людської гідності, піднести її культурно-освітній рівень, залучити до активної участі в будівництві нового суспільства. Шлях до повного розкріпачення жінок був нелегким. Але його повсякчас осявав світоч ленінських ідей. Значну увагу цьому питанню завжди приділяла Комуністична партія. Майже на кожному з'їзді чи конференції підкреслювалася необхідність активного залучення трудівниць до соціалістичного будівництва, систематичного підвищення їх культурно-освітнього й професійного рівня, висування на керівну господарську та державну роботу. З цією метою у перші роки Радянської влади було створено жінвідділи, значний апарат організаторів роботи серед трудівниць.

В. І. Ленін указував, що здобути рівноправність жінки можуть лише через активну участь у суспільному виробництві: «Для повного визволення жінки і для справжньої рівності її з чоловіком треба, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в спільній продуктивній праці. Тоді жінка займатиме таке ж становище, як і чоловік»⁸. Ілліч мріяв про те, щоб у господарському будівництві Радянської країни брали участь «мільйони і мільйони жінок»⁹, оскільки це надзвичайно важливо не тільки для них, а й для всього радянського суспільства, яке можна зміцнити лише з допомогою трудівниці, її вдумливості і свідомості¹⁰. «Не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому значної участі»¹¹. Ця ідея великого мислителя була покладена в основу політики Радянської держави з жіночого питання.

Але Радянська влада, залучаючи жінок до активної участі в усіх сферах суспільної діяльності, завжди враховувала їх фізіологічні особ-

³ Клара Цеткін. Спогади про Леніна, К., 1955, стор. 41.

⁴ Конституція (основний закон) СРСР, К., 1966, стор. 27.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 22.

⁶ Див. Там же, стор. 100.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 134.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

⁹ Там же, стор. 27.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 37, стор. 521.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 157.

ливості. Володимир Ілліч підкреслював, що рівноправність жінки з чоловіком не можна розуміти формально¹². З перемогою Великого Жовтня жіночу працю було заборонено на важкому і шкідливому виробництві.

За роки Радянської влади становище жінки в суспільстві та сім'ї невідомо змінилося. Її натхнення творча праця в усіх галузях народного господарства, невичерпна ініціатива, висока політична свідомість повністю спростували реакційні буржуазні «теорії» про нібито природну неповноцінність жінки. В героїчній боротьбі радянських людей за світле комуністичне завтра в ногу з чоловіками завжди йдуть жінки. 1967 р. в народному господарстві СРСР вони становили 50% усіх робітників та службовців і 54% колгоспників (в УРСР відповідно 49% і 56%)¹³. У нашій країні до суспільно-корисної праці залучено майже 80% жінок працездатного віку¹⁴. Такої масової участі жінок у суспільному виробництві не знає жодна країна світу.

Зараз потребує вирішення інша важлива проблема — раціональне використання жіночої праці, сфера застосування якої значно розширилась внаслідок механізації й автоматизації виробничих процесів та поліпшення умов праці. Так, на підприємствах легкої промисловості й точного машинобудування жінки становлять абсолютну більшість. Велика їх роль також у радіотехнічній, радіоелектронній промисловості та сільському господарстві. Високими врожайми буряка на Київщині славляться двічі Герої Соціалістичної Праці С. Д. Виштак та О. Д. Диптан. Ударником комуністичної праці є крановиця Київського заводу «Будшляхмаш» А. Г. Макаровська. З досконалою майстерністю в Чернівецькому текстильному об'єднанні працює Герой Соціалістичної Праці, ткаля О. М. Мазерська. Є. О. Головань кваліфіковано керує колгоспом ім. Калініна Добровеличківського району Кіровоградської області і таких прикладів — тисячі. А в дореволюційній Росії 80% жінок, ще працювали по найму, були домашніми служницями та наймичками і лише 13% працювали на підприємствах і будовах, виконуючи, головним чином, некваліфіковану роботу.

Партія та уряд високо оцінили трудові заслуги жінок. На 1 січня 1969 р. 3874 трудівницям присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці¹⁵. На Україні цього високого звання удостоєні майже 1 тис. жінок з них 11 — двічі.

Необхідною передумовою широкого залучення радянських жінок до суспільного господарства та якісного поліпшення їх роботи було підвищення освітнього рівня. Адже, як указував В. І. Ленін, «в країні не письменній побудувати комуністичне суспільство не можна»¹⁶. Для жінок питання про освіту стояло особливо гостро, оскільки до революції письменних серед жінок було надзвичайно мало (по Україні, приміром у 1897 р. — лише 14%)¹⁷.

В перші ж роки Радянської влади на заклик партії тисячі ентузіастів включилися в боротьбу за ліквідацію неписьменності й малописьменності. За 20 передвоєнних років були навчені грамоті мільйони трудящих, у тому числі більше 30 млн. жінок¹⁸. СРСР перетворився у країну суцільної письменності. Дуже образно і цілком справедливо сказала про це в 1957 р. секретар ЦК Комуністичної партії Туркмениста

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

¹³ Женщины и дети в СССР. Статистический сборник, М., 1969, стор. 85, 87.

¹⁴ «Экономическая газета», 10 березня 1968 р.

¹⁵ «Правда», 8 березня 1969 р.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 260.

¹⁷ Страна Советов за 50 лет, М., 1967, стор. 272.

¹⁸ «Политическое самообразование», 1969, № 2, стор. 118.

ну Дурдієва: «Тепер неписьменна жінка — така ж рідкість, як колись письменна»¹⁹. За переписом населення 1959 р. на Україні письменних жінок було 98,8%²⁰.

Піднесення освітнього рівня трудівниць викликало значне посилення їх ролі в розумовій праці. За 1939—1959 рр. чисельність жінок у цій сфері зросла з 4,6 до 11,1 млн. чол., а питома вага у суспільному виробництві — з 13,6 до 23,2%²¹. Це — тенденція розвитку соціалістичного суспільства.

Радянські жінки широко використовують своє право на рівну з чоловіками освіту. Наприкінці 1966 р. в народному господарстві УРСР жінки становили 56,7% (1411,3 тис. чол.) всіх спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою²². А 1968 р. жінки з вищою освітою становили 51% від загальної кількості спеціалістів, у тому числі серед інженерів — 27,8%, агрономів і зоотехніків — 36,4%, лікарів — 71%, педагогів і культосвітніх працівників — 70,3%²³.

В. І. Ленін дбав про те, щоб трудівниці були не лише виконавцями, а й організаторами соціалістичної економіки країни. Він вірив, що «...серед робітниць і селянок є в багато разів більше, ніж нам відомо, *організаторських талантів*, людей, які вміють налагодити практичну справу»²⁴. І Комуністична партія, робітничий клас виростили славу плеяду жінок — талановитих керівників підприємств. Наприклад, 1959 р. на Україні керівниками підприємств та їх структурних частин працювало 15,9 тис. жінок (10% від загальної кількості керівників)²⁵.

Рік у рік зростає кількість жінок-науковців. 1967 р. у СРСР їх налічувалося 294,9 тис. чол., або 38% від загальної кількості наукових працівників. З них 47,6 тис. мали учений ступінь доктора чи кандидата наук, а 1,3 тис. — вчене звання академіка, члена-кореспондента, професора²⁶.

В системі Академії наук УРСР на 1 січня 1970 р. працювало 3460 жінок (35,4% від загальної кількості науковців), у тому числі докторів наук — 50, кандидатів наук — 1051²⁷. Великий вклад у науку зробила академік АН УРСР, директор Інституту фізики АН УРСР, лауреат Ленінської премії А. Ф. Прихотько. Її перу належать понад 100 наукових праць. Важливі наукові дослідження проводять члени-кореспонденти АН УРСР: історик літератури В. П. Адріанова-Перетц, ботанік В. Й. Білай, літературознавець Н. Є. Крутікова, фізіолог Є. К. Приходькова, мікробіолог В. П. Тульчинська, палеоботанік К. Й. Новик.

Завдяки активній участі трудівниць у створенні матеріальних і духовних цінностей всебічно розвинулися їх здібності. Понад 800 жінок нашої країни відзначені Ленінськими та Державними преміями в галузях науки, техніки, літератури і мистецтв²⁸. Назавжди збереже людство пам'ять про героїчний політ першої в світі жінки-космонавта громадянки Радянського Союзу Валентини Терешкової.

Засновник Радянської республіки неодноразово вказував на важливість залучення жінок до управління державою. Володимир Ілліч вважав за необхідне «...зробити політику доступною для кожної трудящої

¹⁹ С. Л ю б и м о в а. В первые годы, М., 1958, стор. 76.

²⁰ Страна Советов за 50 лет, стор. 272.

²¹ «Плановое хозяйство», 1967, № 9, стор. 20.

²² Труд в СССР. Статистический сборник, М., 1968, стор. 257.

²³ Украинская ССР в цифрах, К., 1969, стор. 125.

²⁴ В. І. Л е н і н. Твори, т. 29, стор. 382.

²⁵ Україна за п'ятдесят років. Статистичний довідник, К., 1967, стор. 75.

²⁶ «Вестник статистики», 1969, № 1, стор. 93.

²⁷ Поточний архів Президії АН УРСР.

²⁸ «Календарь знаменательных и памятных дат», 1969, № 2, стор. 11.

жінок»²⁹, оскільки «...втягнути в політику маси не можна без того, щоб не втягнути в політику жінок»³⁰. З цією метою він пропонував широко залучати трудівниць до роботи вищих органів державної влади, державного контролю, органів юстиції та Робітничо-селянської інспекції³¹. Вождь указував: «Нам треба, щоб жінка-робітниця добилася не тільки по закону, але й у житті рівності з чоловіком-працівником. Для цього треба, щоб жінки-робітниці все більшу й більшу участь брали в управлінні громадськими підприємствами і в управлінні державою.

Управляючи, жінки навчаться швидко і доженуть чоловіків»³².

Найважливіша роль у залученні радянських трудівниць до управління державою належить Радам депутатів трудящих. В. І. Ленін дбав про те, щоб жінки брали активну участь у виборах Рад³³ і повсякденній їх діяльності. На початку 1920 р. Володимир Ілліч закликав: «Обирайте ж більше жінок-робітниць до Ради, як комуністок, так і безпартійних. Тільки б була чесна робітниця, що вміє вести толкову сумлінну роботу»³⁴.

Яскравим свідченням досягнень Радянської влади в цій галузі є широке представництво жінок у всіх виборних органах трудящих. Так, нині серед депутатів Верховної Ради СРСР є 425 трудівниць (28% депутатів). Це значно перевищує кількість жінок у парламентах усіх капіталістичних країн разом узятих. До Верховної Ради УРСР обрано 160 трудівниць (34,1%), а в місцеві Ради депутатів трудящих республіки — 179 602 жінки (42,2%)³⁵.

В органах державної влади трудівниці виконують велику роботу. Наприклад, до Президії Верховної Ради СРСР сьомого скликання ввійшли 4 жінки, зокрема Ядгар Насриддінова, яку обрано заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР та Головою Президії Верховної Ради УзРСР. Жінки працюють головами Президій Верховних Рад також у п'яти автономних республіках, а 24 — міністрами в союзних республіках. 8 тис. трудівниць є головами виконкомів місцевих Рад³⁶. У СРСР жінки складають понад половину працівників апарату державного і господарського управління. 1959 р. в УРСР вони становили 23% (16,3 тис.) загальної кількості керівників органів державного управління, партійних, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій³⁷. Заступником Голови Президії Верховної Ради УРСР є директор Українського науково-дослідного інституту очних хвороб ім. Філатова Герой Соціалістичної Праці Н. О. Пучківська.

У рядах КППС перебуває 2,6 млн. жінок (21,2% від загальної кількості комуністів)³⁸.

Громадянки Країни Рад беруть активну участь у міжнародному житті. Так, до складу делегацій УРСР на Генеральні Асамблеї ООН входили ректор Київського педагогічного інституту, академік Академії педагогічних наук СРСР М. М. Підтиченко, професор Київського університету Л. І. Кухаренко, головний редактор журналу «Радянська жінка» Н. А. Приходько та ін.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 25.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 133.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 226; т. 28, стор. 447; т. 29, стор. 107; т. 30, стор. 271.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 337.

³³ Див. Там же.

³⁴ Там же, стор. 337—338.

³⁵ Страна Советов за 50 лет, стор. 24, 25; «Радянська Україна», 21 березня 1969 р.

³⁶ «Блокнот агітатора», 1969, № 4, стор. 33.

³⁷ Україна за п'ятдесят років, стор. 75.

³⁸ «Блокнот агітатора», 1969, № 4, стор. 33.

Одним із засобів виховання всебічно розвинутої радянської людини є фізкультура і спорт. Фізичному вихованню жінок В. І. Ленін надавав великої ваги. Відомий діяч більшовицької партії М. І. Подвойський згадував, що Володимир Ілліч ставив завдання залучити до спорту широкі маси жінок³⁹. Нині мільйони радянських дівчат і жінок — учасниці фізкультурного руху. 1968 р. лише на Україні було 3951 тис. спортсменок⁴⁰.

Однією з найважливіших ланок у боротьбі за здійснення фактичного розкріпачення й рівноправності жінок у Радянському Союзі є охорона материнства і дитинства. Материнство оточено в нашій країні піклуванням усього суспільства. Тільки в Українській РСР більше 10 тис. жінок носять почесне звання «Мати-героїня», 995 тис. нагороджені орденом «Материнська слава» і «Медаллю материнства»⁴¹.

Радянська влада створила державну систему охорони здоров'я матері і дитини. Жінкам надається оплачена відпустка до і після родів. Завдяки широкій мережі жіночих та дитячих медичних установ матері й діти перебувають під постійним медичним наглядом, практично всі жінки під час родів одержують медичну допомогу. Радянським людям дуже важко собі зараз уявити, що в усій дореволюційній Росії існувало всього 9 консультацій по обслуговуванню жінок та дітей⁴². А вже в 1968 р. лише на Україні функціонувало 4,5 тис. жіночих та дитячих консультацій і поліклінік⁴³. 1913 р. на Україні було лише 1,2 тис. ліжок для вагітних і породіль, а 1968 р. — 45,4 тис.⁴⁴

Величезні кошти виділяє держава для допомоги багатодітним та одиноким матерям. Лише протягом 1969 р. в УРСР їм було виплачено 32,4 млн. крб.⁴⁵

Радянська держава по-батьківському піклується про те, щоб материнство й дитинство в нашій країні були щасливими, щоб жінка-мати мала всі необхідні умови для поєднання суспільно-корисної праці, громадської діяльності, підвищення свого освітнього рівня з материнством і сімейними обов'язками. В. І. Ленін рішуче виступав за визволення трудівниць від «домашнього рабства», яке «давить, душить, отупляє, принижує» жінку, «приковуючи її до кухні і до дитячої кімнати, розкрадаючи її працю роботою до дикості непродуктивною, дріб'язковою, що нервує, отупляє, забиває»⁴⁶. «Справжнє визволення жінки, — вказував Володимир Ілліч, — справжній комунізм почнеться тільки там і тоді, де й коли почнеться масова боротьба (керована пролетаріатом, який володіє державною владою) проти цього дрібного домашнього господарства, або, вірніше, *масова перебудова* його у велике соціалістичне господарство»⁴⁷. В цьому питанні Комуністична партія керується настановами вождя про те, що «...на ділі здатні визволити жінку, на ділі здатні зменшити і знищити її нерівність з чоловіком»⁴⁸ дитячі заклади, громадське харчування, комунально-побутові установи.

У нашій країні створено широку мережу дитячих установ. Держава витрачає величезні кошти на утримання ясел і садків. Тільки в

³⁹ Е. Бочкарева и С. Любимова. Светлый путь, М., 1967, стор. 193.

⁴⁰ Народне господарство Української РСР в 1967 році, К., 1968, стор. 542.

⁴¹ Україна за п'ятдесят років, стор. 56.

⁴² «Вестник статистики», 1969, № 1, стор. 93.

⁴³ Украинская ССР в цифрах, стор. 113.

⁴⁴ «Вестник статистики», 1969, № 1, стор. 94; Украинская ССР в цифрах, стор. 113.

⁴⁵ Поточний архів Міністерства соціального забезпечення УРСР.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 381—382.

⁴⁷ Там же, стор. 382.

⁴⁸ Там же.

1969 р. виділено 125 млн. крб. на поліпшення харчування дітей у дошкільних закладах⁴⁹. 1968 р. в постійних дитячих садках, яслах і яслах-садках Української РСР перебувало 1411,8 тис. малюків⁵⁰. Групи продовженого дня, кількість яких найближчим часом планується значно збільшити, полегшують жінкам виховання дітей-школярів.

Саме тому, що в Радянській країні величезну турботу по вихованню дітей взяла на себе держава, жінки мають можливість працювати на підприємствах, в установах, наукових закладах, колгоспах, радгоспах. Цікаво відзначити, що в СРСР найбільша зайнятість жінок у суспільному виробництві припадає на вік 20—39 років, а в США — понад 35 років, коли жінка-мати звільняється від безпосереднього догляду за дітьми.

Нині, коли радянський народ будує комуністичне суспільство, великого народногосподарського значення набирає вирішення проблеми ліквідації залишків нерівного становища жінок у побуті. В соціалістичному суспільстві обсяг праці в домашньому господарстві безперервно скорочується за рахунок розвитку громадських форм побутового обслуговування, зокрема підприємств громадського харчування, великих механізованих пралень тощо. 1967 р. в Українській РСР їх функціонувало відповідно 42 744 і 411⁵¹. Проте розвиток громадсько-побутового обслуговування поки що відстає від зростаючих потреб трудящих. З метою скорочення витрати часу на домашню працю в СРСР швидкими темпами розвивається виробництво півфабрикатів та різних побутових машин. Важливість прискореного випуску предметів побутової техніки підкреслено у Програмі КПРС⁵². Велике значення для жінок має перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. Як показали дослідження, проведені на ряді підприємств, це сприяє розподілу обов'язків між членами сім'ї, підвищенню культурно-освітнього рівня трудівниць.

Завдяки постійному піклуванню Радянської влади про поліпшення умов життя та праці громадян Країни Рад, тривалість життя жінок збільшилась порівняно з дореволюційним часом більше ніж у два рази і в 1966—1967 рр. на Україні досягла 75 років⁵³.

Досвід нашої Батьківщини по розв'язанню жіночого питання має величезне міжнародне значення. Приклад Радянського Союзу наслідують багато держав. Зокрема, в країнах соціалістичної співдружності жінки також дістали рівні з чоловіками права на працю, освіту, участь у політичному житті. Їх широко залучають до будівництва нового суспільства. Наприклад, у Монгольській Народній Республіці вони становлять 40% від загальної кількості працівників промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку, 50% — лікарів, 41% — учителів, 21% — депутатів Великого Народного Хуралу — найвищого органу державної влади Монголії. В Польській Народній Республіці за роки народної влади понад 110 тис. жінок одержали дипломи про закінчення вищих учбових закладів. Трудівниці становлять більше 12,4% від загального числа депутатів сейму.

Отже, історія підтвердила положення класиків марксизму-ленінізму про те, що тільки соціалістичний лад приносить жінкам всебічне розкріпачення і що соціалістичне будівництво неможливе без активної участі в ньому багатомільйонних мас трудівниць.

⁴⁹ «Политическое самообразование», 1969, № 2, стор. 120.

⁵⁰ Украинская ССР в цифрах, стор. 113.

⁵¹ Народне господарство Української РСР в 1967 році, стор. 470, 430.

⁵² Див. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1964, стор. 238.

⁵³ Украинская ССР в цифрах, стор. 113.

РАДИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАСТУПУ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ (ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1917 р.)

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

Липневі дні у Петрограді поклали край двовладдю і мирному розвитку революції. Тимчасовий уряд перейшов у наступ, розгорнувши погромні дії проти більшовиків, революційних робітників і солдатів. Незважаючи на всю ненависть до пролетаріату і його організацій, у долипневий період буржуазії доводилось рахуватися з силою революційної влади і йти на певні поступки. Але навіть тоді вони намагалися всіляко опорочити органи народної влади, вдавались до наклепів і залякування окремих депутатів Рад з тим, щоб примусити їх відмовитись від дальшої активної участі в громадській діяльності і таким чином підірвати силу й авторитет влади, що народжувалась. Капіталісти, писав В. І. Ленін, «...відразу зрозуміли значення Рад, відразу напружили *всі свої сили* до останньої міри, пустили в хід все і вся, пустились на крайні засоби, дійшли до нечуваних прийомів брехні і наклепів, до військових змов, *щоб зірвати Ради*, звести їх нанівець, проститувати їх (за допомогою меншовиків і есерів), перетворити їх у говорильні, втомити селян і робітників місяцями і місяцями найпустішої словесності і гри в революцію»¹.

Запровадження смертної кари на фронті, заборона мітингів, закриття більшовицьких газет, фактичний перехід партії на напівлегальне становище створили обстановку реальної загрози ліквідації Рад і встановлення військової диктатури. Проте Тимчасовий уряд ще не вважав за можливе приступити до негайного знищення Рад. Аналізуючи надзвичайну обстановку, що склалася після липневих днів, В. І. Ленін у статті «Початок бонапартизму», опублікованій 29 липня в газеті «Рабочий и солдат», писав: «...буржуазія лютує і шаліє проти Рад, але вона *ще* безсила відразу розігнати їх, а вони *вже* безсилі, проститувані панами Церетелі, Черновими і К^о, вчинити серйозний опір буржуазії»². Дрібнобуржуазні партії, яким належало керівництво у переважній більшості Рад, взяли прямий курс на згортання їх діяльності, на поступове витіснення з цих масових організацій трудящих найбільш революційної частини депутатів. Буржуазія та її поплічники з меншовицько-есерівського табору на противагу Радам зміцнювали органи місцевого самоврядування, посилено доводячи демократичність останніх, їх нібито всеохоплююче представництво і вирішальну роль у розвитку країни.

Переобрані міські і земські установи, що змінили безавторитетні виконкомі об'єднаних громадських організацій, мали за мету спочатку звести нанівець значення Рад у політичному житті країни, а згодом і зовсім їх ліквідувати.

Так, командуючий Київським військовим округом полковник К. М. Оберучев у своїх записках, опублікованих за кордоном 1919 р., зазначав: «З цього моменту (тобто з початку наступу контрреволюції.— Ю. Г.) всі Ради, викликані до життя в процесі революції на зміну або на допомогу цензовим міським і земським установам, повинні

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 97.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 196.

були припинити існування як органи влади, поступитися місцем новим,— на його думку,— справді демократичним органам — новим міським і земським установам, запровадженим Тимчасовим урядом, залишивши за собою, мабуть, функції профорганізацій»³. Засилля меншовиків, які проводили угодовську політику, призвело до втрати Радами тієї провідної ролі, що її вони відігравали на першому етапі революції — в період двовладдя. Проте угодовці не вимагали негайної ліквідації Рад, вважаючи їх існування тимчасово необхідним. Такий погляд на Державній нараді досить чітко висловив лідер меншовиків Церетелі: «Не можна ще забирати ці риштовання,— заявив він,— коли будинок вільної революційної Росії ще не добудовано...»⁴.

Кампанія виборів до міських дум стала приводом до наступу на Ради. В дрібнобуржуазній пресі посилено дебатовалося питання про шляхи їх дальшого розвитку, підкреслювалася необхідність позбавити їх будь-якого політичного впливу і навіть замінити іншими організаціями. Так, у харківських «Известиях Юга», у статті «Розвиток революції та Рад» вказувалося: «Формування нового демократичного місцевого самоврядування, що представляє ширші верстви населення, ніж Ради, і зміцнення місцевої урядової влади зводить роль Рад у цій галузі тільки до ролі органів, які формують і організують громадську думку демократії та її тиск на владу»⁵. Отже, меншовики та есери намагалися довести, ніби зменшення впливу Рад і обмеження їх функцій зумовлене розвитком самого революційного процесу і не є наслідком їх угодовської політики.

За таких умов розгорнулася масова антирадянська кампанія. Адміністрація ряду підприємств відмовилася сплачувати утримання тим робітникам і службовцям, які працювали у Радах. Таке рішення у липні схвалила дирекція Харківського паровозобудівного заводу⁶, і також промислових підприємств Катеринослава, Миколаєва, Маріуполя⁷. В середині серпня їх підтримала конференція Ради з'їзду гірничо-промисловців Боково-Хрустальського району⁸. Таке ж становище склалося в усьому гірничопромисловому краї. Про це повідомлялося в хроніці вечірнього випуску «Южного края»: «Серед гірничопромисловців Півдня Росії виник рух до відмови південних промислових підприємств видавати утримання тим робітникам, які є членами Рад робітничих депутатів. Деякі найбільші підприємства, наприклад, у Юзівці, вже здійснюють намічений захід»⁹. Така політика буржуазії підірвала активність органів народної влади, призводила до згорання її діяльності. Фінансове становище Рад було досить важким, бо процентні відрахування з зарплати робітників вносилися нерегулярно а епізодичні збирання грошей серед трудящих не могли покрити численних і необхідних витрат. Гостра нестача коштів відчувалася навіть у Радах великих промислових центрів, наприклад, Харкова. Там за боргованість Ради становила майже 53 тис. крб., що потягло за собою несплату утримання членам комітету і працівникам комісії¹⁰.

³ К. М. Оберучев. Советы и Советская власть в России, Нью-Йорк, 1916 стор. 17.

⁴ Государственное совещание. Стенографический отчет, М.—Л., 1930, стор. 122.

⁵ «Известия Юга», 12 серпня 1917 р.

⁶ История Харьковского паровозостроительного завода. 1895—1917. Сборник документов и материалов, Харьков, 1956, стор. 331.

⁷ Донецкий областной державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-1246, оп. 1, спр. 6 арк. 228; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, Николаев, 1957, стор. 84, 88, 89, 102; «Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д.», 8 і 12 вересня 1917 р.

⁸ «Русская жизнь», 26 серпня 1917 р.

⁹ «Южный край» (вечірній випуск), 19 серпня 1917 р.

¹⁰ «Южный край», 18 серпня 1917 р.; «Известия Юга», 20 серпня 1917 р.

Меншовицько-есерівське керівництво виконкому Рад вважало, що джерелом поповнення каси органів народної влади повинні бути процентні відрахування з зарплати робітників, а не кошти буржуазії. Це питання дебатувалося на пленумах міських Рад, зокрема Катеринославської, де представники більшовицької фракції Е. Квірінг, М. Трубний і П. Гудима доводили помилковість принципу самообкладання, який «може підірвати значення Ради в очах пролетаріату» і сприятиме перетворенню її у звичайну профспілкову організацію. Вони запропонували добиватися в буржуазного губвиконкому громадських об'єднаних організацій субсидування Ради. Однак меншовицько-есерівська більшість 138 голосами проти 58 при 17, що утримались, провела свою пропозицію про півпроцентні відрахування¹¹.

Активність промисловців наростала в міру посилення контрреволюції в країні. Поряд з фінансовими санкціями вони всіляко намагались обмежити сферу діяльності Рад, підірвати їх вплив і авторитет, забороняючи втручатися у виробничий процес і здійснювати найменші спроби контролю за виробництвом. Зокрема, спілка представників металургійної і залізообробної промисловості 27 липня винесла спеціальну постанову про Макіївську Раду робітничих і солдатських депутатів, діяльність якої, на думку капіталістів, була «зовсім неприпустимим втручанням у внутрішнє життя і розпорядки підприємств»¹².

Рішення об'єднань капіталістів набували дедалі більшої категоричності і стали вже спільною програмою дій проти робітничих організацій. Водночас буржуазія звернулася до уряду з вимогою розпочати рішучі дії проти Рад, які, на їх думку, є головною перешкодою на шляху до нормалізації становища на підприємствах. Так, 2 серпня 1917 р. гірничозаводчики Півдня Росії рекомендували міністру торгівлі й промисловості перейти до фактичної ліквідації Рад і рудкомів або ж «...якщо вже необхідне існування цих органів «революційної демократії», то «позбавити їх узурпованої ними влади...»¹³.

Подібними документами буржуазія буквально закидала різні урядові організації, доводячи необхідність ліквідації органів революційної влади. Вона докоряла трудящим за непомірність висунутих вимог, за відсутність державного підходу до справи в такий тяжкий час. Себе ж капіталісти вважали патріотичною силою, яка ратує за могутність і процвітання своєї країни. Такі документи досить переконливо характеризують ставлення буржуазії до пролетарських організацій.

Напруженість боротьби посилювалась з кожним днем. Реакція вимагала покінчити з Радами. Державна нарада (12—15 серпня), яка мала на меті мобілізувати контрреволюційні сили в країні, закликала створити сильну владу, встановити військову диктатуру, розігнати демократичні організації, а антиурядові виступи придушувати силою зброї. «Головним більшом на оці цієї компанії,— зазначала редакційна стаття газети луганських більшовиків,— є Ради робітничих депутатів, у яких, незважаючи на всю їх смиренну поведінку, лишилася ще тінь влади»¹⁴.

Делегати наради вибухами аплодисментів зустрічали будь-які випади проти Рад. Загальне схвалення й підтримку дістала заява Каледіна про те, що «всі Ради і комітети мають бути скасовані... влада повинна бути єдиною в центрі і на місцях. Розкраданню державної влади

¹¹ «Известия Екатеринославского Совета Р. и С.Д.», 24 серпня 1917 р.; «Звезда», 23 серпня 1917 р.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

¹³ «Земля и воля», 3 вересня 1917 р.

¹⁴ «Донецкий пролетарий», 15 серпня 1917 р.

центральною і місцевими комітетами та Радами слід негайно і різко покласти край»¹⁵. Отамана війська Донського підтримав Рябушинський — голова Всеросійської спілки торгівлі й промисловості: «...Всі ці організації мають бути введені в певні рамки...»¹⁶. А перед цим він, виступаючи в Москві на з'їзді промисловців (4 серпня), від імені великої буржуазії оголосив Ради «зграєю політичних шарлатанів» і закликав виждати момент для захоплення влади в свої руки. Для цього, говорив він, «необхідна кістлява рука голоду і народної злиденності, щоб вона схопила за горло лжедрузів народу, членів різних комітетів і Рад»¹⁷.

Якщо революційних робітників буржуазія хотіла задушити кістлявою рукою голоду, то найактивніших солдатів, які працювали в Радах і комітетах тилових гарнізонів, Тимчасовий уряд на вимогу буржуазії вирішив мобілізувати на фронт. Це ще більше мало послабити органи народної влади. Проти такого заходу контрреволюції рішуче протестували більшовики. Так, на III з'їзді Рад Полтавщини (20—21 липня) більшовик В. М. Шахрай закликав не виконувати наказ генерала Корнілова, оскільки він спрямований на підлив масових революційних організацій. «Тепер,— говорив він,— якщо буде перетворено в життя останній наказ Корнілова про явку в свої частини військових чинів, які працюють в громадських організаціях, Ради можуть залишитися зовсім без людей, чому цей наказ і повинен бути опротестований»¹⁸.

Контрреволюційно настроєне офіцерство знаходило будь-які приводи, щоб зірвати нормальну діяльність солдатських секцій при Радах. Так, солдати-депутати Єлисаветградської Ради вказували, що в дні засідань їх призначають у наряди, а найактивніших часто переводять в інші частини, хоча цього і не вимагають обставини воєнного часу¹⁹. Такі факти мали місце також у Бердичівській, Черкаській, Шепетівській та інших Радах²⁰. Революційний досвід, збагачений роз'яснювальною роботою більшовиків, підказував солдатам єдино правильне рішення — не допускати розгону своїх комітетів і Рад.

Загальний наступ реакції на права трудящих значною мірою позначився на діяльності Рад, серйозно відбився на їх активності. Есеро-меншовицькі Ради навіть пролетарських центрів виявилися безсилями перед натиском контрреволюції. У цьому можна пересвідчитися на конкретному матеріалі Харківської Ради. В травні їй вдалося розв'язати на користь трудящих 80% конфліктів (150 з 190), в червні тільки 47% (115 з 247), а в липні 41% (110 з 270)²¹. Таким чином, кількість конфліктів безперервно зростала (травень — 190, червень — 247, липень — 270), що говорить про посилення боротьби трудящих за свої права. Водночас зменшення кількості позитивно вирішених конфліктів на користь трудящих вказує на падіння авторитету Рад, що визнавала навіть есерівська «Земля й воля». «Довір'я до Р. Р. і С. Д. та інших органів демократії сильно впало»²².

У той час не мали значного авторитету також Київська й Одеська

¹⁵ Государственное совещание..., стор. 75, 76.

¹⁶ Там же, стор. 253.

¹⁷ «Киевлянин», 5 серпня 1917 р.

¹⁸ «Известия Полтавского Совета рабочих и солдатских депутатов», 1 серпня 1917 р.

¹⁹ «Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 18 серпня 1917 р.

²⁰ «Свободная мысль», 20 серпня 1917 р.; «Наше слово», 29 серпня і 1 вересня 1917 р.; «Воин свободной России», 6 вересня 1917 р.

²¹ «Харьковский вестник», 6 серпня 1917 р.

²² «Земля и воля», 9 липня 1917 р.

Ради²³. Послабила свою діяльність і, природно, втратила колишній вплив переважна частина Рад Донбасу. Вплив Рад «незавидний скрізь без винятку»²⁴, — вказував представник донецьких більшовиків на VI з'їзді РСДРП(б) Я. Залмаєв в анкеті делегата. Наведене висловлювання стосується навіть таких Рад, як Луганська, Єнакіївська, Берестово-Богодухівська, Горлівсько-Щербинівська, Іллінська, Макіївська, Микитівська і Ясинуватська, де більшовики займали досить міцні позиції²⁵. Безумовно, в Донбасі (за винятком Криворіжжя) частина Рад, у яких був великий вплив більшовиків, продовжувала відігравати значну роль, але вже не мала такої неподільної влади, як у період мирного розвитку революції.

Натиск на Ради особливо гостро відчувався у непромислових районах України, де більшовицькі організації були незначними або взагалі не існували. Ради стали безвладними органами внаслідок зрадницької політики дрібнобуржуазних партій, які протягом кількох місяців перетворили їх у пусті говорильні. Це негативно впливало на нестійких депутатів, які відмовлялися відвідувати засідання, виконувати депутатські обов'язки. Вони зневірилися в творчих можливостях Рад, меншовицько-есерівські лідери яких «...відіграли і відіграють роль посібників катівства»²⁶. Однак і угодовці нарешті зрозуміли, що після розгрому більшовицької партії військова кліка закінчить свій антиреволюційний похід розгромом Рад. «Багато вождів есерів і меншовиків, — писав тоді В. І. Ленін, — тобто теперішньої більшості Рад, уже визнали і висловили це в ці останні дні, але, як справжні дрібні буржуа, вони відбиваються від цієї грізної дійсності найпустішим дзвінким фразерством»²⁷. На засіданнях Рад дедалі частіше звучали голоси про небезпеку, що насувалась, лунали заклики до згуртування сил для відсічі наступаючій контрреволюції.

Революційно настроєні робітники гнівно таврували і засуджували позбавлені авторитету й колишнього впливу меншовицько-есерівські Ради. Пролетаріат не міг змиритися з тим становищем, в яке поставили угодовці його організації. Серед трудящих зріло нестримне бажання протиставити силам реакції, що консолидувалися, свою згуртованість.

Щоб відновити значення і вплив Рад, необхідно було замінити в них угодовців революційно настроєними депутатами. Такі «...оновлені вогнем боротьби, загартовані, навчені, перетворені ходом боротьби»²⁸ Ради могли швидко зміцнити свій престиж і повернути втрачену підтримку робітників, солдатів і селян. Спираючись на ленінські програмні настанови, VI з'їзд РСДРП(б) відзначив невідповідність лозунга «Вся влада Радам» новим конкретно-історичним умовам. Відстоювати його і далі означало боротися за передачу всієї влади угодовським есеро-меншовицьким Радам, які перестали бути органами влади і передо-вірили її буржуазному Тимчасовому уряду. Тому лозунг «Вся влада Радам» як лозунг мирного розвитку революції VI з'їздом РСДРП(б) тимчасово було знято. Однак це не означало що партія більшовиків взагалі відмовлялась від участі в Радах, від боротьби за їх більшовизацію. Взявши курс на збройне повстання, на ліквідацію диктатури контрреволюційної буржуазії і передачу всієї влади в країні до рук робіт-

²³ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов, М., 1957, стор. 240, 248.

²⁴ Шестой съезд РСДРП(большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 362.

²⁵ Там же, стор. 357, 359, 363.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 166.

²⁷ Там же, стор. 154—155.

²⁸ Там же, стор. 167.

ничого класу і селянської бідноти, більшовики ставлять своїм завданням перетворити Ради в найважливіші органи згуртування революційних сил, а згодом в органи державної влади трудящих. VI з'їзд РСДРП(б) закликав більшовицькі організації «боронити проти контрреволюційних замахів усі масові організації (Ради, фабрично-заводські комітети, солдатські і селянські комітети) і в першу чергу Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, всіма силами зберігати і зміцнювати позиції, завойовані в цих органах інтернаціоналістським крилом; енергійно боротися за вплив у них, згуртовуючи навколо себе всі елементи, які переходять на точку зору послідовної боротьби з контрреволюцією»²⁹.

Отже, з'їзд виробив програму дій більшовиків у масових організаціях, насамперед у Радах, щоб спрямувати їх на послідовно революційний шлях.

У той час ще не спостерігалось повсюдного переобрання Рад. Воно розгорнулося лише після розгрому корніловщини. Однак уже тоді повільно, але неухильно здійснювався внутрішній процес поліпшення складу Рад через збільшення в них кількості представників партії більшовиків. Наприклад, після перевиборів, що відбулися в липні, більшовики стали відігравати вирішальну роль у Берестово-Кальміуській і Кам'янській Радах (Донбас). В Кальміуській та Чистяківській Радах перевибори пройшли в один і той же день — 10 серпня. У другій більшовики дістали більшість місць, а в першій поділили їх з есерами³⁰. У серпні значно зміцніли позиції більшовиків також у Макіївській Раді, більшовицька фракція якої налічувала 40 депутатів (до перевиборів їх було лише 9)³¹.

У містах, де не діяли самостійні комітети РСДРП(б), а більшовики певний час входили разом з меншовиками до об'єднаних організацій відбувався посилений процес згуртування більшовиків і тих, хто їм співчував, в окремі групи. Наприклад, на засіданнях Ради у Бердянську більшовики, які входили до міської об'єднаної організації, вносили і відстоювали свої пропозиції³². Саме такі групи становили ядро самостійних більшовицьких організацій, що виникли після розколу. Це було логічним завершенням цілого етапу впертої боротьби інтернаціоналістської й революційної лінії з оборонською та опортуністичною.

Зміцнити співвідношення сил у Радах на користь партії більшовиків після липневих подій було надзвичайно важко. На такий шлях могли стати лише великі пролетарські центри, де були сильні більшовицькі загони і якщо там не проходили перевибори до Рад у період мирного розвитку революції.

Процес більшовизації Рад під час наступу контрреволюції можна простежити на прикладі таких великих пролетарських центрів, як Харків і Катеринослав. 6 липня Харківська Рада, поступаючись перед вимогами мас, погодилась на проведення часткових перевиборів. Такий півзахід зустрів рішучий осуд більшовиків. «Часткові й випадкові перевибори, що мали місце досі,— писав «Пролетарий» у ті дні,— не могли і не можуть дати відчутних результатів. Необхідне докорінне перетворення. І тому питання про генеральні перевибори — одне з гострих і хвилюючих питань»³³.

²⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 351.

³⁰ Второй Всероссийский съезд Советов, стор. 241, 277, 278, 363.

³¹ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 622, 628.

³² «Бердянская жизнь», 22 і 29 серпня 1917 р.

³³ «Пролетарий», 7 липня 1917 р.

Під тиском більшовиків Харківська Рада розробила інструкцію, що передбачала проведення перевиборів на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Згідно з інструкцією активним і пасивним правом користувалися всі робітники і солдати Харкова, які досягли 18-річного віку. На відміну від попередніх виборів, вводилися норми представництва (1 депутат від 250 виборців). Це повинно було зменшити кількість депутатів від дрібних підприємств, кожне з яких мало в Раді свого представника³⁴.

Перевиборів вимагали навіть трудящі тих підприємств, що протягом тривалого періоду йшли за меншовиками, наприклад, робітники ХПЗ (26 липня)³⁵. 30 липня це питання детально обговорювалося також на загальних зборах будівельників міста. «З приводу виборів до Ради,— зазначала коротка газетна інформація,— висловилося багато промовців, які критикували бездіяльність комітетів, вказуючи, що Ради ввійшли в блок з буржуазією...»³⁶.

Думка присутніх була одностайною — Раду треба переобрати. Однак угодівське керівництво всіляко гальмувало втілення в життя вимоги трудящих, доводячи несвоєчасність перевиборів. Але відстоювати свої позиції йому було дедалі важче. Тоді меншовики, щоб хоч частково зберегти свої позиції, знову почали доводити — «переобирати всю Раду немає потреби»³⁷. Однак Рада, врахувавши настрій мас, відкинула подібну пропозицію. Для підготовки і проведення виборної кампанії було встановлено двотижневий строк.

На переважній більшості підприємств вибори пройшли протягом 12—15 серпня. Наприклад, на ХПЗ їх було призначено на 12 серпня. Цього дня на прохідній робітники повинні були опустити в урну бюлетені, одержані напередодні. Відсутні на роботі 11 серпня, могли взяти бюлетень безпосередньо в день виборів³⁸. Такий порядок запобігав необдуманим рішенням, давав можливість старанно обговорити висунуті кандидатури і твердо вирішити, представникові якої партії віддати перевагу.

Списки кандидатів оголошувались заздалегідь і публікувались у відповідних партійних виданнях. Наприклад, у день виборів на ХПЗ харківський «Пролетарий» вмістив список 28 кандидатів-більшовиків і закликав робітників віддати свої голоси за них.

Послідовний захист прав трудящих, рішуча боротьба проти контрреволюційної політики Тимчасового уряду сприяли зміцненню впливу більшовиків у масах. Тому, незважаючи на розгук реакції, вони здобули перемогу на найбільших підприємствах міста. Наприклад, ХПЗ в колишньому складі Ради представляли тільки 2 більшовики, а після серпневих перевиборів — уже 11, завод Гельферіх-Саде — відповідно 1 і 4, а ВЕК — 4 і 12. Навіть есерівська «Земля и воля» змушена була визнати зростання числа депутатів-більшовиків від найбільших підприємств, де «пройшли майже всі більшовики, а на дрібних заводах і фабриках на першому місці йдуть соціалісти-революціонери і меншовики»³⁹. Ось конкретна картина перевиборів на цих заводах⁴⁰ (табл. 1).

³⁴ «Труд и воля», 8 липня 1917 р.

³⁵ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, Харьков, 1957, стор. 136.

³⁶ «Пролетарий», 2 серпня 1917 р.

³⁷ «Южный край», 30 липня 1917 р.

³⁸ История Харьковского паровозостроительного завода, стор. 335.

³⁹ «Земля и воля», 20 серпня 1917 р.

⁴⁰ «Социал-демократ», 20 серпня 1917 р.; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 161—162; Очерки истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот», ч. I, Харьков, 1966, стор. 218.

Таблиця 1

Партійність	підприємства		
	ВЕК	ХПЗ	Гельферіх-Саде
Більшовики	12	11	4
Есери	3	10	5
Меншовики	2	4	1
Безпартійні	1	3	—
УСДРП	—	1	—

Дрібнобуржуазні партії, насамперед меншовики, зазнали серйозно поразки. Займаючи раніше ключові позиції в Раді, вони на виборах розгубили десятки своїх мандатів. Збільшення числа депутатів-більшовиків серйозно підірвало панівне становище угодовців. Серпневі перевибори Харківської Ради переконливо продемонстрували різке падіння авторитету меншовиків серед заводських робітників. Не міг цього приховати і меншовицький «Социал-демократ», який вказував, що за меншовицькі списки «подавалось менше голосів, ніж номінально було членів партії на цих заводах... Багато позицій, що ми їх вважали своїми, тепер у нас забрано»⁴¹.

Причина такого краху полягала в тому, що харківські меншовики проявили себе особливо палкими прихильниками буржуазії, зриваючи протягом кількох місяців боротьбу робітників міста за підвищення мінімальної заробітної плати. Але поразка меншовиків на виборах — не тільки харківська особливість. Той же «Социал-демократ» гірко скаржився: «Хіба це тільки в одному Харкові?!»

Не одержали очікуваної кількості місць також представники українських дрібнобуржуазних партій. І справа не в тому, що члени УСДРП, як зазначав їх центральний орган, «не вели майже ніякої агітації, а деякі зовсім не голосували»⁴². Причина непопулярності УСДРП серед трудящих Харкова полягала насамперед у тому, що проголошувані нею ідеї національної відокремленості не знаходили відгуку в середовищі українських робітників, які прагнули до інтернаціональної згуртованості пролетарів у боротьбі проти насильства та експлуатації. УСДРП одержала по одному мандату лише на трьох підприємствах міста: трамвайне депо, ХПЗ, завод Шиманського. Ще один мандат дали залізничники ст. Основа. Отже, за українськими меншовиками пішла незначна частина робітників. Лише серед солдатів українським дрібнобуржуазним партіям вдалося дістати деяку підтримку.

Голова Харківського комітету УСДРП М. Петренко не міг приховати серйозних труднощів, що мали місце під час перевиборів Ради 18 серпня на одному з засідань він зазначив, що переважна частина «українського пролетаріату йде за російськими партіями...»⁴³.

На перших же зборах переобраної Ради, що відбулися 21 серпня харківські більшовики, виконуючи накреслення VI з'їзду РСДРП(б), у декларації, зачитаній Ф. А. Сергеевим (Артемом), проголосили «зробити Ради центром організації і об'єднання солдатів і робітників, ... звідки вийде ініціатива остаточної підготовки до боротьби за здійснення соціальних реформ, що їх поставила наша революція»⁴⁴.

Які ж зміни сталися в Харківській Раді в результаті перевиборів? З 450 депутатів найбільше місць здобули есери (130—150) і більшови

⁴¹ «Социал-демократ», 22 серпня 1917 р.

⁴² «Робітнича газета», 26 серпня 1917 р.

⁴³ «Известия Юга», 24 серпня 1917 р.

⁴⁴ «Известия Юга», 22 серпня 1917 р.

ки (120), потім — меншовики (40—50) і блок українських дрібнобуржуазних партій (40). Решта фракцій істотного впливу на роботу Ради не мала ⁴⁵. Навіть ліберально-буржуазна газета «Южный край» не могла замовчати успіху більшовиків: «Робітнича маса довіряє більшовикам і бачить у них виразників і захисників пролетарських інтересів. На цей факт необхідно зважити, як би до нього не ставитись» ⁴⁶.

25 серпня на виборах до Виконкому Ради кожна з партій одержала місця пропорціонально кількості депутатів: есери — 15, більшовики — 12, меншовики — 6, блок УСДРП і УПСР — 4, безпартійні — 2, анархісти — 1 ⁴⁷.

Таким чином, порівняно з попереднім складом об'єднаного Виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів, де членів РСДРП(б) було 3 з 30, більшовики в новому Виконкомі дістали місць у 4 рази більше і створили досить чисельну фракцію. У листі Ф. А. Сергєєва (Артема) до ЦК РСДРП(б) від 7 вересня зазначалося, що більшовики у місцевій Раді «становили після виборів 35%» ⁴⁸. Відомості Артема дещо завищені, оскільки більшовиків у виконкомі було 30% (12 з 40), а в Раді близько 27% (120 з 450) ⁴⁹.

При такому співвідношенні сил меншовикам і есерам стало важче проводити свої рішення. Але об'єднаний фронт угодовців ще досить тривалий час зривав пропозиції більшовиків, зокрема, всіляко перешкоджав схваленню більшовицької резолюції про владу.

Наявні матеріали не дозволяють з належною повнотою відтворити хід перевиборів і їх результати в Катеринославській Раді. Але навіть окремі факти дозволяють твердити, що події в Катеринославі та Харкові мали багато спільного. Меншовицько-есерівське керівництво Катеринославської Ради також усіма правдами й неправдами відтягувало час перевиборів, але зрештою змушене було рахуватися з вимогою трудящих. 15 липня місцеві газети різних напрямків опублікували вироблену президією Ради інструкцію про порядок виборів депутатів. 18 липня на пленарному засіданні Ради було визначено день перевиборів, встановлено тримісячний строк повноважень депутатів і схвалено доповнення до інструкції про надання виборчого права.

У ті дні більшовицька газета «Звезда» у «Наказі нашим делегатам у Раді робітничих і солдатських депутатів» підкреслювала, що лише зосередження всієї влади в руках робітників, солдат і селян може врятувати країну від катастрофи. Вона також указувала, що політика угоди демократії з буржуазією для пролетаріату неприйнятна.

Під час виборів значну кількість мандатів представникам лєнінської партії дали робітники найбільших заводів міста ⁵⁰ (табл. 2).

Крім передових загонів робітничого класу, перевагу більшовикам віддали також трудящі швейних та шкіряних підприємств. Вплив же дрібнобуржуазних партій на маси дедалі падав.

У Нижньодніпровських залізничних майстернях мав місце такий факт. Там майже всі обрані депутати були членами партії соціалістично-революціонерів. Але уже 3 серпня під час складання наказу своїм об-

⁴⁵ «Пролетарий», 29 серпня 1917 р.; «Харьковский вестник», 29 серпня 1917 р.

⁴⁶ «Южный край», 24 серпня 1917 р.

⁴⁷ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 165; «Известия Юга», 19 серпня 1917 р.; «Лебединские известия», 28 квітня 1917 р.; «Известия Харьковского губернского общественного комитета», 21 червня 1917 р.

⁴⁸ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917), стор. 406.

⁴⁹ «Известия Юга», 24 і 27 вересня 1917 р.

* За попередніми підрахунками.

⁵⁰ «Звезда», 1, 3, 5 і 8 серпня 1917 р.

Таблиця 2

Партійність	Брянський*	Гантке	Трубний „А“	Трубний „С“	Сіріус
Більшовики	18	5	4	—	3
Меншовики	12	4	—	1	1
Есери	—	6	6	5	—
Анархісти	—	—	1	—	—
Безпартійні	3	—	—	—	—

ранцям загальні збори рішуче підтримали більшовицькі вимоги, викладені В. Аверіним, а програму есера Пастернака відхилили. Незабаром робітники залізничних майстерень вирішили замінити своїх представників і замість есерів обрали до Ради 7 більшовиків, 4 українських соціал-демократа та 1 безпартійного⁵¹.

Виступ В. Аверіна дістав схвалення навіть тих робітників, які формально належали до інших партій. Цьому сприяла гостра і нещадна критика більшовиками уряду буржуазії та партій, що його підтримували, а також пропаганда ідей інтернаціоналізму у боротьбі за побудову нового суспільства. Певна частина членів угодовських партій почала дедалі більше усвідомлювати, що тільки партія ленінців якнайповніше виражає інтереси трудящих. Характерним у цьому плані може бути виступ на згаданих зборах у Нижньодніпровських майстернях члена УСДРП Ф. Дубового: «...для українських робітників,— сказав він,— є один лише шлях революційної боротьби за здійснення революційних гасел; такий шлях вказаний у першій наказі с.-демократів (більшовиків.— Ю. Г.)»⁵².

Втратили свої колишні позиції меншовики. У Радах вони вже представляли не великі заводи і фабрики, а дрібні майстерні. Меншовицькі лідери Гвоздаков, Вейнгер і Родичкін, що користувалися певним авторитетом у промислових робітників у період двовладдя, під час перевиборів дістали підтримку головним чином з боку ресторанних службовців, кравців та прикажчиків⁵³.

В результаті перевиборів більшість у Катеринославській Раді, як і в Харківській, посіли есери, які здобули у Придніпров'ї, куди входили нижньодніпровські майстерні, заводи Ланге, Шодуара, Гантке, пічний і естампажний, 34 з 59 депутатських мандатів⁵⁴.

Як змінилося співвідношення сил у Катеринославській Раді в серпні 1917 р., встановити досить важко. Ніяких свідчень з цього приводу в архівах і пресі тих днів поки що виявити не вдалося, крім анкети, заповненої делегатом від Катеринослава на II Всеросійському з'їзді Рад. У ній є такі дані: більшовиків — 70, есерів — 120, меншовиків і бундівців — 70, меншовиків (очевидно, інтернаціоналістів) — 30, решту (кількість не вказана) віднесено до безпартійних⁵⁵.

Ці відомості можна прийняти з певною обережністю, оскільки анкета не враховує представників українських дрібнобуржуазних партій. Загальну кількість обраних членів Ради визначено наближено — понад 400. А тут потрібна точність. До того ж, у документі не можна прочитати одного слова саме в тому місці, де йдеться про склад Ради.

Не вносить у це питання ясності і В. Я. Борщевський, який перебільшує успіх катеринославських більшовиків під час серпневих перевиборів Ради. «За числом мандатів більшовики Катеринослава в ново-

⁵¹ Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 498, 545.

⁵² «Робітничка газета», 10 серпня 1917 р.

⁵³ «Звезда», 8 серпня 1917 р.; «Борьба», 2 серпня 1917 р.

⁵⁴ «Трудовой народ», 20 серпня 1917 р.

⁵⁵ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, стор. 268.

му складі Ради зайняли перше місце серед усіх партій і груп, які брали участь у виборах. Одержавши найбільшу кількість мандатів у новообраній Раді, більшовики формально завоювали право зайняти в ній керівне становище»⁵⁶.

На чому базується подібний висновок — не відомо. Ніяких доказів або обов'язкових у такому випадку посилань на джерела автор не наводить. Його ж міркування не підкріплюються наявними документами і входять у гостру суперечність з усією дальшою політикою Ради.

На наш погляд, для визначення партійного складу Катеринославської Ради в серпні 1917 р. можуть стати в нагоді відомості про склад Виконкому, до якого входило 30 депутатів: 7 більшовиків, 9 есерів, 4 бундівці, 3 меншовики, 3 члени УСДРП і 4 безпартійні⁵⁷. Таким чином, більшовики становили близько чверті. А оскільки до Виконкому обиралися представники пропорційно кількості депутатських місць, то є підстави твердити, що і в Раді вони мали близько 25% мандатів. На підтвердження саме такого висновку можна навести спогади керівника катеринославських більшовиків Е. І. Квірінга, який 1922 р. писав, що в «2-й Раді у нас створилась уже значна фракція — близько третини складу об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів»⁵⁸. Отже, вплив більшовиків у Катеринославській Раді ставав дедалі відчутнішим. Слід ще раз підкреслити, що його зростання відбувалося не в момент піднесення революції, а в місяці її тимчасового спаду, в період найбільшого розгулу контрреволюції.

Глибоко продуману діяльність, спрямовану на посилення своїх позицій у Раді робітничих депутатів, розгорнули київські більшовики. Насамперед, вони звернули увагу на зміцнення своєї фракції в Раді та активізацію її діяльності. Загальноміська конференція РСДРП(б) (2 липня) зобов'язала членів фракції «збиратися по можливості частіше і домовлятися щодо виступів з особливо важливих питань»⁵⁹. При цьому підкреслювалась необхідність підтримувати постійний контакт з організацією і систематично інформувати про виконану роботу. Водночас конференція рекомендувала повести «кампанію за перевибори в Раді робітничих депутатів»⁶⁰. Природно, що після липневих подій її здійснення значно ускладнилось. Але й за нових умов більшовики продовжували наполегливо боротися за збільшення кількості своїх депутатів у Раді і за поширення лєнінських ідей. Фракція, як зазначалося в доповіді обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю ЦК РСДРП(б), «поставила своїм завданням реорганізувати Раду, попередньо підготувавши вибори широкою агітацією на заводах»⁶¹.

7 липня загальні збори більшовицької фракції ухвалили перенести центр роботи «в маси, на фабрики, заводи, де необхідно роз'яснювати всю неправильність політики меншовиків і соціалістів-революціонерів, звітуватися перед заводами про збори Ради та пояснювати свою тактику»⁶². З цією метою було розроблено конкретний план дій, накреслено відповідні організаційні заходи, виділено комісії для проведення

⁵⁶ В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. I, Днепропетровск, 1962, стор. 185—186.

⁵⁷ «Звезда», 10 серпня 1917 р.; «Известия Екатеринославского Совета Р. и С.Д.», 10 і 20 серпня 1917 р.

⁵⁸ Борці за Жовтень розповідають, Дніпропетровськ, 1957, стор. 71.

⁵⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. I, К., 1957, стор. 145.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917), стор. 675.

⁶² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, стор. 446—449.

зборів, під час яких із звітом про роботу Ради та критикою її угодовського керівництва повинні були виступити депутати-більшовики.

Посилена агітаційно-масова діяльність київських більшовиків на підприємствах міста дала свої результати.

Так, якщо в президії, обраній 27 травня, не було жодного більшовика (4 меншовики і 2 есери), то в новій, сформованій 23 серпня, представникам дрібнобуржуазних партій довелося дещо потіснитися (3 меншовики і 1 есер), віддавши 2 місця більшовикам (О. Сівцов і О. Вітковський), які зайняли посади заступника голови і секретаря⁶³. Зміцнились також позиції більшовиків і у виконкомі, де фракція РСДРП(б) зросла з 11 чол. (27,5% загальної кількості членів виконкому) до 14 (30,4%)⁶⁴.

Таким чином, наступ на робітничі організації призвів до згорання їх багатогранної діяльності.

Більшість Рад внаслідок зрадництва лідерів дрібнобуржуазних партій втратила свій вплив на маси і перетворилася на безвладні додатки Тимчасового уряду. Есери і меншовики, що зберігали свій вплив у більшості Рад України, намагалися загальмувати наростання соціалістичної революції. Але їхня розкольніцька діяльність наштотувалась на зростаючу протидію трудящих, які на власному досвіді переконувалися, що тільки партія більшовиків, партія Леніна здатна організувати розгром контрреволюції і забезпечити повновладдя Рад робітничих і солдатських депутатів.

Перевибори Рад, що відбулися в липні-серпні в окремих індустріальних центрах, свідчили про досить міцні позиції, завойовані більшовиками серед промислових робітників. Найсвідоміша частина пролетаріату беззастережно віддавала свої голоси представникам ленінської партії, вбачаючи в ній єдину революційну силу, яка послідовно відстоювала інтереси трудового народу.

Після розгрому корніловщини почався активний процес більшовізації Рад, що було своєрідним показником готовності мас до соціалістичної революції, до якої впевнено вели країну В. І. Ленін і Комуністична партія.

⁶³ 1917 год на Киевщине. Хропика событий, К., 1928, стор. 218; «Южная газета», 24 серпня 1917 р.

⁶⁴ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 675; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період повладдя), К., 1966, стор. 154.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ АГЕНТІВ «ИСКРЫ» НА УКРАЇНІ

Т. М. КОЛІШЕР

В 1898 р. I з'їзд РСДРП офіційно проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії. Проте незабаром царські власті заарештували більшість членів ЦК. У результаті місцеві комітети й організації РСДРП, як і раніше, не мали єдиного центру, не були зв'язані між собою. Становище ускладнювалось ще й тим, що керівництво більшістю соціал-демократичних організацій Росії захопили «економісти», які відстоювали кустарщину, стихійність, поширювали у робітничому середовищі буржуазні ідеї, виступали проти створення партії нового типу. На Україні місцевій революційній соціал-демократії доводилось вести також ідейну боротьбу з прихованим прибічником «економізму» і бундівського сепаратизму — групою «Южный рабочий».

Ще під час перебування у далекому сибірському засланні В. І. Ленін розробив план виходу з кризи в російському революційному русі. Володимир Ілліч вважав, що для згуртування партійних сил необхідна загальноросійська нелегальна марксистська газета. Такою газетою і стала ленінська «Искра», перший номер якої вийшов у грудні 1900 р. за кордоном.

«Искра» взяла твердий курс на повний ідейний розгром опортунізму, на консолідацію марксистських сил Росії. Вперше в історії революційного руху газета стала не тільки літературним органом, а й центром, навколо якого збирались кадри соціал-демократів, осередком виховання партійних активістів. Провідниками іскрівських ідей були агенти «Искры» — її спеціальні повноважні представники на місцях. Саме через них В. І. Ленін, редакція газети розгорнули успішну боротьбу за згуртування російської соціал-демократії, за ідейну й організаційну підготовку II з'їзду партії.

Значну роботу провели іскрівські агенти й на Україні. Проте слід відзначити, що їх героїчна, сповнена повсякденної небезпеки діяльність ще не знайшла належного висвітлення в історико-партійній літературі. Цікаві матеріали про них є у книгах М. Р. Донія і М. І. Горбунової, В. М. Степанова та в інших дослідженнях¹. Слід окремо сказати про статтю С. Т. Попова «Діяльність агентів ленінської «Искры» на Україні» (УІЖ, 1969, № 1). Вона написана у загальному плані й містить ряд фактичних помилок.

У даному повідомленні робиться спроба показати (в основному на матеріалах збірника «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.)», К., 1964), як під безпосереднім керів-

¹ М. Доній, М. Горбунова. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України, К., 1969; В. Н. Степанов. Ленин и Русская организация «Искры», М., 1969; І. М. Премислер. Ленінська «Искра» на Україні, К., 1950; С. О. Ктітарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, Харків, 1959; М. Волин. Ленинская «Искра» (1900—1903), М., 1964; Л. Суяр-ко. Осяяні «Искрой», К., 1967.

ництвом Володимира Ілліча розгорталась діяльність агентів «Искры» на Україні.

Спочатку тут, як і в Росії, працювало небагато цих професійних революціонерів, що мали великий досвід нелегальної роботи. Більшість з них була особисто відома В. І. Леніну. Поступово коло агентів марксистського органу розширюється. До цієї справи почали залучати місцевих прихильників іскрівського напрямку. Разом з закордонними посланцями «Искры» вони розгорнули роботу по консолідації сил соціал-демократії, згуртуванню їх навколо ленінської газети. У надзвичайно складних умовах доводилось працювати цим героїчним людям. Не маючи постійного місця проживання, існуючи на мізерні партійні кошти під повсякчасною загрозою арешту, вони самовіддано виконували свій обов'язок.

В. І. Ленін надавав величезного значення діяльності посланців газети в Росії. Ще у статті «З чого почати?» він писав: «Одно вже технічне завдання — забезпечити правильне постачання газеті матеріалів і правильне розповсюдження її — змушує створити сітку місцевих агентів єдиної партії, агентів, які перебувають у живих стосунках один з одним, знають загальний стан справ, звикають регулярно виконувати дрібні функції загальноросійської роботи, пробують свої сили на організації тих чи інших революційних дій»².

Діяльність агентів газети на місцях згідно з загальною періодизацією, яку дав Володимир Ілліч роботі «Искры», поділяється на два періоди: перший — з часу підготовки цього видання до оформлення Російської організації «Искры»; другий — з лютого 1902 р. і до скликання II з'їзду РСДРП.

Протягом першого періоду посланці редакції займались майже виключно організаційно-технічною роботою: встановленням зв'язків з місцевими соціал-демократичними організаціями та окремими групами робітників, збором коштів і підготовкою кореспонденцій для газети, транспортуванням та розповсюдженням її.

За характером виконуваних завдань іскрівських агентів можна поділити на групи: одні працювали в окремих місцях, здійснювали зв'язки з революціонерами, розподіляли літературу, збирали кошти на газету тощо. Інші ж забезпечували транспортування «Искры», організовували шляхи для доставки марксистських видань, завідували складами літератури, розвозили її по місцях. Пізніше з'являються ще представники, які відали видавничою справою на місцях, влаштовували друкарні, налагоджували їх роботу.

Влітку 1901 р. В. І. Ленін працював над планом створення Російської організації «Искры», за яким до неї мали входити два відділи — Північний з центром у Вільно і Південний — у Харкові. У зв'язку з цим виникла необхідність у районних агентах, які очолювали б певний відрізок діла і керували діями всіх посланців та груп сприяння «Искре» в даному районі³.

Першим агентом цієї газети на Україні була Л. М. Радченка. Після процесу в справі петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» вона під гласним наглядом поліції проживала в Пскові. У вересні 1900 р. редакція «Искры» направила Любов Миклаївну як свого агента до Полтави, де вже діяла група сприяння «Искре» — одна з перших в Росії. Тут Л. М. Радченка встановила безпосередні контакти з полтавськими іскрівцями, в її руках сконцентрувалися всі зв'язки організації. Вона листувалася з редакцією, інформувала її про стан справ на місцях.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 10—11.

³ Ленинский сборник, VIII, стор. 197.

вала про стан справ з транспортуванням літератури в Росії, давала легальні адреси для пересилки «Искры» поштою, встановила зв'язок з Берліном, де на початку 1901 р. знаходився центральний склад іскрівської літератури, а також з Кишиневом, через який переправлялась нелегальна література⁴.

Навесні 1901 року Л. М. Радченко переїхала до Харкова, де згодом діяла вже як районний агент «Искры», а замість неї представником газети в Полтаві став А. І. Штессель. У Харкові вона налагодила зв'язки з іскрівцями, які працювали на півдні Росії. Редакція передбачала також за допомогою харківського агента проводити централізований розподіл нелегальних видань серед південних міст країни, планувала замість кількох транспортних пунктів створити єдиний центр для перевезення та рівномірного розподілу літератури. Проте згодом ці плани «Искры» змінились, і функції районних агентів були передані новоутвореному всеросійському розподільчому комітету. До того ж Л. М. Радченко не виконала завдань, поставлених перед нею. У грудні 1901 р. вона, не попередивши редакцію, залишила Харків і переїхала до Петербурга.

На початку січня 1901 р. у Харків з Уфи, як агент «Искры», прибув за дорученням В. І. Леніна О. Д. Цюрупа. З перших же днів Олександр Дмитрович розгорнув активну роботу і згодом організував групу сприяння «Искре» у складі М. П. Полякової, З. І. Пастухової, А. Н. Граматикова, В. Г. Мерцалова та ін.⁵ Група встановила регулярний зв'язок із закордонним партійним центром. Уже в перших номерах «Искры» є кореспонденції з Харкова, а ленінську газету харків'яни одержували, починаючи з весни 1901 р.⁶

О. Д. Цюрупа був ініціатором доставки «Искры» в Росію морським шляхом через Єгипет. Цю справу мав здійснити його молодший брат Віктор Дмитрович, моряк далекого плавання. Він служив на пароплаві, що курсував на лінії Александрія — Одеса⁷. Олександр Дмитрович виїздив до Херсона, обговорював це питання із своїми братами М. Д. та Л. Д. Цюрупою. Правда, у 1901 р. організувати транспортний шлях через Єгипет не вдалося, він почав діяти десь на початку весни 1902 р. У квітні того року Н. К. Крупська писала іскрівському агенту в Одесу: «В Херсоні у нас є дружня група. Вони влаштували самостійно шлях через Єгипет і одержують з успіхом літературу, яку ми посилаємо»⁸. В цей час О. Д. Цюрупа уже працював у Тулі.

У другій половині 1901 р. провідне місце серед прихильників «Искры» на Україні займають кияни. На початку того ж року в Київ з Уфи був направлений агент газети В. М. Крохмаль. Створивши тут групу сприяння «Искре» у складі місцевих соціал-демократів В. М. Сапежка, А. П. Тарасевича та інших⁹, він встановив зв'язок з редакцією, надсилав їй інформації про стан справ у Київській організації РСДРП, наладив доставку в редакцію кореспонденцій. За допомогою київського представника газета підтримувала контакти з соціал-демократами Єлисаветграда, Черніговим та іншими містами¹⁰. Значну роботу провів В. М. Крохмаль по збору коштів на її видання. Завдяки цьому Київсь-

⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, стор. 3, 53, 54.

⁵ А. И. Немирова. Искровская организация Харькова, Харьков, 1963, стор. 27.

⁶ Там же.

⁷ М. Давидов. О. Д. Цюрупа, К., 1960, стор. 30.

⁸ Переписка В. И. Ленина..., стор. 154.

⁹ «Літопис революції», 1928, № 5, стор. 84—85.

¹⁰ Переписка В. И. Ленина..., стор. 59, 62, 79.

кий комітет РСДРП, незважаючи на засилля в ньому «економістів», надіслав за кордон більше коштів, ніж інші комітети України.

Слід відзначити, що В. М. Крохмаль допустив у своїй роботі ряд серйозних помилок. Він не зумів, як агент «Искры», зайняти належного місця у революційному житті Києва. Велике обурення у Володимира Ілліча викликав той факт, коли два члени Київського комітету встановили зв'язок з редакцією не через Крохмалю, а через групу сприяння «Искре» в Берліні. З цього приводу В. І. Ленін і Н. К. Крупська писали: «До нас звернулись (через Берлін і Аксельрода) 2 члени Київського комітету з пропозицією... посылати кореспонденції в «Искру»... Ми, звичайно, дуже раді новим кореспондентам і всяким безпосереднім зносинам, але як це могло трапитись, що Ви — наш представник, і нічого про це не знаєте, внаслідок чого люди змушені встановлювати з нами зносини побічними шляхами, окрім Вас»¹¹. В листі Крохмалю також нагадувалось про необхідність регулярніше інформувати про становище у Київському комітеті, про його політичне обличчя.

Нерішучу, опортуністичну позицію займав Крохмаль щодо самого комітету. Увійшовши десь наприкінці грудня або в січні 1902 р. до його складу, він не тільки не відстоював тут принципиальні іскрівські позиції, а й застерігав редакцію від критики непослідовності київських соціал-демократів, щоб, мовляв, не викликати ворожнечу до себе¹².

Тимчасом стан справ у Києві непокоїв закордонний партійний центр. З метою посилення іскрівських позицій у місті сюди прибули ще два представники редакції з функціями кореспондентів — С. М. Афанасєва і А. А. Кузнецова, а також такі відомі іскрівці, як О. І. Петренко і Г. І. Окулова. Редакція безпосередньо зв'язалася з членом Київського комітету В. В. Вакаром та з студентом, який працював у місцевій організації під кличкою «Подольнин».

З київською групою активно співробітничали транспортні агенти газети — Й. Б. Басовський та його помічник Б. С. Мальцман. Басовський працював під псевдонімом «Дементьев», звідки і назва організованого ним транспортного шляху — «дементьевський». Ось пункти його, через які переправлялась іскрівська література: Берлін-Прага-Львів-Теофіполь (місце проживання Б. С. Мальцмана). Кінцевим пунктом був Київ, де знаходилась штаб-квартира Басовського і створений за участю його та В. М. Крохмалю центральний склад літератури. З серпня 1901 р. по лютий 1902 р. цим шляхом переправили близько 40 пудів нелегальної літератури¹³. З Києва вона доставлялась у Полтаву, Харків, Катеринослав, Одесу, а також до Петербурга, Пскова, Москви та інших міст. Проте слід відзначити, що на північ потрапляла лише незначна кількість видань. У цьому виявлялись місницькі тенденції в роботі деяких іскрівців України. Вимагаючи правильно розподіляти марксистську літературу по містах Росії, В. І. Ленін і Н. К. Крупська ще у вересні 1901 р. писали в Київ: «Весь надлишок «Искры», починаючи з 8-го номера, відправте негайно на адресу Х, попросіть південь виділити частину півночі, там попит величезний»¹⁴.

Паралельно з «дементьевським» шляхом іскрівська література почала надходити в Росію через Одесу, куди у серпні 1901 р. В. І. Ленін направив як агента газети К. І. Захарову*. Помічником її був болгарський революціонер І. Г. Загубанський, який перевозив нелегаль-

¹¹ Переписка В. И. Ленина..., стор. 8.

¹² Там же, стор. 136—137.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 44.

¹⁴ Переписка В. И. Ленина..., стор. 7.

* Після II з'їзду РСДРП К. І. Захарова стала меншовичкою.

ний вантаж через кордон з Варни, де за допомогою іншого болгарського соціал-демократа Г. І. Бакалова редакція «Искры» створила склад літератури. Всього І. Г. Загубанським було перевезено у 10 чемоданах близько 6 тис. заборонених видань¹⁵.

Агентові «Искры» в Одесі довелося працювати у дуже складних умовах. Одеський комітет РСДРП, «економістський» за своїм характером, вороже ставився до К. І. Захарової, заважав їй встановити взаємодію з місцевими робітниками, а «економісти» навіть зробили спробу заборонити розповсюдження газети в місті. Вони поставили перед іскрівським агентом вимогу передати комітету всі зв'язки з робітниками¹⁶.

Незважаючи на перешкоди, К. І. Захарова продовжувала свою революційну діяльність. У листах до редакції вона просила надсилати якомога більше літератури. «Поспішайте, поспішайте,— пише вона у листі від 6 жовтня 1901 р.— Симпатії майже всіх на боці «Искры», часом відгукуються із захопленням. Маса і читає, і розуміє»¹⁷. Для кращої організації транспортування літератури Конкордія Іванівна зв'язалася з іскрівцями Києва, Кишинева, Полтави, Херсона, Єлисаветграда, Миколаєва.

Вона надсилала редакції відомості про стан партійної роботи в Одесі, інформувала про розкол, що стався в місцевій соціал-демократичній організації, про виділення з комітету частини пропагандистів, незадоволених його «економістською» спрямованістю. Захарова порозумілася з членами цієї групи, яка діяла під назвою «Південна революційна група соціал-демократів», допомогла їй в роботі¹⁸. Але недовгочасною була діяльність агента «Искры». Поліції вдалося потрапити на слід К. І. Захарової та її помічника І. Г. Загубанського і заарештувати їх. Справу товаришів продовжували інші іскрівці.

Незважаючи на те, що «Искра» та її видання регулярно доставлялися в Росію, задовольнити попит на них все ж не вдалося. З усією гостротою постало питання про те, щоб налагодити друкування матеріалів газети в межах країни. За дорученням південних іскрівців у Мюнхен до В. І. Леніна з цього приводу приїжджав Л. І. Гольдман. Вирішено було організувати друкарню у Кишиневі. На початку квітня 1901 р. до міста прибула спеціальна група і привезла друкарський верстат. Не вистачало шрифту. Це завдання розв'язати допоміг І. І. Радченко — професійний революціонер, який саме в цей час переїхав на партійну роботу до Полтави. Незабаром друкарня стала до ладу.

В. І. Ленін уважно стежив за видавничою діяльністю у Кишиневі. Восени 1901 р. сюди з-за кордону для передруку було надіслано гранки № 10 «Искры». Однак Л. М. Радченко, В. М. Крохмаль та Л. І. Гольдман вирішили в першу чергу виконати вигідне з матеріальної точки зору замовлення Київського комітету РСДРП — передрук № 11 газети «економістів» «Вперед». Це обурило Володимира Ілліча. Він негайно написав листа, в якому у досить різкій формі вимагав пояснення таких дій¹⁹. Іскрівці зробили висновки з листа В. І. Леніна. Друкування вперевідських матеріалів було припинено. Наприкінці грудня 1901 р. редакція одержала № 10 «Искры», виготовлений у Кишиневі. З цього приводу Н. К. Крупська писала працівникам друкарні:

¹⁵ В. Н. Степанов. Назв. праця, стор. 73, 74.

¹⁶ Второй съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 571.

¹⁷ Переписка В. И. Ленина..., стор. 83.

¹⁸ Там же, стор. 78, 80, 89, 91.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 71

«Мейер (В. І. Ленін — Т. К.) ніяк не може намілюватися газетою». А Володимир Іллєч у приписці до листа передав іскрівцям «великий привіт і поздоровлення з удачею!!»²⁰.

Проте, на жаль, місницькі настрої у певної частини іскрівців проявлялись і пізніше. Зокрема це стосується Л. М. Радченко, В. М. Крохмалю, Л. І. Гольдмана та інших соціал-демократів, які працювали на Україні. Помилки, допущені ними, особливо у питанні про організаційні принципи побудови партії, привели їх згодом у табір меншовиків.

Всього на Україні у перший період діяльності «Искры» працювало 8 агентів, не враховуючи І. Г. Смідович, яка діяла за кордоном в берлінській групі сприяння газеті і наприкінці 1901 р. побувала в Росії, в тому числі в ряді міст України, та І. І. Радченка, який виконував тут окремі доручення.

На початку 1902 р. по країні прокотилася хвиля поліцейських репресій. У лютому—березні в Києві, як і в інших містах, відбулись масові арешти іскрівців. За ґрати кинули майже всіх агентів газети, які працювали на Україні. Під загрозою провалу опинився «дементьєвський шлях», закрилась кишинівська друкарня, були розгромлені майже всі іскрівські організації Росії.

Новий, другий період розпочався весною 1902 р. Початок його ознаменувався значною подією у революційному житті Росії — було створено Російську організацію «Искры». Бюро цієї організації — керівний партійний центр обрала нарада іскрівців, яка відбулась ще наприкінці січня у Самарі. Вона розподілила обов'язки між його членами і ухвалила створити ще одну групу агентів — «летучих» або роз'їзних. Роз'їзними агентами були призначені І. І. Радченко та М. О. Сільвін.

«Искра» розгорнула боротьбу з метою завоювання на свій бік місцевих соціал-демократичних комітетів і скликання II з'їзду РСДРП. Саме ці завдання і стають у той період визначальними для діяльності посланців ленинської газети в Росії. «Існування «агентів», які б стояли поза комітетами, тепер, коли вплив «Искры» в значній мірі виріс, втратило своє значення, тепер більш важлива робота, наприклад, як члена комітету»²¹, — писала Н. К. Крупська у листопаді 1902 р. в Київ.

Особливо відповідальні завдання постали перед агентами газети на Україні, де продовжувала свою розкольницьку діяльність група «Южный рабочий». У січні 1902 р. вона скликала в Єлисаветград з'їзд представників Катеринославської, Одеської, Миколаївської, Харківської, Кишинівської організацій РСДРП та Одеської південнореволюційної групи, який заявив про створення Союзу південних комітетів і організацій РСДРП, обрав ЦК і проголосив газету «Южный Рабочий» обласним органом.

В. І. Ленін закликав до нещадної боротьби проти опортуністичних дій цієї групи і запропонував іскрівцям увійти в комітети, щоб підірвати вплив ЦК південних комітетів, бо ця «дзига», як назвав Володимир Іллєч новообраний орган сепаратистів, — «головна перешкода.»²²

Щоб ідейно й організаційно залучити місцеві соціал-демократичні комітети на бік «Искры», необхідно було терміново налагодити розповсюдження революційної літератури, відновити старі зв'язки. Цю важку і почесну справу взяли на себе роз'їзні іскрівські агенти

²⁰ Ленинский сборник VIII, стор. 217; В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 72.

²¹ Переписка В. И. Ленина..., стор. 265.

²² В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 80.

І. І. Радченко і М. О. Сільвін. Особливо великого розмаху набула їх діяльність на Україні. Як писала в доповіді II з'їзду РСДРП Н. К. Крупська, вони дні і ночі проводили «у вагоні, прагнучи відновити все»²³. Зокрема, побували у Конотопі, де планували створити центральний склад іскрівської літератури замість того, що функціонував у Києві і зазнав поліцейського розгрому²⁴. М. О. Сільвін відвідав Київ, де зустрівся із заступником В. М. Крохмалю — О. І. Петренком та заступником Й. Б. Басовського — В. М. Сапежком. Посланці газети їздили також у Харків, Полтаву, відновили зв'язки з Кременчуком, Катеринославом, Херсоном, Кримом (сюди як агента «Искры» І. І. Радченко направив з Полтави В. Г. Шкляревича). Вони докладно інформували редакцію і Бюро Російської організації «Искры» про становище на місцях, давали нові адреси для висилки листів та газети, перевозили у чемоданах літературу, яка залишилась в Полтаві, Теофіполі та інших містах.

Видатну роль в ідейному розгромі «економізму» відіграла геніальна праця В. І. Леніна «Що робити?», опублікована у березні 1902 р. М. О. Сільвін та І. І. Радченко провели значну роботу по розповсюдженню ленінської праці. Вони доставили її і на Україну — в Київ, Полтаву, Харків. «Інтерес до книги скрізь був величезний, і ми не могли задовольнити попит на неї»²⁵, — згадував згодом М. О. Сільвін.

Незабаром поліція напала на слід М. О. Сільвіна й у квітні 1902 р. заарештувала його в Теофіполі, куди він приїхав за першотравневими листівками, доставленими сюди з-за кордону²⁶. Разом з Сільвіним був заарештований і відправлений до Лук'янівської тюрми Б. С. Мальцман, після ув'язнення якого «дементьєвський» шлях кілька місяців не діяв.

Транспортування іскрівських видань через Галичину відновилося лише у вересні 1902 р. «Демет'євський» шлях, як і раніше, був головним у доставці літератури в Росію. Тепер вона з Львова направлялась не в Теофіполь, а в Кам'янець-Подільський. З російської сторони Й. Б. Басовському допомагали М. М. Кудрін і транспортний агент «Искры» Р. С. Гальберштадт, із закордонної — М. Г. Гурський. Шлях діяв до березня 1903 р., коли властям вдалося схопити його організаторів. За цей час було доставлено в Росію і розвезено по комітетах близько 40 пудів літератури²⁷, зокрема в Одесу, Катеринослав, Харків, Петербург, Москву, Нижній Новгород, Самару, Північному та Гірничозаводському союзам²⁸. Іскрівські видання пересилалися багажем або через довірених осіб. Так, саме в цей час партію нелегальної літератури привіз з Києва до Харкова М. О. Скрипник²⁹, який протягом певного періоду виконував функції транспортного агента.

Багато зусиль доклали представники «Искры» до відновлення діяльності нелегальних друкарень у Росії. Це було здійснено за допомогою остаточно сформованого у листопаді 1902 р. Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП. Значним успіхом українських іскрівців було влаштування підпільної друкарні в Умані. Спо-

²³ Второй съезд РСДРП, стор. 578.

²⁴ М. А. Сильвин. Ленин в период зарождения партии, Л., 1958, стор. 254.

²⁵ Там же, стор. 259.

²⁶ Переписка В. И. Ленина..., стор. 163.

²⁷ «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 168.

²⁸ Переписка В. И. Ленина..., стор. 304—305.

²⁹ Ю. Бабко, І. Білокобильський. Микола Олексійович Скрипник, К., 1967, стор. 40—41.

чатку її планувалось створити в Черкасах. Проте, в зв'язку з небезпекою провалу, всю видавничу техніку перевезли до Умані.

Чимала заслуга у налагодженні роботи уманської друкарні належить іскрівському агенту П. Г. Смідовичу (партійна кличка «Матрьона»), який влітку 1903 р. прибув з-за кордону до Києва з метою організації тут видавничої справи. У липні Смідович інформував редакцію: «Поки що кустарне пошиття сорочок залишилось осторонь,— писав він.— В тому місті, де довелося осісти, я знайшла все необхідне для значно серйознішої справи. Повозилась з машинкою, налагодила дещо й майстерня пішла повним ходом. Виходить хороше і чисто, і чим далі, тим чистіше»³⁰. В Умані організували передрук №№ 41 та 43 «Искры», кожний в кількості близько 3 тис. примірників. Проте згодом через загрозу провалу друкарню змушені були перевезти у Конотоп, де вона зразу ж була висліджена поліцією³¹.

Зимово-весняні арешти не зачепили полтавських іскрівців. У місті в різний час працювали агентами газети А. І. Штессель, В. О. Цедербаум та представник під нерозшифрованою кличкою «Митрофан». У зв'язку з провалами в інших опорних пунктах «Искры» полтавці, детально поінформовані закордонним центром з усіх внутріпартійних питань, у 1902 р. знову стали розподіляти літературу, допомагати редакції у відновленні перерваних зв'язків.

У 1902—1903 рр. іскрівські агенти розгорнули активну роботу по завоюванню місцевих комітетів РСДРП. На Україні в цей час під керівництвом В. І. Леніна працювали Д. І. Ульянов, Р. С. Землячка, Ф. В. Ленгнік, В. П. Ногін, К. О. Левицький, П. А. Красіков, В. В. Вороський та інші іскрівці, всього понад 25 чол. У соціал-демократичних організаціях Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси вони відстоювали програмні, тактичні й організаційні принципи «Искры».

У березні 1902 р. до Одеси з Самари прибув Д. І. Ульянов для відновлення зв'язків «Искры» з Південноросійською групою та Одеським комітетом РСДРП після перерви, викликаной арештом К. І. Захарової. Він мав також завдання сприяти переходу їх на іскрівські позиції, організувати доставку літератури в Одесу з Херсона, а також знову ввести у дію транспортний шлях через Болгарію³².

Дмитро Ілліч, незважаючи на складність завдань, зумів налагодити прийом з-за кордону нелегальної літератури, влаштувати в Одесі склад для її зберігання³³ та знову встановити контакти редакції з місцевою організацією. Для зміцнення позицій «Искры» він створив з числа місцевих соціал-демократів іскрівську групу, одним з провідних членів якої в серпні 1902 р. став К. О. Левицький. Останнього було призначено другим агентом у місті³⁴.

Іскрівцям в Одесі доводилося працювати в дуже складних умовах. Місцевий комітет РСДРП все ще був у руках «економістів». Не змінив він своїх позицій і після тимчасового об'єднання з Південноросійською групою влітку 1902 р. На знак протесту проти «економізму» частина членів Одеського комітету вийшла з його складу і утворила Південнореволюційний союз соціал-демократів. В. І. Ленін негативно поставився до факту наявності в Одесі двох соціал-демократичних організацій. «Існування двох організацій в одному місті ненормальне явище, і треба, щоб вони кінець-кінцем злилися і утворили

³⁰ Переписка В. І. Леніна..., стор. 359—360.

³¹ Л. С у я р к о. Назв. праця, стор. 136.

³² Переписка В. І. Леніна..., стор. 167.

³³ Т а м ж е, стор. 184.

³⁴ Т а м ж е, стор. 203.

іскрівський комітет; як це зробити — вам самим, звичайно, видніше»³⁵, — писали В. І. Ленін і Н. К. Крупська посланням редакції на Україні.

У листопаді 1902 р. через переслідування поліції Д. І. Ульянов залишив Одесу. Його замінив агент під кличкою «Фіт» (прізвище розшифрувати досі не вдалось). Незабаром сюди з Полтави прибула Р. С. Землячка. Позиції іскрівців поступово зміцнюються. Долаючи опір «економістів», вони добиваються введення до складу комітету спочатку Р. С. Землячки, а потім ще одного свого представника. 31 грудня 1902 р. К. О. Левицький повідомив редакцію: «Справи наші в комітеті все-таки поступово поліпшуються, і незабаром ми можемо мати надію на нашу перемогу»³⁶.

Гнучка тактична лінія була проведена іскрівськими агентами щодо Південноросійського союзу соціал-демократів, який створився тут. Наприкінці грудня 1902 р. цей союз заявив про саморозпуск і приєднання до організації «Искры», а згодом на її бік перейшов і Одеський комітет РСДРП.

28 березня Р. С. Землячка повідомила про це редакцію. «Перемога далась важко, зате коріння пущене глибоко»³⁷, — писала вона. Одеський комітет, визнавши «Искру» своїм керівним органом, міцно закріпився на марксистсько-ленінських позиціях. Делегатами на II з'їзд партії від Одеси були обрані іскрівці.

За дорученням Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП Р. С. Землячка на початку квітня 1903 р. виїхала до Катеринослава. Свої функції вона передала новому іскрівському агенту в Одесі Омеляну (прізвище його також встановити не вдалося), який налагодив зв'язок В. І. Леніна з Одеським комітетом РСДРП, підтримував листування з редакцією.

На час приїзду в Катеринослав Р. С. Землячки у місті створилося досить складне становище. Ще у 1901 р. тут діяла соціал-демократична організація, з якою ленінська газета співробітничала³⁸. Керівником організації В. А. Шелгунову, Є. М. Адамович та іншим у безперервній боротьбі з «економістами», підтримуваними групою «Южний рабочий», на кінець 1901 р. вдалося відстояти тут позиції «Искры». Але після січнево-лютевих провалів 1902 р. комітет знову опинився в руках опортуністів.

Катеринославські іскрівці розгорнули боротьбу проти опортуністичного керівництва, активізували революційну діяльність серед робітничих мас Катеринослава. У вересні 1902 р. сюди прибула агент газети Л. М. Кніпович і привезла ленінську книгу «Що робити?». Вона ознайомила з нею керівників місцевої організації, розгорнула активну роботу по завоюванню Катеринославського комітету РСДРП на бік «Искры». Проте довести їй це до кінця не вдалося в зв'язку з заборонаю поліції залишитись у місті, і вона виїхала до Астрахані³⁹.

На початку 1903 р. іскрівці очолили місцевий комітет РСДРП⁴⁰. Та «економісти» не визнали поразки. Перетягнувши на свій бік частину несвідомих робітників, вони пішли на розкол організації і створили

³⁵ Переписка В. И. Ленина..., стор. 15.

³⁶ Там же, стор. 296—297.

³⁷ Там же, стор. 345.

³⁸ Там же, стор. 89.

³⁹ Там же, стор. 226.

⁴⁰ П. Варгачук. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961, стор. 36—37.

в місті другий, «економістський», комітет, підступно захопили місцеву друкарню.

У Катеринославі Р. С. Землячка ввійшла до складу місцевого комітету і розгорнула енергійну діяльність за об'єднання організації. Вона зв'язала комітет з редакцією газети, організувала доставку в місто іскрівської літератури⁴¹. Катеринославські соціал-демократи придбали нову друкарню, в постановці якої прийняв активну участь В. В. Воронський. Позиції іскрівців у місті знову зміцнились. 22 квітня 1903 р. комітет повідомив редакцію, що в надісланий до неї заяві визнає «Искру» керівним органом⁴². При безпосередній участі Розалії Самійлівни у Катеринославі відбулися вибори делегатів на II з'їзд партії. Незабаром після виборів вона, переслідувана поліцією, мусила виїхати з міста. Замість неї прибув новий агент — В. П. Ногін, який очолив Катеринославський іскрівський комітет і успішно продовжував боротьбу за перемогу ленінських організаційних принципів серед місцевих соціал-демократів. Як і в інших містах, ленінська «Искра» здобула тут повну перемогу.

Агенти «Искры» наполегливо боролися за звільнення з-під впливу «економістів» Київської організації РСДРП. Велику роботу в цьому напрямі провів Ф. В. Ленгнік — член Бюро Російської організації «Искры», а потім — член ОК по скликанню II з'їзду партії. Свою роботу агента у Києві він розпочав у вересні 1902 р.

Оскільки Київ передбачалось зробити центром південного району, в руках Ленгніка були сконцентровані зв'язки з усіма південними містами Росії. Він відповідав за регулярну доставку кореспонденцій в «Искру», відновив у Києві центральний склад іскрівської літератури.

Відповідальне завдання редакції виконав Ф. В. Ленгнік під час переговорів з групою «Южный рабочий». В липні 1902 р., зазнавши невдачі в справі об'єднання під своїми лозунгами соціал-демократів на Півдні Росії, а також у зв'язку з припиненням діяльності ЦК південних комітетів і організацій РСДРП, ця група звернулась до редакції «Искры» з пропозицією про співробітництво. Іскрівці погодились. У Полтаві, де жило багато южноробоченців, й проходили переговори, які спочатку вів І. І. Радченко (вересень 1902 р.), а у жовтні — Ф. В. Ленгнік⁴³.

Слід зазначити, що виконуючи загальнопартійні завдання, останній не зумів водночас приділити достатньої уваги роботі в Києві. Наприкінці листопада 1902 р. Київський комітет РСДРП заявив про визнання «Искры» керівним органом. Та згодом, скориставшись з відсутності в місті деяких комітетчиків-іскрівців, «економісти» скасували попереднє рішення. Дізнавшись про це, В. І. Ленін надіслав Ф. В. Ленгніку листа, в якому вимагав, щоб він негайно увійшов до складу комітету з метою завоювання його на бік «Искры». «Отже: нехай Зарін (кличка Ф. В. Ленгніка — Т. К.) проявить потрібну енергію і відстоїть Київ, — це вже його перший обов'язок»⁴⁴, — писав Володимир Ілліч. Через місяць він знову пропонував Ф. В. Ленгніку активізувати свою діяльність, надсилати редакції всі видання Київського комітету, обов'язково зв'язати з його членами і, зокрема, з В. В. Вакаром⁴⁵. Вказівку В. І. Леніна було виконано: відновилося листування В. В. Вакара з редакцією, почали надходити інформації і від інших членів. Ки-

⁴¹ Переписка В. И. Ленина..., стор. 348.

⁴² Там же, стор. 349.

⁴³ Там же, стор. 235, 255.

⁴⁴ В. И. Ленин. Твори, т. 34, стор. 105.

⁴⁵ Переписка В. И. Ленина..., стор. 19.

івський комітет РСДРП заявив про визнання ленінської газети керівним органом і обрав делегатами на II з'їзд партії іскрівців.

В кінці 1902 — на початку 1903 р. на тверді іскрівські позиції стає Харківський комітет РСДРП. Цьому передувала велика робота агента Г. П. Паромової, яка прибула до Харкова з Саратова на початку липня 1902 р. Наприкінці серпня Г. П. Паромова увійшла до складу реорганізованого Харківського комітету. «Місцевий комітет цілком солідарний з нами. Я його член»⁴⁶, — писала вона редакції 18 вересня 1902 р. Проте й після цього харківським іскрівцям довелося вести боротьбу проти опортуністів і нестійких елементів, які мали ще значний вплив в організації. Під їх тиском комітет зволював з офіційною заявою про визнання «Искры» керівним органом. Це дуже непокоїло В. І. Леніна і Н. К. Крупську. «Ви пишете, — вказує Надія Костянтинівна в листі Паромовій 29 вересня 1902 р., — комітет наш, але цікаво б знати, наскільки, чому він сам про це не пише, і якщо він дійсно свій, то чому не надійшло заяву про це для надрукування, як зробили Пітер, Твер, Москва, Рига...»⁴⁷. Лише наприкінці жовтня, після нової його реорганізації, він став цілком іскрівським. «Тепер комітет знову реорганізувався, — писала Паромова 26 жовтня 1902 р. — Певно, все під гаразд. ...Організація по типу приблизно нагадує Петербурзьку...»⁴⁸. У листопаді харків'яни офіційно визнали «Искру» керівним органом партії. У їх заяві вказувалось також на солідарність з організаційними і тактичними принципами «Искры» та книги В. І. Леніна «Що робити?» й визначалось як головне завдання соціал-демократії — створення марксистської партії в Росії⁴⁹.

Редакція «Искры» високо оцінила цей документ. «Заява одержана. Дуже добра»⁵⁰, — писала 20 листопада Н. К. Крупська в Харків. Робота іскрівського агента дала позитивні наслідки. Проте через загрозу провалу залишатись далі в Харкові Паромова не могла і наприкінці листопада виїхала з міста. Незабаром після її від'їзду поліція піддала репресіям місцевих соціал-демократів. У зв'язку з цим змінився склад комітету. До нього увійшли діячі групи «Южный рабочий» та інші нестійкі елементи. Це призвело до того, що делегати Харкова зайняли на II з'їзді РСДРП нечітку позицію, хитались між «Искрой» та її противниками, а після з'їзду перейшли до табору меншовиків.

Незважаючи на підступні дії «економістів» і нестійкість в принципових питаннях южноробоченців та представників інших подібних організацій, які, за характеристикою В. І. Леніна, на словах визнавали «Искру» керівним органом, а на ділі дбали про свої особливі плани, ленінсько-іскрівський напрям здобував все нові й нові перемоги. На початок літа 1903 р. він неподільно панував у всіх соціал-демократичних організаціях України. «Весь цвіт свідомого пролетаріату став на сторону «Искры»»⁵¹, — писав В. І. Ленін.

Героїчна трирічна боротьба ленінської газети та її агентів за завоювання пролетарських мас і згуртування їх навколо революційної соціал-демократії, увінчались успіхом. Це дало змогу В. І. Леніну і його соратникам скликати II з'їзд РСДРП, на якому була завершена титанічна робота по створенню в Росії революційної марксистської партії робітничого класу, партії нового типу.

⁴⁶ Переписка В. И. Ленина..., стор. 220.

⁴⁷ Там же, стор. 231.

⁴⁸ Там же, стор. 250.

⁴⁹ «Искра», № 28, 15 листопада 1902 р.

⁵⁰ Переписка В. И. Ленина..., стор. 269.

⁵¹ В. И. Ленин. Твори, т. 21, стор. 290.

ВІДХОДНИЦТВО З БУКОВИНИ В БЕССАРАБІЮ ТА НА УКРАЇНУ В ХІХ СТ.

І. А. ГРИЦЕНКО

Буковина — край, з давніх-давен населяний слов'янськими племенами, в Х—ХІІ ст. входив до складу Давньоруської держави, а після її розпаду — до Галицького і Галицько-Волинського князівств. Від середини ХІV до кінця третьої чверті ХVІІІ ст. Буковина перебувала під владою молдавських господарів, а з 1774 по 1918 рр. — Австрійської імперії.

На час загарбання Австрією територія краю займала площу близько 10,5 тис. кв. км, на якій проживало 75 тис. чол.¹ Протягом першої половини ХІХ ст. кількість населення зросла, досягши на 1846 р. більше 370 тис. чол.² За етнічним складом територія Буковини ділилась приблизно на дві рівні частини: північну, населену переважно українцями, й південну, де в основному жили молдавани.

В кінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. на Буковині відбувався процес інтенсивного розкладу феодально-кріпосницької системи і розвиток у її надрах нових, капіталістичних відносин. В економічному житті краю спостерігалось деяке пожвавлення. Зокрема, розширилась площа ріллі (з 180 293 га в 1819—1823 рр. до 251 874 га в 1855—1867 рр.³), розвивалась лісна промисловість, збільшилась кількість лісопилень (з 5 в 1814 р. до 29 в 1834 р.⁴), гуралень, млинів, ремісничих майстерень, здійснювалось шляхове будівництво, зростала внутрішня і зовнішня торгівля.

Разом з тим панування феодальних відносин і гніт австрійських окупантів гальмували розвиток продуктивних сил, і Буковина залишалась аграрною, однією з найвідсталіших провінцій Австрії. Промисловість характеризувалась дрібними підприємствами з невеликою кількістю робітників. Незначним був також проشارок ремісників і торговців. У 1844 р. в ремеслі, торгівлі й сфері обслуговування працювало лише 6986 чол.⁵ Австрійські загарбники перетворювали Буковину в джерело сировини і ринок збуту.

Основна маса селян задихалась від безземелля і малоземелля. Напередодні селянської реформи, в 1847 р., з 63 732 господарств Буковини 10 979 зовсім не мали землі, 10 965 користувалися ділянками до двох йох (йох-0,57 га), а 14 184 — від 2 до 5⁶, тобто більшість буковинських хліборобів перебувала в стані крайнього зубожіння. Злиденне становище селянства посилювалось тяжкою панщиною, нату

¹ Ф. Шевченко. Лук'ян Кобилиця, К., 1958, стор. 25.

² Geschichte der österreichische Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrie 1848—1899. II Hälfte, Wien, 1901, стор. 48.

³ Там же, стор. 44.

⁴ Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina, Wien 1899, стор. 520.

⁵ Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode von Jahre 1862—1871, Lemberg, 1872, стор. 230.

⁶ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3, оп. 1, спр. 2808, арк. 144.

ральними і грошовими повинностями феодалам, а також державними податками, які теж зростали⁷.

У надзвичайно несприятливих умовах опинились ремісники в зв'язку з надходженням на Буковину великої кількості промислових виробів з метрополії. Не витримуючи конкуренції, вони або скорочували виробництво, або зовсім розорювалися. Відсутність засобів до існування і коштів для виплати податків змушувала багатьох селян і ремісників йти на відхожі промисли, зокрема в прикордонні південно-західні губернії Росії.

Відходництво в межі Російської держави досі спеціально не досліджувалось, хоч воно відіграло не тільки важливу роль в економічному житті буковинського населення, а й було однією з форм зв'язків українців Буковини з основною частиною українського народу. Пропонована стаття є першою спробою заповнити цю прогалину.

Найдавніше з відомих нам джерел, що містять інформацію про відходництво з Буковини в Російську державу, — указ Бессарабського обласного правління від 6 вересня 1819 р.⁸

Дані про заробітчан, які прибували звідти в 1820 і наступні роки першої половини XIX ст., є в справах Новоселицької митниці, відкритої на початку лютого 1817 р.⁹ Митні чиновники, крім товарів, вели облік підданих інших країн, що приїздили до Росії, в тому числі й з метою заробітків. Зібрані дані зводились в тижневі відомості і надсилались відповідним установам до Кишинева.

За 1820 р. виявлено лише п'ять тижневих відомостей Новоселицької митниці про прибулих із закордону іноземців (з 3 по 10 квітня і з 27 листопада по 25 грудня). З 157 зареєстрованих буковинців 10 виявилось заробітчанами¹⁰. За чотири з половиною місяці 1821 р. через митницю пройшло 763 буковинці, з яких 212 — заробітчани. В 1822 р. вони в числі 1922 прибулих з краю становили 537 чол.; за три місяці (травень—липень) 1823 р. відповідно — 340 і 140; за три місяці 1824 р. — 668 і 429; за два місяці (січень, лютий) 1826 р. — 120 і 4; за вісім місяців 1827 р. — 1005 і 342; за одинадцять місяців 1831 р. — 581 і 29; в 1832 р. — 1220 і 40. За три місяці (вересень, жовтень, листопад) 1833 р. з Буковини приходили на заробітки 19 чол.; в 1835 р. — 146; січні — квітні 1836 р. — 27; за одинадцять місяців 1840 р. — 131, дев'ять місяців 1841 р. — 200; за січень — червень 1843 р. — 97; липень — грудень 1845 р. — 83; в 1846 р. — 117, за вісім місяців 1847 р. — 49¹¹.

Отже, відходництво з Буковини в Російську державу в першій половині XIX ст. стало постійним явищем, хоч кількість заробітчан не завжди була однаковою. До 1827 р. в Росію приходило значно більше буковинців-відходників, ніж у наступні роки першої половини XIX ст. Однією з причин цього були зміни в помісному господарстві Буковини.

Розвиток товарно-грошових відносин змушував місцевих поміщиків відмовитися від попередніх методів господарювання, яке зводилося до збору із своїх підданих натуральної ренти, і стати на шлях використання у маєтках панщинної праці селян¹². Цілий ряд актів свідчить,

⁷ Ф. Шевченко. Назв. праця, стор. 39 та ін.

⁸ Центральний державний архів Молдавської РСР (далі — ЦДА МРСР), ф. 17, оп. 1, спр. 124, арк. 262.

⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 3121, арк. 5.

¹⁰ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 700, арк. 20—21 зв.; спр. 711, арк. 182—183.

¹¹ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 752, 761, 763, 814, 828, 842, 885, 891, 963, 1152—1154, 1156, 1160, 1161, 1703, 1705, 1706, 1794, 1800, 1928, 2246, 2248—2250, 2252—2254, 2744, 3445—3447, 3723—3726, 4286, 4287, 4290, 4294, 4699, 4877, 4878, 5052—5055; ф. 17, оп. 1, спр. 152, 156, 157, 170—172, 176, 177, 180. Тут і далі підрахунки автора.

¹² Ф. Шевченко. Назв. праця, стор. 38.

що саме з кінця 20-х років XIX ст. поміщики розширювали або створювали власні господарства, замінюючи десятину від урожаю панщиною і посилюючи експлуатацію своїх підданих. Так, поміщик Йордакій Ва- сильно з 1826 р. замінив десятину панщиною в селах Мигове і Бергомет на Сереті, внаслідок чого замість колишніх 12 нормованих днів селяни вимушені були відробляти 78 днів на рік. Крім того, вони віддавали поміщику певну кількість курей, пряжі, доставляли дрова, ремонтували всі панські будівлі¹³.

Аналогічних прикладів можна навести багато¹⁴.

Зрозуміло, що поміщики, прагнучи забезпечити власне господарство постійною робочою силою, часто відмовляли селянам у видачі спеціальних посвідчень (перепусток), без яких не можна було одержати паспорт для відходу на заробітки. Поміщики ігнорували цісарський патент 1781 р., який зобов'язував їх необмежено видавати такі перепустки¹⁵. Це серйозно гальмувало розвиток відходництва з Буковини в Російську державу.

Та головною причиною зменшення кількості відходників були перешкоди з боку австрійського і російського урядів. В Австрії і Росії видавались постанови про обмеження переходу кордону, в тому числі вони поширювались на тих, хто шукав заробітків. Так, уже в травні 1828 р. буковинське військове прикордонне командування повідомило окружне управління, що згідно з розпорядженням вищих властей посилюється охорона державного кордону, зокрема паспорти і всі документи перевірятимуться «з подвоєною увагою», а особи, у яких папери не в порядку, підлягатимуть арешту і будуть відправлені за місцем їх проживання¹⁶.

В листопаді 1834 р. Галицьке губернаторство довело до відома окружного управління Буковини декрет придворної канцелярії від 8 жовтня 1834 р., в якому говорилося: «Заборонити всім австрійським молодим ремісникам (Handwerksbursche) виїжджати за кордон на заробітки. Вони знайдуть роботу і в краї і не потребують шукати заняття в зарубіжних країнах, де могли б підпасти під вплив шкідливих думок і після повернення поширювати їх на своїй батьківщині»¹⁷.

А через 15 років — 18 вересня 1849 р. вийшов новий циркуляр, за яким видача паспортів буковинським жителям для поїздки в Росію мала проводитися з найбільшою обережністю і лише тим особам, що не викликають жодних сумнівів у політичному відношенні¹⁸.

Аналогічного змісту розпорядження давались і російськими органами влади. Зокрема, сенатським указом від 10 листопада 1833 р. вводилися обмеження щодо найму іноземців. Категорично заборонялося тримати в маєтках чужинців без паспорта. За указом поміщик, який бажав би взяти в свій будинок іноземця або іноземку, негайно мусив пред'явити місцевій поліції документи цих осіб. Після закінчення терміну паспорта або документа, що його заміняв, поміщик зобов'язаний був просити місцеве начальство про видачу нових. Коли б він тримав у себе чужоземця без паспорта, він згідно з указом мав платити штраф по два карбованці за день¹⁹.

27 лютого 1835 р. у Росії почав діяти царський указ, за яким заборонялося пропускати в межі держави тих «іноземних ремісників і ниж

¹³ ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 1638, арк. 1—2; ф. 292, оп. 1, спр. 188, арк. 5—6.

¹⁴ ЧОДА, ф. 292, спр. 2920, арк. 1—3, 5—15.

¹⁵ Ф. Шевченко. Назв. праця, стор. 70.

¹⁶ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 1506, арк. 1.

¹⁷ Там же, спр. 6198, арк. 1.

¹⁸ Там же, спр. 9758, арк. 5.

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі — ПСЗ II), т. VIII, отд. 1, № 6483, стор. 569; ЧОДА, ф. 40, оп. 1, спр. 51, арк. 169.

чого класу людей», які не мають при собі хоч би десяти рейхсталерів²⁰. Цей указ особливо стримував розвиток відходництва, бо, як зазначалося вище, на заробітки в Росію йшли, головним чином, представники найбідніших верств буковинського населення.

Ще більше впливав на згадані обставини сенатський указ від 9 жовтня 1847 р. Він дозволяв пропускати в Росію лише тих людей, яких виписуватимуть з-за кордону відомі місцевому начальству фабрики і власники ремісничих закладів. Щоб мати робітників-іноземців, вони мусили одержати дозвіл місцевої поліції. В проханні такого змісту необхідно було назвати ім'я і прізвище того, кого бажано викликати, а також його місце перебування та дати підпису про те, що заінтересована особа бере на себе повну відповідальність за погляди й поведінку прибулого²¹.

Зрозуміло, що названі розпорядження австрійських і російських урядових органів негативно впливали на розвиток відходництва, проте вони не могли зовсім припинити його.

За свідченнями джерел, заробітчани продовжували прибувати в Росію. Абсолютну більшість їх становили жителі північнобуковинських міст — Чернівці, Вижилиці, Садгора, Кіцмані та сіл північної частини краю. З них можна назвати такі: Жучка, Ставчани, Топорівка, Ширівці, Іванківці, Бояни, Заставна, Бергомет, Банилів, Лашківка, Раранча, Жадова, Чорновка, Дорошівці, Луківці, Біла Криниця, Климівці, Ленківці, Добринівці, Петрівці та ін. На відхожі промисли подавалися в основному селяни і міщани, які не мали спеціальності. Так, із 342 чол. прибулих на заробітки за вісім місяців 1827 р. без спеціальності було 292²², з 146 в 1835 р. — 115²³ і т. д. Крім селян, значну частину буковинських відходників становили ремісники й особи вільних професій. Так, серед тих, що шукали роботи в травні—грудні 1827 р., були 3 механіки, 6 каменярів, 4 тесляри, 3 мідники, 2 пивовари, 3 шкіряники, 7 музикантів, архітектор, аптекар, живописець; за одинадцять місяців 1831 р. — 3 бондарі, столяр, годинникар; у 1832 р. — 7 каменярів, сидільний майстер, сажотрус, 2 музиканти, 3 танцмейстери; у вересні—листопаді 1833 р. — 5 каменярів, архітектор, 4 живописці; в квітні—липні 1835 р. — 29 каменярів; в лютому—квітні 1836 р. — 7 каменярів, 2 танцмейстери; за одинадцять місяців 1840 р. — 9 теслярів, 4 кушніри, пекар, 5 каменярів, кравець, швець, садівник, коваль, 2 музиканти, 2 живописці; у квітні—вересні 1841 р. — 6 кравців, 3 красильники, 6 теслярів, 2 каменярі; в січні—червні 1843 р. — 17 теслярів, 15 каменярів, швець, живописець; у липні—жовтні 1845 р. — 12 каменярів, 5 кравців, 2 маляри, коваль, 3 живописці; в 1846 р. — 8 каменярів, 7 теслярів, 7 кравців, годинникар, токар, слюсар, маляр, 2 капельмейстери, живописець; в лютому—вересні 1847 р. — 9 кравців, жерстяник і учитель музики²⁴.

За національністю серед буковинських заробітчан переважали українці. Так, з 200 відходників, що прибули протягом дев'яти місяців 1841 р., вони становили більшість, а решту — євреї, молдавани, німці і поляки²⁵. Були й росіяни з старообрядських сіл Біла Криниця і Климівці в Північній Буковині. В 1827 р., наприклад, з цих сіл відходило

²⁰ ПСЗ II, т. X, отд. 1, № 7908, стор. 179.

²¹ ПСЗ II, т. XXII, отд. 1, № 21577, стор. 745; ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 3020, арк. 1—3.

²² ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1152—1154, 1161.

²³ Там же, спр. 2248—2250, 2252, 2253.

²⁴ Там же, спр. 1152—1154, 1156, 1160, 1161, 1705, 1706, 1776, 1794, 1797, 1928, 2249, 2252, 2253, 2744, 3444, 3446, 3447, 3725, 3726, 4287, 4290, 4294, 4699, 4877, 4878, 5052—5054.

²⁵ Там же, спр. 3723—3726.

на заробітки в Росію більше 40 чол. («Ефим Михайлов с 19 при нем товарищами», «Аврам Иванов с 21 при нем товарищем» та ін.²⁶), в 1828 р.— група на чолі з тим же Ю. Михайловим²⁷, 1835 р.— 9 чол., 1836 р.— два, 1843 р. і 1847 р. по одному²⁸ і т. д.

В осінньо-зимові місяці буковинці, як правило, вирушали поодинокі або невеликими групами — по 3—5 чол. В весняно-літній період, тобто в час інтенсивних польових робіт, відходники здебільшого об'єднувалися в досить значні валки, які нараховували по кілька десятків чоловік. Так, влітку 1821 р. з Буковини прибули на заробітки Іван Міщанчук з 16 чол. та Іван Гуцул з 49 чол.²⁹, в червні—липні 1822 р.— Степан Полянчук з 35, Іван Марчук з 37, Василь Черкез з 37, Григораш Тома з 38, Іван Міщанчук з 53, Дмитро Свойка з 43, Михайло Стрілець з 11, Семен Миронюк з 49³⁰ та ін.; в червні—липні 1824 р.— Грицько Кузик з 20, Іван Василичук з 16, Андрій Вигнан з 35, Панас Ванчуляк з 76, Микола Паскар з 38 чол.³¹ та ін.; у червні—липні 1827 р.— Юхим Михайлов з 19, Аврам Иванов з 21, Панас Сербанський з 12, Іван Фуксин з 11, Данило Северин з 33, Василь Поудус з 15 чол.³² та ін.

Часто буковинці брали з собою членів сім'ї. Так, наприклад, в липні 1822 р. прибув Іван Козак із синами Степаном і Ілляшем; у червні 1824 р.— Теодор Гудима з братами Іваном та Федором; в травні 1831 р.— Параска Попович «с родственниками Иваном и Анною»; в квітні 1846 р.— чернівецький міщанин Василь Голубчак з дружиною Варварою, синами Матвієм і Андрієм, дочкою Марією та ін.³³

Із записів Новоселицької митниці видно, що буковинські відходники найчастіше були забезпечені місячними і двомісячними паспортами, рідше — одинадцятимісячними, шестимісячними, тримісячними та шеститижневими і в небагатьох випадках — безстроковими паспортами та короткочасними посвідченнями строком від 2 до 18 днів. Та цим не завжди визначалася тривалість їх перебування в Росії. За існуючим в імперії паспортним режимом, іноземцям, навіть з обмеженим певним терміном документами надавалася «необмежена свобода жити в Росії»³⁴. Слід відзначити, що буковинські заробітчани, користуючись цим, часто залишалися на території Російської держави протягом багатьох років. Так, наприклад, за даними повітового справника на 19 жовтня 1867 р. в м. Сороки і повіті працювало на різних роботах 136 австрійських підданих, з них по одному ще з 1820, 1823, 1827, 1837 і 1838 років, по два — з 1833 р., по три — з 1830, 1842 р., чотири — у 1843 р.³⁵

Джерела свідчать, що найчастіше приходили заробітчани в суміжні з Буковиною Хотинський і Бельцький, рідше — в інші повіти Бессарабії³⁶. Проте не всі знаходили тут роботу. Нерідкими були випадки, коли вони, особливо ремісники, прямо з Новоселиці вирушали на Правобережну, в Південну і навіть на Лівобережну Україну. Про це є чимало записів у тижневих відомостях Новоселицької митниці. Так, з 29 ре-

²⁶ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1154, арк. 79.

²⁷ Там же, спр. 1297, арк. 90 зв.

²⁸ Там же, спр. 2248, 2253, 2744, 4290, 5054, 5055.

²⁹ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 157, арк. 188—192.

³⁰ Там же, спр. 170, арк. 233—243; спр. 176, арк. 58—62; 134—137.

³¹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 842, арк. 25—41; спр. 963, арк. 43—48, 129—130, 163—164.

³² Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1154, арк. 79, 86, 87; спр. 1153, арк. 42.

³³ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 176, арк. 185—191; ф. 2, оп. 1, спр. 963, арк. 163—164; спр. 1706, арк. 423; спр. 2249, арк. 212; спр. 3725, арк. 129 зв.; спр. 4878, арк. 358 зв., 690.

³⁴ ПСЗ II, т. XIX, отд. 1, № 17545, стор. 44.

³⁵ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 7945, арк. 5—15.

³⁶ Там же, спр. 752, 761, 763, 814, 828, 885, 891, 1152—1154, 1161; ф. 17, оп. 1, спр. 152, 156, 157, 170, 176, 178 та ін.

місників, що прибули з Буковини на заробітки в 1846 р., 6 направились в Кам'янець-Подільський³⁷, а за вісім місяців 1847 р. туди ж пішло 9 з 11³⁸. В 1846 р. з Чернівців до Кам'янець-Подільського «для отыскання занятій по своей профессии» відправились: годинникар Валентин Реннер з дружиною і маленькою дитиною, кравці Карл Бучек і Клеменс Бартш, а в 1847 р. — вчитель музики Андрій Каливода, кравець Йосип Кршивицький та ін. Чернівчанин Онуфрій Попович у вересні 1845 р. з метою заробітку відбув у Могилів-Подільський, а Григорій Марко — теж з Чернівців — в Одесу³⁹.

Селяни і ремісники, йдучи на заробітки в Росію, в ряді випадків мали попередню домовленість з роботодавцями. У травні 1827 р. через Новоселицю прибув з Буковини механік Криштоф Мезанг «для постройкі мельниці», а у червні того ж року — 22 чол. «для высыпки гребель и очистки ставов по договору с помещиком хотиньского цынута»⁴⁰. До такої категорії заробітчан належали й ті, як це зафіксовано у відомостях Новоселицької митниці, що направлялись «на службу», «к должности», «для прислуги», «к своему хозяину»⁴¹.

Проте таких заробітчан, які заздалегідь знали місце і характер роботи, було порівняно небагато. За нашими підрахунками, в 1835 р., наприклад, із 146 буковинських відходників, які пройшли через Новоселицю в російські володіння, лише 38 заявили про це митним чиновникам, в 1846 р. з 117 — 29, 1841 р. з 200 — 61⁴².

В переважній більшості буковинці вимушені були шукати тут роботу. У відомостях Новоселицької митниці є багато записів про прибулих з Буковини «для заработка», «для отыскания службы», «для прислужения», «для отыскания занятій по своей профессии»⁴³. Заробітчани ставали об'єктом жорстокої експлуатації. Під час сінокосу і жнив їм доводилося жити в степу під відкритим небом, харчуватися абияк, виконувати важку працю, одержуючи за це плату, розмір якої залежав від ряду причин — місцевості, врожаю, кількості пропонованих робочих рук та ін. В кінці 40-х років ХІХ ст., наприклад, у Подільській губернії поденник одержував 15 коп. сріблом⁴⁴, на Хотинщині в зимовий час — 10 коп., в літній — від 15 до 25 коп., в Ясському (Бельцькому) повіті відповідно — 15 коп. і від 20 до 25 коп. сріблом, в Бендерському, Аккерманському та Кагульському повітах — 30 коп. і до 50 коп. сріблом⁴⁵. Тоді ж в Новоросійських губерніях косареві й жінцю платили від 40 до 80 коп., а гребцю сіна — від 20 до 25 коп. сріблом за день⁴⁶. Хоч це, особливо в Бессарабії і Новоросії, було порівняно високим заробітком, відходникам не завжди вдавалося одержати його. Поміщики робили все, щоб знизити плату⁴⁷.

³⁷ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 4877, 4878.

³⁸ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 5052, 5053.

³⁹ Там же, спр. 4694, арк. 405; спр. 4878, арк. 253; спр. 4877, арк. 1093, 1127; спр. 5052, арк. 146 зв.; спр. 5054, арк. 188 зв.

⁴⁰ Там же, спр. 1161, арк. 6, 136—143.

⁴¹ Там же, спр. 1928, арк. 121 зв., 209 зв.; спр. 1706, арк. 205; спр. 3444, арк. 90; спр. 4294, арк. 313—322.

⁴² Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 2248—2250, 2252, 2253, 3444—3447, 3723—3726.

⁴³ Там же, спр. 1800, арк. 62; спр. 1928, арк. 88; спр. 1794, арк. 137; спр. 2248, арк. 305; спр. 3724, арк. 385; спр. 4878, арк. 252.

⁴⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 2, Подольская губерния, Спб., 1849, стор. 101.

⁴⁵ Там же, т. XI, ч. 3, Бессарабская область, Спб., 1849, стор. 114.

⁴⁶ А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одесса, 1853, стор. 70.

⁴⁷ І. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст., К., 1954, стор. 211.

Буковинські ремісники-заробітчани іноді терпіли також від дискримінації як іноземнопіддані. Їм не дозволялося, наприклад, записувати в цехи. Вони ставилися в нерівні з російськими підданими умови і в торговельній справі⁴⁸. Чужоземцям, наприклад, заборонялося торгувати виробами «не свого ремесла, но по качеству принадлежащими к торгу мещан». За порушення цього вперше вони мали платити 90 крб. штрафу, а вдруге — 120 крб.⁴⁹ Часом іноземним ремісникам чинились перешкоди в їх заняттях. Так, в 1839 р. чотири кравці з Австрії скаржились, що реміснича управа м. Хотина забороняла їм займатися кравецтвом⁵⁰.

Проте на Буковині, як уже відзначалося, взагалі було важко знайти роботу. Та й оплата праці там була нижчою. В кінці 40-х років XIX ст. поденник-чоловік на сільськогосподарських роботах одержував від 12 до 36 крейцерів, жінка — від 10 до 24, підліток — від 8 до 16 крейцерів (крейцер дорівнював приблизно половині копійки). Тому буковинці, незважаючи на труднощі далекої дороги, жорсткий визиск і прояви дискримінації, мусили постійно відходити на заробітки в меж. Російської держави. Для багатьох з них відходництво в Росію було головним промислом. Так, серед буковинських заробітчани двічі зустрічається прізвище Панаса Ванчуляка. Перший раз він приходив шукати роботу в червні 1822 р. з валкою в 71 чол., а другий раз — в червні 1824 р. з 76 чол.⁵¹ Іван Міщанчук в червні 1822 р. привів з собою 53 тварини, а в липні 1822 р. — 22⁵². Семен Миронюк у липні 1822 р. очолював валку з 49 чол., а в червні 1824 р. — з 30 чол.⁵³ Тричі — в травні 1821 р., липні 1822 і 1823 р. приходив на заробітки Дмитро Метельський з сином Тодором⁵⁴. Каменяр Адам Дуцевич з м. Садгори вирушав у м. Хотин з цією метою кілька разів — у травні та липні 1835 р. квітні 1836 р., січні, березні й травні 1843 р., березні, квітні та липні 1846 р.⁵⁵ Кравець з Чернівців Прокіп Гора в липні 1845 р. був на заробітках у Полтаві, а у вересні 1847 р. — в Кам'янець-Подільському⁵⁶ і т. д.

Південноукраїнські губернії і Бессарабська область були районами відходництва не тільки буковинських селян і ремісників. Сюди щороку направлялись на заробітки десятки і сотні тисяч чоловік з центральних губерній Росії, з Лівобережної та Правобережної України. В 50-60 роках XIX ст. таких шукачів кращої долі тільки в Катеринославській і Таврійській і Херсонській губерніях налічувалося до 300 тис. чол.⁵⁷

За таких обставин буковинці мали можливість спілкуватися не лише з українським населенням, що постійно проживало в районах відходництва, але й — через заробітчани і втікачів з Лівобережжя і Правобережжя — з трудящими масами всієї України. Це сприяло утворенню в середовищі буковинців почуття єдності з усім українським народом.

⁴⁸ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. (далі — ПСЗ I), т. XI № 30513; ЧОДА, ф. 40, оп. 1, спр. 42, арк. 153; оп. 3, спр. 11, арк. 49.

⁴⁹ ПСЗ II, т. XIII, отд. II, № 11399, стор. 12.

⁵⁰ ЧОДА, ф. 40, оп. 1, спр. 77, арк. 436.

⁵¹ ЦДА МРСР, ф. 17, оп. 1, спр. 170, арк. 233—234; ф. 2, оп. 1, спр. 963, арк. 12.

⁵² Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 176, арк. 58—62; ф. 2, оп. 1, спр. 891, арк. 88—95.

⁵³ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 176, арк. 134—137; ф. 2, оп. 1, спр. 963, арк. 163—164.

⁵⁴ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 761, арк. 228—232; спр. 891, арк. 88—95; ф. 1 оп. 1, спр. 176, арк. 185—191.

⁵⁵ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 2249, арк. 17; спр. 2253, арк. 127 зв.; спр. 2744, арк. 38 спр. 4294, арк. 313—322; спр. 4286, арк. 2—6; спр. 4287, арк. 202; спр. 4878, арк. 46—48; спр. 4877, арк. 4 зв.

⁵⁶ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 4699, арк. 1—200; спр. 5053, арк. 9 зв.

⁵⁷ І. Гуржій. Назв. праця, стор. 210—211.

ТАНЗАНІЯ НА ШЛЯХУ СОЦІАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

М. Д. КОСУХІН

Антиімперіалістична революція в Африці розвивається в умовах нестихаючої боротьби між двома полярно протилежними світовими системами. Могутні революційні процеси, що об'єднують в один потік три великі сили сучасності — світову систему соціалізму, міжнародний робітничий клас і національно-визвольний рух, завдають нових ударів імперіалізму, загальна криза якого дедалі поглиблюється.

Особливо загострилася боротьба між ідеологією, що відображає інтереси трудящих мас та гноблених народів, і ідеологією імперіалістичною, неоколоніалістською.

Лідери багатьох молодих незалежних держав, визначаючи принципи соціально-економічного розвитку своїх країн, прагнуть спертися на теорію або концепцію того чи іншого напрямку, доступну широким народним масам. Своєрідний розвиток революційного і національно-визвольного процесу на африканському континенті в період переходу людства від капіталізму до соціалізму, безсумнівно, впливає на позиції і розстановку класових сил, ідеологічні побудови, що відображають, з одного боку, точку зору окремих соціальних сил, а з іншого — загальнонаціональні інтереси.

Водночас «самобутні» африканські ідеологічні течії, які виникають в умовах загострення класової боротьби, їх претензії на «теоретичну самостійність», прагнення багатьох їх авторів відмежуватися від ідеології як соціалістичного табору, так і капіталістичного світу, щоб не скомпроментувати себе в очах широких мас, насправді грають на руку колишнім та новим колонізаторам.

Прихильники «національних» концепцій соціалізму, базуючись на «африканській винятковості», націоналізмі, заперечують наявність класових антагоністичних суперечностей у Африці, вважають доколониальне суспільство «соціалістичним» по своїй суті, а общину — його основою. Завдання, на їх думку, полягає у тому, щоб відновити племінний, родовий соціалізм, згальований європейськими колонізаторами. Виступаючи проти експлуатації людини людиною, прихильники цих течій вважають можливим існування приватно-капіталістичних підприємств при соціалізмі й пропонують такі перетворення в суспільно-економічному житті, які не виходять за рамки буржуазних відносин.

Гносеологічні корені ідеології так званого африканського соціалізму беруть свій початок від ідей панафриканізму, які зводяться до боротьби за незалежність континенту, його єдність, самовираження «африканської індивідуальності» і соціальне перетворення¹. Глибокий слід у різновидностях цієї концепції залишили поширені в колишніх колоніях теорії сучасних буржуазних соціологів, правих соціал-демократів, релігійно-етичні течії, а також антикомуністична пропаганда апологетів імперіалізму.

¹ Джек Уоддс. Африка. Путь будущего развития, М., 1964, стор. 128.

Поряд з тим еклектична ідеологія «африканського соціалізму» народжувалася в процесі розгортання національно-визвольного руху, в пошуках африканськими країнами, що скинули колоніальний гніт, шляхів дальшого розвитку. Активний вплив на політичних діячів справляють ідеї наукового комунізму та боротьба широких народних мас, які виступають проти капіталістичного шляху розвитку, нерозривно пов'язаного у їх свідомості з колоніалізмом у старих або нових його формах.

Єдиної, цільної теорії «африканського соціалізму» не існує. В різних молодих державах континенту кожен з її пропагандистів і прихильників вкладає у це поняття свій зміст. В радянській літературі вже зроблено ряд спроб умовно розподілити теорії соціалізму «національного типу» в Африці на такі напрями: традиціоналістський із значним дрібнобуржуазним ухилом утопічного характеру; реформістський, близький до західноєвропейської доктрини так званого демократичного соціалізму, що розвивається у тісному зв'язку з ідеологією європейського соціал-демократизму; і революційно-демократичний, який виник на ґрунті послідовного антиімперіалізму, селянського народництва під сильним впливом науково-соціалістичних поглядів².

Історичний досвід показує, що тут можлива еволюція або в напрямі до наукового соціалізму або реакційного буржуазного вчення з великою домішкою шовінізму.

Танзанія — одна з тих країн, керівники якої поставили собі за мету соціалістичний переустрій суспільства. Президент країни і голова партії Національний союз африканців Таньганіки (ТАНУ) Дж. Ньерере ще в роки боротьби за національну незалежність виступив з теорією «африканського соціалізму», яка згодом відобразила складні пошуки шляхів розвитку молодих держав, що завоювали свою свободу від колоніального гніту. Розгляд ідеологічних поглядів Ньерере в їх еволюції має істотне значення для розуміння суті соціально-економічних процесів, що проходять нині в Танзанії.

Політична й організаційна незрілість молодого нечисленного робітничого класу Танзанії не дозволила йому стати гегемоном національно-визвольного руху. Слабка національна буржуазія також не змогла очолити цю боротьбу. В силу вказаних причин в авангарді народу опинилася національна демократія — представники дрібної буржуазії, прогресивна інтелігенція, що виступала з соціалістичними лозунгами, але не змогла рішуче порвати з буржуазно-демократичним світоглядом. Саме тому в теоретичних побудовах Дж. Ньерере можна зустріти положення, запозичені з утопічного соціалізму, гандізму, а також різноманітних сучасних соціологічних концепцій теоретиків англійського лейборизму, західноєвропейської соціал-демократії. Проте, головним джерелом системи його поглядів, що відображають боротьбу різних соціальних груп населення проти колоніалізму і його наслідків, є африканська дійсність.

Найповніше свою концепцію Дж. Ньерере виклав у виступі на конференції з питань panaфриканського соціалізму в квітні 1962 р. Тема його сформульована так — «Ужамаа: основи африканського соціалізму». Відзначивши, що «соціалізм, як і демократія, є умонастроєм», президент Танзанії підкреслив, що головна відмінність цієї системи від капіталізму полягає не в способі виробництва багатств, а в тому, яким чином вони розподіляються. Дж. Ньерере, відкидаючи як капіталістичний, так і передбачений марксизмом соціалістичний шлях розвитку, заявляв, що його ідеалом є африканська самобутність, «традиційне африканське суспільство», де «ніхто не страждав від нестачі харчів або від

² Некапиталистический путь развития стран Африки, М., 1967, стор. 124—126; «Коммунист», 1968, № 4, стор. 99.

утисків людської гідності». Коли хтось не мав власного майна, то він міг перебувати на утриманні общини³.

Основні положення, викладені Дж. Ньерере на згаданій конференції і в ряді пізніших виступів, полягали в запереченні наявності класів і класової боротьби в африканському суспільстві, яке нібито є «винятковим і соціалістичним уже за самою своєю природою». «Ужамаа» — велика сім'я — проголошена основою нового ладу, в якому не буде місця експлуатації людини людиною. Дж. Ньерере рішуче виступив проти розвитку Танзанії по шляху капіталізму, заявивши, що «жодна слаборозвинута держава не може дозволити собі розкіш бути крайною несоціалістичною»⁴. Проте він допускав можливість існування приватнокапіталістичної власності в економіці Танзанії.

Суперечливість поглядів Дж. Ньерере виявилась також у своєрідних спробах пристосувати до потреб нового ладу деякі інститути капіталістичних, а також соціалістичних країн, у пошуках проміжного, середнього шляху між обома суспільними устроями⁵. Проте, як показав досвід ряду африканських держав, у тому числі й Танзанії, в умовах існування світового соціалізму боротьба за корінні перетворення в усіх галузях життя неминуче повертається проти капіталізму, який у кращому разі може забезпечити лише деякий розвиток продуктивних сил, але неспроможний вирішити найбільш гострі соціально-економічні проблеми країн, що домоглися політичної незалежності.

Практична політика партії ТАНУ, що значно випереджає теоретичні викладки лідерів, примусила їх внести в свої програмні положення значні корективи та зміни і по суті відмовитися від терміна — «африканський соціалізм». У своєму інтерв'ю кореспонденту щотижневика «Жен Африк» Дж. Ньерере підкреслював необхідність переходу засобів виробництва до рук народу. «Термін» «африканський соціалізм» здається мені до деякої міри опошленим, — говорив він, — і тепер не має вже великого значення. Ми намагаємося розвивати в Танзанії соціалістичну економіку. Поки що наша економіка не соціалістична. 70% її все ще перебуває в руках приватних компаній, головним чином західноєвропейських». Далі Дж. Ньерере заявляв про наміри уряду «націоналізувати всі засоби виробництва» при одночасному збереженні приватних підприємств і навіть сприянні їх розвитку⁶.

Курс лідерів Танзанії на поглиблення національно-демократичної революції в інтересах широких народних мас об'єктивно наближував їх погляди до деяких положень наукового соціалізму. В формуванні ідеологічних позицій Дж. Ньерере і його прихильників чітко визначилися два етапи. Рубежем другого стало проголошення Аруської декларації на початку 1967 р.* У ній президент виклав програму глибоких прогресивних перетворень. Якщо в перший період погляди лідерів ТАНУ можна кваліфікувати як суб'єктивістські з великою домішкою дрібнобуржуазного демократизму, уявлень утопічного характеру, то Аруська декларація є свідченням політичної зрілості танзанійських керівників, результатом ідейного впливу на них теорії наукового соціалізму. В декларації і наступних документах — «Соціалізм і сільський розвиток», виступі на XIII конференції ТАНУ та деяких інших —

³ African Socialism, ed. by W. Friedland, Carl G. Rosberg, Stanford (California), 1964, стор. 240.

⁴ "Jeune Afrique", 1962, № 113, стор. 26.

⁵ J. Nyerere. Principles and Development, Dar es Salaam, 1966, стор. 4.

⁶ "Jeune Afrique", 1965, № 250, стор. 10.

* Декларація була обнародована 27 січня 1967 р. на засіданні національного виконкому ТАНУ в м. Аруша. Згодом її як офіціальну програму партії затвердили національна конференція ТАНУ і парламент країни.

Дж. Ньерере уже визнає існування нерівності і в традиційному африканському суспільстві. Він не заперечує наявності «джерел класової системи в сільських районах» континенту. Аруська декларація поділяла танзанійське суспільство на експлуататорів та експлуатованих, феодалів і капіталістів, з одного боку, селян і робітників — з іншого. У ній проголошувалося, що соціалістична країна повинна бути робітничо-селянською державою, в якій немає місця експлуатації людини людиною. Танзанія, говорилося у документі, ще не є державою соціалістичною, оскільки в ній існують капіталістичні й феодальні елементи.

Визнання наявності класів і класової боротьби в Танзанії — значний крок уперед в еволюції поглядів Дж. Ньерере. Важливо підкреслити, що це визнання він поширює на необхідність передачі основних засобів виробництва у руки робітників і селян. Саме вони, стверджує він, мають обирати уряд і контролювати його дії. В Декларації наголошувалося, що всі надбання суспільства, природні багатства країни (земля, ліси, води, корисні копалини, електроенергія, транспорт, засоби зв'язку, система страхування, внутрішня і зовнішня торгівля, промислові підприємства) слід поставити під контроль трудящих мас. «Для побудови і зміцнення соціалізму необхідно, щоб основні засоби виробництва належали фермерам і робітникам і перебували під їх контролем через урядові органи і кооперативні організації»⁷.

Аруська декларація є принципіально новим етапом у пошуках шляхів і методів розв'язання невідкладних соціально-економічних проблем. Досвід незалежного розвитку Танзанії свідчить, що ставка на економічне зростання за рахунок максимального залучення іноземного монополістичного капіталу в реалізації соціальних перетворень і незалежної зовнішньополітичної лінії пов'язана з додатковими труднощами. Так, протягом двох з половиною років виконання плану розвитку на 1964—1969 рр. загальні капіталовкладення становили лише 65% від запланованих. Уряд Танзанії мусив визнати, що при складанні п'ятирічного плану не враховувалися реальні можливості країни, була допущена невиправдана переоцінка ролі іноземної допомоги. «Ми помиляємося, — говорить в Декларації, — уявляючи собі, що одержимо гроші від іноземних держав... І навіть, якщо ми могли б одержати їх, така цілкова залежність від зовнішньої допомоги поставила б під загрозу незалежність нашої країни»⁸.

Положення Аруської декларації про «опору на власні сили» впливає з усього досвіду незалежного існування Танзанії. Разом з тим було б невірно заперечувати деякий вплив маоїзму на ідеологічні погляди лідерів ТАНУ. Сам Дж. Ньерере, оцінюючи проголошений лозунг, говорив, що, по суті, програма самопомогі почала здійснюватися в країні з 1962 р., тобто «до того, як будь-хто з нас побував у Китаї». Проте зазначав він далі, «не треба бути комуністом, щоб побачити, що Китаї може навчити нас багато чому в галузі економічного розвитку»⁹.

Політика «опори на власні сили» має забезпечити Танзанії, на думку прогресивних діячів країни, можливість розвитку по некапіталістичному шляху, оскільки залучення капіталістів до створення нових галузей промисловості, хоч і ефективний захід, проте іноземний капітал міг водночас стати на перешкоді будівництву соціалізму¹⁰.

Суть своєї концепції Дж. Ньерере роз'яснив у виступі на XIII конференції партії ТАНУ (жовтень 1967 р.). Опору на власні сили він роз

⁷ The Arusha Declaration and TANU's Policy on Socialism and Self Reliance Dar es Salaam, 1967, (далі — The Arusha Declaration...).

⁸ Там же, стор. 12.

⁹ "News Week", 6 березня 1967 р., стор. 35.

¹⁰ The Arusha Declaration..., стор. 12.

глядає насамперед як максимальне використання внутрішніх ресурсів, можливостей та резервів. В умовах Танзанії, на його думку, головним напрямком соціально-економічного розвитку країни є сільське господарство. Саме тому найважливішого значення він надає праці селян, підвищенню її продуктивності. В цьому він вбачає невичерпні резерви зростання сільськогосподарського виробництва. «Танзанійський соціалізм,— підкреслював Дж. Ньерере,— має твердо базуватися на землі й на селянах»¹¹.

Незважаючи на особливості класової структури танзанійського суспільства, своєрідність форм та змісту класової боротьби, прогресивним діячам країни все ж властиве перебільшення революційних можливостей селянства, переоцінка його ролі.

Марксисти згодні, як це підкреслив у своєму виступі на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві Л. І. Брежнев, що в сучасний період «центральне питання революційного процесу в Азії і Африці — це питання про позицію селянства, яке становить там більшість населення. Селянство цього району світу — могутня революційна сила. Але це, як правило,— стихійна сила, з усіма хитаннями, що впливають звідси, з усіма суперечностями в ідеології і політиці»¹².

Дальша революціонізація селянства, розвиток індустрії, розшарування села безперечно приведуть до зміцнення поки що нечисленного робітничого класу в більшості молодих незалежних держав Африки. Це безумовно, дасть поштовх для дальшого розвитку його боротьби. Тому «кінець кінцем,— говорив Л. І. Брежнев,— саме робітничий рух відіграє визначальну роль і в цьому районі світу»¹³.

Слід зауважити, що Дж. Ньерере далекий від ідеалізації існуючих нині в Танзанії сільськогосподарських кооперативів. Він визнає, що кооперативні господарства засновані не на соціалістичних засадах, оскільки головне їх завдання — продаж продукції. Тільки в тому випадку, коли усе сільськогосподарське виробництво перейде на соціалістичні рейки, говорив він, кооперативні товариства по збуту готової продукції служимуть справі суспільних перетворень.

В Арусській декларації та документі «Соціалізм і сільський розвиток» порушується питання про форми й принципи впровадження нових виробничих відносин у танзанійському селі. Лідери ТАНУ висунули триступінчасту програму залучення селянина-общинника, який веде натуральне, напівнатуральне і товарне господарство, до кооперативного руху. Головним положенням цієї програми є використання колективістських традицій, що впливають з общинного способу господарювання. В «Уджамаа ком'юніті» та «Уджамаа вілідж» — господарствах, заснованих на колективних началах, пропонувалось застосовувати принцип оплати праці за кількістю її, затраченою кожним учасником виробництва.

Для створення таких укрупнених колективів лідери ТАНУ вважали доцільним переселяти жителів віддалених хуторів у великі села і переходити до спільного обробітку землі. Втілення в життя другої стадії мало переконати селян у перевагах колективного способу господарювання над індивідуальним. Для більшої наочності пропонувалось закріплювати одну ділянку землі за десятьма дворами. Наступним етапом має бути створення виробничої комуні, але перехід до неї

¹¹ "The Nationalist", 14 вересня 1967 р., стор. 6.

¹² Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 21.

¹³ Там же, стор. 22.

може здійснитися лише тоді, коли самі селяни, упевнившись у перевагах кооперування, виявлять бажання об'єднатися у комуни. Поряд з колективною власністю лідери ТАНУ допускали збереження присадибних ділянок та іншої особистої власності. На цих ділянках забороняється використовувати найману працю.

За цією програмою, колективістські принципи передбачається поширювати і на інші галузі суспільного життя: піклування про дітей, інвалідів, хворих, стариків та ін. На чолі такого села має стояти виборний демократичний орган місцевого самоврядування. Пропонується також створити ряд державних сільськогосподарських ферм.

Дж. Ньерере неодноразово наголошував на суспільній структурі комуни. У своєму виступі перед жителями села Мбабала він відзначав, що «Уджамба вілідж» має базуватися на трьох основних принципах: люди житимуть спільно, спільно працюватимуть, справедливо розподілятимуть продукти своєї праці¹⁴.

Програма перетворення виробничих відносин на землі і соціально-економічного розвитку сільських районів в цілому спрямована насамперед на піднесення життєвого рівня селян. Саме тому кожен танзанієць бачить в ній перспективи поліпшення свого становища, створення вищих форм соціальної структури суспільства. Хоч це, як неодноразово зазначав Дж. Ньерере, нешвидкий шлях, але сучасне співвідношення продуктивних сил у країні, на його думку, не дозволяє прискорити соціальну революцію в Танзанії.

На наш погляд, така інтерпретація лозунга соціалістичного перетворення в даному випадку цілком виправдана, оскільки йдеться про обмеження і гальмування капіталістичних відносин на селі. Цілком ймовірно, що саме таким шляхом уряд Танзанії, який проголосив програму соціалістичної орієнтації, не форсуючи подій і не перескакуючи через етапи суспільного розвитку, знайшов доступний для селянських мас засіб залучення їх до активного будівництва нових відносин на селі його цілковитої перебудови.

Дж. Ньерере справедливо підкреслює, що лідери ТАНУ не можуть відриватися від реальної дійсності у своїх творчих шуканнях. Виходячи з конкретних танзанійських умов, вони водночас черпають з скарбниці світової суспільної думки висновки основоположників наукового комунізму.

У своєму виступі на міжнародному симпозиумі в Алма-Аті представник ТАНУ І. Еліневінг говорив: «Мудрість висновків великого Леніна — у тому, що в наш час народи, які завоювали незалежність і визволилися від колоніального гніту, можуть здійснити перехід до соціалізму, обмінувши капіталізм»¹⁵. Перебуваючи в СРСР у жовтні 1969 р. Дж. Ньерере заявив: «Прагнучи йти по шляху соціалізму, ми виявляємо глибокий інтерес до досвіду соціалістичних країн»¹⁶.

Однак, вказуючи на значення марксизму як теорії, Дж. Ньерере ставить його в один ряд з іншими філософськими доктринами. Суперечливість поглядів лідерів ТАНУ полягає і в тому, що вони дотримуються доктрини «общинного соціалізму», хоч на практиці здійснюють заходи що виходять за її межі.

Аруська декларація проголошувала свободу людини від експлуатації і стверджувала соціалістичний принцип розподілу відповідно до за

¹⁴ "The Nationalist", 22 жовтня 1968 р.

¹⁵ Виступлення делегата ТАНУ І. Еліневінга на пленарному засіданні 5 жовтня 1965 г. — Международный симпозиум «Ленинское учение о национально-освободительных революциях и современный этап социального прогресса развивающихся стран», окремих відбиток, Алма-Ата, 1969, стор. 3.

¹⁶ «Правда», 9 жовтня 1969 р.

траченої праці. «Щоб запобігти можливості повернення до експлуатації людини людиною,— підкреслюється в документі — необхідно, щоб кожен жив за рахунок своєї праці». А для справедливого розподілу національного багатства між членами суспільства кожний повинен віддавати максимум своїх здібностей на його користь.

Згідно з викладеною у Декларації програмою розвитку країни в лютому 1967 р. було націоналізовано усі банки, в тому числі й філії англійських «Берклейз бенк» та «Стандард бенк», індійський «Гріндлей бенк» та голландський «Алхімейн бенк оф Нідерленд». Передача їх у власність держави було важливим кроком уперед на шляху обмеження діяльності іноземного капіталу в країні. Згодом під контроль держави перейшли 17 імпортно-експортних компаній, страхові товариства, ряд промислових підприємств. Було вжито заходів, щоб поступово придбати 60% акцій великих іноземних промислових корпорацій та плантацій і повної і справедливої компенсації власникам підприємств та плантацій, які підлягали націоналізації.

Підрахунки показують, що 1970 р. уряд має виплатити власникам іноземних компаній та банків 15—20 млн. фунтів стерлінгів, а загальний прибуток від націоналізованих підприємств становитиме лише 1,75—2,75 млн. ф. ст. на рік. Отже, державна скарбниця зазнаватиме великих збитків. Але набагато важливіше те, як писав прогресивний вчений Б. Девідсон, що «економіка Танзанії вперше в історії опиниться під контролем самих танзанійців»¹⁷. Проведена націоналізація промислових підприємств, банків та плантацій практично дала в руки держави право контролю над найважливішими галузями промисловості країни.

Проголошення Аруської декларації та практичні дії уряду після цього акту викликали шалену лютю імперіалістів. Правління Міжнародної асоціації сприяння і захисту приватних іноземних капіталовкладень заявило, що заходи, вжиті в Танзанії, «не можуть не підірвати довіря до цієї країни з боку всіх іноземних вкладників»¹⁸. Міжнародні фінансові хижаки прагнули залякати уряд країни і водночас здійснити цілком виразний тиск на неї.

Проте ці залякування не зупинили танзанійських керівників. Після націоналізації підприємств та придбання необхідного проценту акцій держава стала власником 21 компанії та взяла в свої руки контроль над діяльністю ще 17¹⁹. Національній страховій корпорації підпорядковувались усі націоналізовані страхові товариства та компанії; для ведення експортно-імпортних операцій була заснована Державна торговельна корпорація. Через заново створену Національну раду сільськогосподарських продуктів почала контролюватися діяльність підприємств харчової промисловості.

З метою підтримки національного капіталу змішані та приватні підприємства, що належать капіталістам—африканцям за походженням, не передаються у державну власність. Слід зауважити, що приватний сектор посідає досить вагоме місце у танзанійській економіці і випускає понад 50% промислової продукції²⁰.

Танзанійський досвід розвитку по шляху незалежності значно відрізняється від економічної політики країн-сусідів — Кенії, Уганди та Замбії. Поряд з рядом спільних факторів, характерних для більшості молодих африканських держав,— залучення іноземного капіталу, змішана економіка, державне планування — у Танзанії ведуться пошуки найефективніших методів економічної діяльності. Ці пошуки зрештою й

¹⁷ "West Africa", 30 грудня 1967 р.

¹⁸ "Tanzania Standard", 31 березня 1967 р.

¹⁹ "East Africa Journal", 1967, № 5, стор. 13.

²⁰ "Sunday News", 12 лютого 1967 р.

привели до розширення і зміцнення державного сектора, мобілізації внутрішніх сил та ресурсів, до проголошення політики «опори на власні сили» та до націоналізації власності основних іноземних монополій, що панували в країні. Перебудова економічної структури суспільства, дальше поглиблення національно-демократичної революції все це поставило нові, ще відповідальніші завдання перед правлячою партією ТАНУ.

У відповідності з проголошеною в Декларації політикою відбувається процес поліпшення класової структури партії за рахунок притоку нових членів, переважно робітників та селян. Вжито заходів щодо викорінення пережитків феодалізму, що мають прояв у поведінці деяких лідерів. Справжніми членами партії, проголошує Декларація, можуть бути лише ті, хто «визнає соціалістичний уклад і бореться за права селян і робітників у Африці та в усьому світі»²¹.

Основні вимоги до керівників сформульовані в так званому «кодексі лідера», який забороняє державним, партійним та громадським діячам займатися приватнопідприємницькою діяльністю, здавати для найму будинки, одержувати більше однієї заробітної плати, входити до складу правлїн місцевих та іноземних компаній. Проте в поясненні до цього документа вказано, що «лідери» можуть передавати свою власність родичам. Це фактично зводить нанівець сенс «кодексу», викладеного в Декларації, створює умови для корупції.

Щодо політики партії, як свідчить Аруська програма, ТАНУ, виступаючи проти засилля іноземних монополій та капіталістичної експлуатації, має намір спиратися на сили, зацікавлені у проведенні глибоких соціально-економічних перетворень, зміцненні й революціонізації партії, перетворенні її на активного борця за здійснення національно-демократичної революції. Як підкреслював Дж. Ньерере, «революцію може відстояти лише організована партія, що проводить революційну політику»²².

Слід зауважити, що від проголошення Декларації до її втілення в життя — шлях некороткий. Ряд програмних положень документа — будівництво партії національно-демократичного типу, залучення трудящих мас до управління державою та ряд інших не знайшли поки що практичного здійснення.

Вивчення концепції Дж. Ньерере та його соратників показує, що еволюція від морально-етичних, буржуазно-демократичних поглядів до прийняття класової позиції трудящих, залучення їх до широких демократичних перетворень — процес надзвичайно суперечливий і повільний. Аруська декларація та наступні документи партії ТАНУ характеризують перехідний період у діяльності прогресивних кіл Танзанії. Поряд з народними ідеалами і непролетарськими ідеями «загальної рівності та загальної справедливості» в їх поглядах сполучаються й окремі положення наукового соціалізму. Близькі до теорії марксизму-ленізму заперечення капіталістичного шляху розвитку та критика капіталістичної системи, визнання необхідності знищити експлуатацію людини людиною, пропаганда кооперативної та колективної власності, проголошення принципу «кожному за працею», а також визнання вирішальної ролі трудящих мас у перебудові суспільства.

В Аруській декларації вже немає згадки про «африканський соціалізм», але немає ще й відвертого прийняття теорії наукового соціалізму як основи ідеологічної діяльності партії, аналізу соціально-економічних відносин в країні. Програма не визнає провідної ролі

²¹ The Aruscha Declaration..., стор. 3.

²² "Jeune Afrique", 9 квітня 1967 р., стор. 22.

робітничого класу, необхідності створення марксистської партії. В ній переоцінюються революційні можливості селянства.

Лідери ТАНУ виходять з того, що робітничий клас Танзанії не може бути авангардом, оскільки він не має «пролетарського характеру», а виступає привілейованою категорією порівняно з селянством.

Проте відзначені слабкі сторони Декларації не применшують її загально позитивних аспектів, які свідчать про серйозне осмислення важливих соціально-економічних проблем країни. Поряд з теоретичними роздумами в Декларації накреслені практичні шляхи по здійсненню планів перебудови танзанійського суспільства на прогресивних засадах. Для поглядів Дж. Ньерере та його прихильників характерне шире прагнення до соціалізму, шире проголошення соціалістичних лозунгів.

Як відомо, В. І. Ленін допускав, що вірність народницьким принципам не виключає відданості революції, що до соціалізму можна прийти по-своєму, не через марксизм, не від ідей класової боротьби пролетаріату²³. Це лєнінське положення цілком вірно характеризує тих, хто сьогодні у Танзанії докладає зусиль до практичного здійснення Аруської програми.

Не можна не відзначити і такого факту. Під час перебування Дж. Ньерере в Радянському Союзі було досягнуто цілковитого взаєморозуміння між обома сторонами, що вели переговори. У спільному комюніке, зокрема, вказувалося, що Радянський Союз висловлює підтримку Об'єднаній Республіці Танзанії у її політиці, спрямованій на зміцнення своєї незалежності, і в справедливій боротьбі проти сил колоніалізму, неоколоніалізму та імперіалізму. Радянська урядова делегація на переговорах з танзанійською урядовою делегацією вітала рішення Танзанії про розвиток по шляху соціалізму і побажала її народові успіхів у проведенні прогресивних соціально-економічних перетворень, намічених Аруською декларацією²⁴.

²³ Див. В. І. Л е н і н. ПСС, т. 37, стор. 384.

²⁴ «Правда», 16 жовтня 1969 р.

Соратники В. І. Леніна на Україні

М. О. Скрипник

М. О. Скрипнику пощастило жити і працювати разом з великим вождем партії В. І. Леніним. Крізь усе життя проніс він світло лєнінських ідей, беззавітну любов до Ілліча, відданість його вченню. «З 1897 р.,— писав М. О. Скрипник в своїй автобіографії,— я вже вів свою працю як марксист, соціал-демократ і з цього часу вважаю себе членом партії»¹. Саме тоді він вперше ознайомився з працями В. І. Леніна — «З приводу так званого питання про ринки» і «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», що поруч з творами К. Маркса і Ф. Енгельса справили величезний вплив на формування його наукового і матеріалістичного світогляду.

Заочне знайомство з В. І. Леніним відбулося ще на зорі ХХ ст., коли М. О. Скрипник разом з іншими марксистами, які мали за своїми плечима великий досвід нелегальної роботи, ввійшов до складу само-відданих агентів лєнінської «Искры», героїв іскрівської епохи, про яких Володимир Ілліч писав як про людей, які «діяли уперто, неухильно серед пролетарських мас, допомагаючи розвиткові їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності»².

Проводячи заняття в робітничих гуртках за Невською Заставою, на Петербурзькій стороні, на гумовій мануфактурі «Треугольник», Микола Олексійович ніс у маси велике лєнінське вчення, роз'яснював, що, тільки організований у революційну партію пролетаріат може виконати покладене на нього історичне завдання — об'єднати під своїм прапором усі демократичні сили країни і повалити самодержавство.

1902 р. М. О. Скрипник виступає в «Искре» і як її кореспондент. У своїх повідомленнях з Саратова, Нижнього Новгорода, Самари, Златоуста він розповідав про революційні події, учасником і свідком яких був, викривав політику царизму на окраїнах Росії, таврував «Уральський союз соціал-демократів-революціонерів», що стояв на позиціях «економізму», послідовно проводив у життя лєнінські настанови про згуртування навколо «Искры» місцевих соціал-демократичних організацій. Пізніше, працюючи в Катеринославському комітеті, М. О. Скрипник у написаному ним у травні 1904 р. листі-платформі до всіх організацій РСДРП «Сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії», відзначаючи вирішальну роль В. І. Леніна і старої «Искры» у створенні партії, писав: «За думкою і почином Леніна почалося згуртування революційної соціал-демократії в організацію «Искры». Нещадна боротьба її з усіма опортуністичними помилками і хитаннями, витриманість їх принципіальних позицій, вироблення стрункої програми, розвиток основ соціал-демократичної тактики...— уся ця тривала і наполеглива робота дала революційній соціал-демократії перевагу і в теорії, і в практиці. Партія, як така, почала створюватися»³.

¹ М. О. Скрипник. Статті й промови, т. I, Харків, ДВУ, 1930, стор. 6.

² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

³ Третій съезд РСДРП. Сборник документов и материалов, М., 1955, стор. 204; Ю. Бабко. Солдат партії (про М. О. Скрипника), К., 1962, стор. 21—22.

Це був важливий документ, що викладав позицію комітету щодо основних питань партійного життя в той тяжкий для партії час, показував існуючі незгоди між більшовиками і меншовиками, що склалися після II з'їзду партії, закликав до негайного скликання III з'їзду партії.

Катеринославський комітет, як і Одеський, до складу якого М. О. Скрипник ввійшов у березні 1905 р., тісно підтримували зв'язки з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, постійно листувалися з ними. З квітня (21 березня) 1905 р. Л. М. Кніпович, яка на той час працювала секретарем Одеського більшовицького комітету, в листі до Володимира Ілліча писала: «Приїхав і вступив у комітет колишній член Осипа *, який перед цим працював під іменем Валеріана в Катеринославі. Не пам'ятаю партійної клички — повідомлю в наступному листі. Справляє хороше враження»⁴, а через два тижні Одеська більшовицька організація, обравши В. І. Леніна своїм делегатом на III з'їзд партії, звернулася до з'їзду з проханням допустити на нього «з дорадчим голосом ще одного делегата від Одеського комітету, а саме тов. Шура **..., як члена Одеського комітету, добре обізнаного з периферією»⁵.

Роботою III з'їзду партії керував В. І. Ленін. Він виступав в усіх основних питаннях порядку денного. Глибокі і переконливі виступи Володимира Ілліча, його залізна логіка, особисте знайомство з ним справили незабутнє враження на М. О. Скрипника.

На з'їзді Микола Олексійович брав слово, коли обговорювалися питання про «частину партії, що відкололася» (тобто про меншовиків), про ставлення до національних соціал-демократичних організацій, про пропаганду і агітацію, про збройне повстання та ін. «Ми повинні кликати російських робітників на збройне повстання,— говорив він.— Ми повинні... піднімати російський робітничий клас на революцію. І ми повинні разом з тим дати робітникам зброю, щоб вони в цьому повстанні перемогли»⁶. Вже тоді Володимир Ілліч звернув увагу на пристрасні виступи молодого марксиста з України.

10 травня (27 квітня) 1905 р. відбулося перше засідання Пленуму ЦК, обраного III з'їздом РСДРП. Партія, В. І. Ленін доручили М. О. Скрипнику поінформувати Одеський комітет про роботу з'їзду⁷, а потім виїхати до Петербурга для роботи в міській партійній організації. На посту секретаря партійного комітету Невського району, а згодом — секретаря Петербурзького міського комітету партії Микола Олексійович доклав багато зусиль для здійснення рішень III з'їзду РСДРП, який накреслив стратегічний план і розробив тактичну лінію партії в революції. Він особисто підбирав районних організаторів бойових дружин, інструктував дружинників з питань тактики і техніки вуличних боїв. На основі ленінських настанов для інструкторів, які вели військову роботу серед пролетаріату, М. О. Скрипник розробив докладну програму занять, що складалася з чотирьох тем: «Завдання соціал-демократії щодо підготовки збройного повстання», «Можливий хід російської революції», «Тактика і стратегія вуличної боротьби», «Техніка вуличного бою»⁸. У жовтні того ж року М. О. Скрипник надіслав В. І. Леніну

* Осип — конспіративна назва Одеського комітету РСДРП.

⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 588.

** Шур — одна з конспіративних кличок М. О. Скрипника.

⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 608.

⁶ Третий съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 444.

⁷ Ленинский сборник V, стор. 282.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 385, оп. ЗН, од. зб. 913, арк. 2.

звіт про роботу Петербурзького бойового комітету⁹, створеного Миколою Олексійовичем ще в липні за дорученням Петербурзької організації РСДРП з метою підготовки до збройного повстання. Володимир Ілліч проявив великий інтерес до цього звіту і 16(3) жовтня 1905 р. у своїй відповіді тактовно, але прямо і принципово указав петербурзьким товаришам на те, що надто багато уваги вони приділяють розмовам про права Бойового комітету, різним схемам і т. п. на шкоду живій справі. «Ідіть до молоді,— писав Ілліч,—...Засновуйте негайно бойові дружини скрізь і всюди і у студентів, і у робітників особливо, і т. д. і т. д. Хай відразу ж організуються загони від 3-х до 10, до 30 і т. д. чоловік. Хай відразу ж озброюються вони самі, хто як може: хто револьвером, хто ножем, хто ганчіркою з гасом для підпалу і т. д. Хай відразу ж ці загони обирають собі керівників і зв'язуються, як можливості, з Бойовим комітетом при Петербурзькому комітеті»¹⁰. Завдання Бойового комітету, його роль — «допомагати цим загонам революційної армії, служити «бюро» для зв'язку і т. д.»¹¹.

Незабутньою була зустріч О. М. Скрипника з В. І. Леніним 1909 р. в Парижі на нараді розширеної редакції більшовицької газети «Пролетарий». На ній, крім 4 членів редакції, 5 членів ЦК РСДРП (більшовики), брали участь 3 представники від Петербурзької, обласної Московської та Уральської більшовицьких організацій. Останню представляв М. О. Скрипник. Нарадою безпосередньо керував В. І. Ленін. Микола Олексійович був на всіх дванадцяти засіданнях, брав участь в обговоренні питань про одзовізм та ультиматизм, про завдання більшовиків щодо думської тактики та ін. Виступаючи в дебатах, він підтримував В. І. Леніна, пристрасно захищав його лінію на збереження нелегальної партії, на вмиле поєднання легальних і нелегальних форм боротьби. Не можна обмежуватися тільки нелегальною роботою, говорив він, критикуючи одзовістів,— «і ми не повинні відмовлятися від форм легальних. Потрібно брати участь у з'їздах, зборах, у легальній пресі. Не можна випускати пресу з своїх рук. Ми повинні використовувати не одну зброю, а всі»¹²⁻¹³.

Великою школою ідейного загартування М. О. Скрипника була його робота в «Правде». В листопаді 1913 р., щойно повернувшись з чотирирічного заслання у Якутському краї, він дав свою згоду на участь у роботі газети, яка на той час через численні арешти опинилась у надзвичайно скрутному становищі. Питання про зміцнення редакції «Правды» послідовними лєнінцями обговорювалось на засіданні ЦК РСДРП 27—29 грудня 1913 р. Було вирішено залучити до роботи в газеті і М. О. Скрипника, а секретареві Російського бюро ЦК О. Ф. Розмирович доручено переговорити з ним. У січні 1914 р. вона писала Володимиру Іллічу: «Говорила сьогодні з Скрипником. Він дає принципову згоду на участь у «Пролетарской правде». Видно, у нього велике бажання попрацювати там. Згоден зайнятися і господарськими справами. Враження справив прекрасне. Зараз у «Правде» пустиня. Думаю, добре б Скрипника включити до складу редакції. Напишіть, як ставитеся до цього. Зараз він веде там страховий відділ»¹⁴. Микола Олексійович з головою поринув у доручену йому справу. Багато уваги приділяв вихованню робітничих кореспондентів, налагодженню господарських справ редакції, організував грошові збори серед робітників, пере-

⁹ Див. Лєнінський збірник V, стор. 461—463.

¹⁰ В. І. Лєнін. Твори, т. 9, стор. 305—306.

¹¹ Там же, стор. 306.

¹²⁻¹³ Протоколи совещания расширенной редакции «Пролетарий», М., 1934, стор. 9.

¹⁴ Ю. Б а б к о. Солдат партії, стор. 42—43.

плату на газету, разом з М. С. Ольмінським та іншими лєнінцями боровся за послідовно марксистський напрям «Правды». «Тепер, головним чином працюють у редакції Михайло Степанович і Микола Олексійович»,— сповіщала В. І. Леніна О. Ф. Розмирович¹⁵. Поряд з практичною роботою М. О. Скрипник часто виступав у газеті як її кореспондент. У більшовицькому журналі «Вопросы страхования», в якому він працював, спершу як один з редакторів, а згодом — секретар, Микола Олексійович написав понад 50 статей, переважну більшість з них присвятивши злободенному на той час питанню — страховій кампанії, Володимир Ілліч регулярно писав до редакції журналу і особисто М. О. Скрипнику, радив надати журналові і страховому рухові масового характеру. «Всі ці вказівки,— згадував пізніше в своїй статті «Ленин и рабочее страховое движение» Микола Олексійович,— були в кожному листі, написаному рукою самого Леніна або Надії Костянтинівни»¹⁶. Володимир Ілліч наполягав на швидкому виробленні проекту робітничого страхового закону, який більшовики могли б протиставити царському страховому закону. М. О. Скрипник написав і надіслав проект такого закону В. І. Леніну, а згодом одержав його з помітками і зауваженнями вождя. Надрукований у журналі «Вопросы страхования», внесений згодом більшовицькою фракцією в Державну думу, проект закону став платформою для всього робітничого страхового руху, який, за словами М. О. Скрипника, «може пишатися тим, що біля його заснування і весь час за його кермом стояв Ленін»¹⁷.

М. О. Скрипнику випала щаслива доля працювати поруч з В. І. Леніним у незабутні Жовтневі дні. Повернувшись наприкінці травня 1917 р. за рішенням ЦК РСДРП(б) в Петроград з Тамбовської губернії, де він відбував заслання і де застала його Лютнева революція, Микола Олексійович став секретарем Центральної Ради фабрично-заводських комітетів. Від Петроградської партійної організації в липні 1917 р. він обирається делегатом VI з'їзду партії, на якому брав безпосередню участь в обговоренні багатьох питань. Зокрема, Микола Олексійович рішуче висловився проти явки В. І. Леніна на суд контрреволюції. «Ми мусимо сказати,— говорив він у своєму виступі,— що ми протестуємо проти наклепницької кампанії проти партії і наших вождів. Ми не віддамо їх на класовий небезсторонній суд контрреволюційної банди»¹⁸. З'їзд відхилив пропозицію про явку Володимира Ілліча на суд і тим самим врятував для партії, для народу, для всього людства життя вождя світового пролетаріату.

Після повернення В. І. Леніна 7(20) жовтня 1917 р. в Петроград М. О. Скрипник, як секретар Центральної Ради фабрично-заводських комітетів столиці та член Петроградського Військово-революційного комітету по підготовці та проведенню збройного повстання, неодноразово зустрічався з Володимиром Іллічем. 16(29) жовтня 1917 р. на розширеному засіданні ЦК РСДРП(б) з представниками робітничих організацій В. І. Ленін оголосив резолюцію про збройне повстання, прийняту на засіданні ЦК 10(23) жовтня. Проти неї виступили Каменєв і Зінов'єв. М. О. Скрипник, повністю підтримавши Володимира Ілліча, заявив, що робітників уже не задовольняють резолюції, «всюди помічається потяг до практичних результатів»¹⁹. Заперечуючи Каменєву, Микола Олексійович сказав: «Тут повторюють те, що

¹⁵ Ю. Б а б к о. Солдат партії, стор. 43.

¹⁶ «Вопросы страхования», 1924, № 3—4, стор. 7.

¹⁷ Там же, стор. 6.

¹⁸ Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 г. Протоколы, М., 1958, стор. 31—32.

¹⁹ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918, М., 1958, стор. 96.

говорили меншовники та есери, коли їм пропонували брати владу. Тепер ми дуже багато говоримо, коли треба діяти... потрібні підготовка до повстання і заклик до мас»²⁰.

Незабутніми стали для М. О. Скрипника останні переджовтневі дні його спільної роботи з В. І. Леніним у Військово-революційному комітеті. Прибувши 24 жовтня (6 листопада) 1917 р. в Смольний, Володимир Ілліч очолив загальне керівництво збройним повстанням: інструктував представників районних Рад столиці по організації і проведенню збройного повстання на місцях, вимагав від військових керівників обов'язкової перевірки виконання їх розпоряджень, підбору кадрів на відповідальних ділянках і т. д.

В післяжовтневий період життя і діяльність М. О. Скрипника пов'язані з Україною, куди його направив В. І. Ленін. В той період під керівництвом більшовиків український народ вів кровопролитну боротьбу з контрреволюційною Центральною радою.

Центральний Комітет партії і особисто В. І. Ленін подавали велику допомогу трудящим України в їх боротьбі з Центральною радою. Сюди направлялися зброя, війська, військові спеціалісти і загартовані в трьох революціях партійні та радянські діячі. Серед них був і М. О. Скрипник. Знаючи Миколу Олексійовича як досвідченого організатора, інтернаціоналіста, якому було чуже почуття національної обмеженості, Володимир Ілліч вважав, що за цих обставин, що склалися, найбільше користі на Україні принесе М. О. Скрипник.

Напередодні від'їзду відбулася тепла зустріч і довга розмова вождя з М. О. Скрипником з питань становища й тактики Комуністичної партії на Україні, з національного питання, бойових завдань²¹⁻²².

На Україні Микола Олексійович ввійшов до складу першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату, а з 4 березня 1918 р. очолив його. Коли Україна була окупована німецько-кайзерівськими військами і Радянська Росія змушена була піти на укладення Брестського миру, Микола Олексійович разом з іншими більшовиками-ленінцями домігся прийняття II Всеукраїнським з'їздом Рад резолюції, що схвалювала Брестський договір.

Кипуча діяльність М. О. Скрипника, його організаторський талант, багаторічний досвід революційної боротьби проявлялися на всіх етапах громадянської війни. В перший її рік Микола Олексійович, як член колегії ВЧК, очолював відділ по боротьбі з контрреволюцією. У 1919 р. як особливий уповноважений Ради оборони брав участь у бойових операціях проти банд Зеленого, як начальник відділу Гомельського укріпленого району вів боротьбу з денікінцями і т. д. Як представник армійських комуністів М. О. Скрипник брав участь у роботі IX з'їзду РКП(б), де знову зустрічався з Володимиром Іллічем, слухав його доповідь про політичну діяльність ЦК партії та виступав у дебатах при обговоренні питання про кооперацію²³, господарське будівництво на закритті з'їзду.

В наступні роки Микола Олексійович керував Народним комісаріатом робітничо-селянської інспекції (1920 р.), Народним комісаріатом внутрішніх справ (1921—1922 рр.), був народним комісаром юстиції і Генеральним прокурором УРСР (1922—1927 рр.); з березня 1927 по лютий 1933 р. — очолював Народний комісаріат освіти, а з лютого по липень 1933 р. був головою Держплану і заступником Голови Ради

²⁰ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918 М., 1958, стор. 101.

²¹⁻²² М. О. Скрипник. Статті й промови, т. I стор. 290—293.

²³ IX съезд РКП(б). Март—апрель 1920 г. Протоколы, М., 1960, стор. 298—299.

Народних Комісарів УРСР. Багато сил і уваги віддав М. О. Скрипник виконанню завдань партії по відбудові народного господарства, неухильно проводив політику партії, спрямовану на зміцнення союзу робітничого класу і селянства, завжди турбувався про зміцнення дружби народів, брав активну участь у створенні СРСР. Його виступи ще за життя Володимира Ілліча на X, XI, XII з'їздах РКП(б), а після смерті вождя — на XIV з'їзді, XVI конференції ВКП(б) та ін. — яскрава демонстрація ленінського розуміння і трактування багатьох питань.

Послідовно борючися за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, М. О. Скрипник вів активну ідейну боротьбу проти троцькістів, правих ухильників, «децистів», націоналістів та інших антиленінських угруповань. Виступаючи в листопаді 1924 р. на зборах Київської партійної організації, Микола Олексійович говорив: «Тов. Ленін боровся 22 роки разом з нами. Наша партія провела досить успішно революцію 1905 року. З нами тов. Ленін пережив тяжкий час, час реакції... Ленінізм — цією зброєю ми боролися проти загрози війни в 1912—1914 рр., з ленінізмом ми прийшли до перемоги в Жовтні 1917 року і перемогли під час трирічної громадянської війни. З ним ми зміцнюємо і далі нашу господарську могутність. Нам потрібен справжній ленінізм»²⁴.

Микола Олексійович завжди закликав трудящих вивчати життя і діяльність Ілліча, студіювати його твори. «Щоб бути ленінцями, — підкреслював він, — нам треба того навчитися у Леніна»²⁵. Сам М. О. Скрипник багато вивчав та популяризував ленінську теоретичну спадщину. Статті М. О. Скрипника «Ленін про Україну», «За ленінізм у національному питанні», «Ленін та національна справа» та ін. висвітлюють ленінські положення про національне питання як частину загального питання про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, розкривають роль Володимира Ілліча і Комуністичної партії в національному будівництві; його доповіді 4 лютого 1928 р. на зборах комосередку в УІМЛ^{26–27} і 20 січня 1932 р. на зборах наукових працівників та винахідників Харкова, присвячених 8-й річниці від дня смерті В. І. Леніна²⁸, розкривають роль вождя пролетаріату у творчій розробці марксизму, показують його роль у розвитку науки. «Ленін як учений, — говорив М. О. Скрипник, — стоїть перед нами як велетенська могутня фігура через усе півстоліття XIX і через першу чверть XX століття. Суворий, твердий аналіз, незадоволення із словесних наслідків, доведення думки до логічного кінця, до остаточного виявлення всіх її вислідів, — так можна характеризувати науковий ленінів метод»²⁹.

На якому б історичному питанні не зупиняв свою увагу М. О. Скрипник, він постійно роз'яснював величезну роль найвидатнішого революціонера і мислителя, чие ім'я дороге всьому трудящому люду: «У Леніна ім'я щасливе, — говорив М. О. Скрипник. — Воно вимовляється на всіх мовах однаково. Ім'я Леніна, всі п'ять літер, всі п'ять звуків говорять мільйонам одне і те ж. І в Америці, і в Австралії, і в Азії, і в Африці це ім'я звучить як набат, як гроза. Мільйони знедолених у всіх частинах світу не знають теорії Леніна, але вони знають і розуміють те кінцеве, до чого Ленін кличе»³⁰.

Ю. В. БАБКО, А. А. СОЛОВІОВА

²⁴ «Пролетарская правда», 30 листопада 1924 р.

²⁵ «Комуніст», 20 січня 1929 р.

^{26–27} «Прапор марксизму», 1928, № 3

²⁸ Ленін і наука. Доповідь на зборах наукових працівників і винахідників м. Харкова, 20.I. 1932 р., Харків, 1932.

²⁹ «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 16.

³⁰ «Пролетарий», 24 січня 1928 р.

Замітки

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ

ДО УЧАСТІ МОЛОДІ УКРАЇНИ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ (1959—1965 рр.)

Підвищення ролі молодіжних громадських організацій в суспільно-політичному житті республіки в роки семирічки було об'єктивною закономірністю. На той час відбулися глибокі зміни в економіці і соціальній структурі радянського суспіль-

ства, зріс культурний рівень і політична свідомість молоді. Підвищення ролі молодіжних організацій проявилось, насамперед, у розширенні їх прав, удосконаленні організаційно-масової діяльності, розвитку громадських начал. «В період розгорнутого будівництва комунізму,— говорить в Програмі КПРС,— підвищується роль громадських організацій...

Зростає роль **комуністичної спілки молоді** як самодіяльної громадської організації молоді, що допомагає партії виховувати молодь в дусі комунізму, залучати її до практичного будівництва нового суспільства, готувати покоління всебічно розвинених людей, які житимуть, працюватимуть і керуватимуть суспільними справами при комунізмі. Партія розглядає молодь як будівничу, творчу силу в боротьбі радянського народу за комунізм»¹.

На зростання активності спілкової молоді безпосередній вплив мало відновлення і розвиток ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва. Найзначніша за соєю роллю, чисельним складом і обсягом виконуваних завдань Ленінська Комуністична Спілка Молоді України брала активну участь в обговоренні проектів рішень з'їздів і пленумів партії, які визначали основні напрями розвитку нашого суспільства в роки семирічки, а також проектів рішень з'їздів і пленумів ВЛКСМ та ЛКСМУ. Так, на з'їздах ВЛКСМ вносили свої пропозиції ланкова Г. Ільченко з колгоспу «Комунар» Черкаської області, Герой Соціалістичної Праці шахтар К. Северинов, горновий сьомої комплексної молодіжної печі Криворізького металургійного заводу ім. Леніна А. Миرونів та багато інших².

Яскравим показником зростаючої громадської активності комсомольців були звітно-виборні збори у первинних комсомольських організаціях. Якщо в 1959 р. у них взяло участь 2402 тис. чол. (під час обговорення виступило 486 956), то у 1963 р.— 3 424 тис. (виступило 488 615)³.

XXI з'їзд КПРС звернув особливу увагу на поліпшення ідейно-вихов-

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 378—379.

² XIII съезд ВЛКСМ. 15—18 апреля 1958 г. Стеногр. отчет, М., 1959, стор. 271; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 17, од. зб. 245, арк. 11; XV съезд ВЛКСМ. 17—21 мая 1966 г. Стеногр. отчет, М., 1966, стор. 182—187.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 17, од. зб. 245, арк. 11; од. зб. 257, арк. 5.

ної роботи серед молоді, на підвищення ролі Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді в розв'язанні цього надзвичайно важливого завдання. На ХТЗ 1,5 тис. комсомольців регулярно вивчали матеріали ХХІ з'їзду КПРС, потім більшість з них узяла участь у теоретичних конференціях. Молодь також пропагувала матеріали ХХІ з'їзду серед населення. Наприклад, у Ново-Василівському районі Запорізької області було 400 агітаторів, а на Луганщині — 15 тис.⁴

Важливу роль у формуванні комуністичного світогляду юнаків і дівчат мало політичне навчання — складова частина ідеологічної роботи комсомольських організацій. На політзаняттях комсомольці детально розбирали важливі проблеми теорії та історії Комуністичної партії і практики комуністичного будівництва в нашій країні. Це викликало серед молоді значний інтерес. Тому рік у рік до системи політичної освіти залучалося дедалі більше комсомольців. Всього на Україні в 1959 р. різними формами політичного навчання було охоплено 1 572 тис. юнаків і дівчат, що на 50 тис. більше, ніж у 1958 р.⁵

Навчання в системі політичної освіти сприяло розвитку суспільно-політичної активності комсомольців. Тому багато з них, набуваючи необхідного досвіду, ставали агітаторами і пропагандистами. Загалом розвиток комсомольської політосвіти в досліджуваний період йшов шляхом дальшого зростання її масовості. Це справляло позитивний вплив на підвищення ролі комсомольців у суспільно-політичному житті.

Введення у 1965 р. нової системи партійної освіти сприятливо вплинуло на дальший розвиток і вдосконалення освіти комсомольської. Набули поширення ефективніші форми політичного навчання, зокрема спеціалізовані тематичні гуртки і семінари «Кругозір», «Наш Ленінський комсомол», «Молодь і суспільство», молодіжні політичні клуби «Прометей» і «Глобус», університети молодого марксиста. В них молодь поглиблювала свої знання з історії партії і Ленінського комсомолу, знайомилася з життям і діяльністю видатних борців за справу комунізму, вивчала проблеми міжнародного молодіжного руху.

Значну роль у комуністичному вихованні підростаючого покоління відіграють народні університети. Велику популярність завоював університет технічного прогресу при Донецькому металургійному заводі. Він має 14 факультетів і 9 філіалів, які відвідувало майже 4 тис. виробників⁶. В університетах культури м. Одеси навчалася 5 тис. юнаків і дівчат. Крім лекцій, тут організовувалися бесіди, дискусії, зустрічі з творчою інтелігенцією й новаторами виробництва⁷. На Україні діє понад 300 народних сільськогосподарських університетів, які дають слухачам певну систему агрономічних і зоотехнічних знань⁸. Виникли й стали популярними «Ленінські народні університети». Кількість тих, що відвідували політгуртки, теоретичні семінари і політичні клуби, зросла до 2 млн. чол.⁹

Завдання університетів залежать від їх профілю, але мета у них єдина — сприяти підвищенню культурно-технічного, загальноосвітнього рівня молоді, сприяти формуванню комуністичної свідомості.

Розвиток суспільно-політичної активності комсомольців республіки дає поштовх для зростання творчої ініціативи на виробництві. Одним з найяскравіших свідчень цього став рух за комуністичну працю. Молодь,

⁴ ПА ІП ІЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 23, арк. 44; од. зб. 103, арк. 35; од. зб. 54, арк. 17.

⁵ Там же, од. зб. 358, арк. 174.

⁶ Там же, од. зб. 85, арк. 10.

⁷ Там же.

⁸ «Правда України», 19 серпня 1969 р.

⁹ ХХ з'їзд ЛКСМ України, К., 1966, стор. 71.

що включилася в цей рух, подавала зразки самовідданої творчої праці. Наприклад, складальник цеху № 9 тов. Горбачук (Дніпропетровський завод ім. Бабушкіна) зобов'язався виконати семирічку за 4 роки, а також оволодіти суміжними професіями зварника й газівника. На ці конкретні зобов'язання відгукнулись інші товариші. Почин В. Гагановою одним з перших на Запоріжжі підтримав секретар комсомольської організації вагонного депо ст. Запоріжжя П. Глива¹⁰. Бригада комуністичної праці на чолі з К. Севериновим вирішила за рахунок підвищення продуктивності праці знизити вдвоє собівартість тонни вугілля. Її приклад наслідували близько 4 тис. комсомольсько-молодіжних колективів, тобто майже 350 тис. чол.¹¹

У дні всенародної підготовки до XXII з'їзду партії на підприємствах Мелітополя (Запорізька область), а згодом на заводах «Азовсталь», «Першотравневого» (м. Бердянськ) та ін. виникли ударні комсомольські загони, члени яких йшли працювати на найвідсталіші ділянки виробництва¹².

Духом творчого пошуку пройнятий почин молодіжного блоку під керівництвом Б. Максак (Криворізька шахта «Гігант»). Члени цього блоку виступили ініціаторами змагання «За особистий внесок у будівництво комунізму». В цей рух включилися понад 25 тис. молодих робітників, а боротьбу за «українську годину» — комсомольці всієї республіки¹³.

У центрі уваги діяльності комсомольських організацій України була боротьба за честь заводської марки. Багато комітетів ЛКСМУ Запорізької, Дніпропетровської, Луганської, Одеської, Київської і Херсонської областей організували змагання молодих трудівників за відмінну якість продукції і високу культуру виробництва.

В ударному будівництві, як ніде, проявляються ініціатива й енергія юнаків і дівчат. Протягом трьох перших років семирічки 45 тис. патріотів з усіх областей республіки поїхали на ударні комсомольські будови¹⁴. Протягом семирічки за активною участю комсомолу споруджено понад 200 найважливіших об'єктів. Будівництво майже половини з них було закінчено достроково. Якщо на початку семирічки комсомол республіки здійснював шефство над 7 будовами, то в 1965 р. — уже над 35¹⁵.

Значного поширення набула робота комсомольців на громадських засадах, зокрема, у штабах технічного прогресу. Наприклад, на заводі «Азовсталь» молодь модернізувала процес поділу металобрухту, а також зобов'язалася механізувати розливання металу. Питання технічного прогресу посідали важливе місце в роботі комсомольських шахт Дніпропетровщини. Добру славу заслужили на багатьох підприємствах Харкова (ХТЗ, заводи ім. Малишева, «Серп і Молот» тощо) штаби нової техніки¹⁶.

Однією з форм залучення молоді до технічної творчості були ради молодих спеціалістів. Одна з перших таких рад у складі 15 чол. виникла на заводі ім. Куйбишева (м. Краматорськ) і проводила технічне навчання молоді¹⁷. Корисну ініціативу підтримали комітети комсомолу підприємств Одеси, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших міст. Для координування винахідницьких робіт ради молодих спеціалістів діяли при обкомах комсомолу, а з 1964 р. і при ЦК ЛКСМУ

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 6, арк. 35; од. зб. 24, арк. 26.

¹¹ Там же, од. зб. 84, арк. 22; од. зб. 573, арк. 44.

¹² Там же, од. зб. 306, арк. 202.

¹³ Там же, од. зб. 402, арк. 6—7.

¹⁴ Там же, оп. 15, од. зб. 187, арк. 25, 26.

¹⁵ XX з'їзд ЛКСМ України, стор. 56.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 251, арк. 40, 81.

¹⁷ Там же, од. зб. 154, арк. 10.

Під їх керівництвом працювали конструкторські бюро, лабораторії та бюро економічного аналізу. Багато комсомольців брало участь у їх роботі на київських заводах «Ленінська кузня» та верстатів-автоматів ім. Горького. 1961 р. у Харківській області налічувалося 190 конструкторських бюро, які об'єднували 1,5 тис. молодих спеціалістів¹⁸.

Отже, активізація молоді йшла значною мірою через розвиток громадських засад, що сприяло залученню юнаків і дівчат до участі у житті країни. Це явище характерне тим, що воно дає змогу кожному виявити здібності і вміння виступати організатором молодіжних мас.

Комсомольські організації приділяли велику увагу також залученню молоді до управління та контролю над виробництвом. Справжніми громадськими органами на ударних будовах стали численні штаби. Наприклад, у Луганській області в 1962 р. функціонувало 200 штабів семирічки, 614 контрольних постів, 63 штаба нової техніки. У контрольних постах Дніпропетровщини працювало близько 3 тис. юнаків і дівчат¹⁹. Ефективність їх роботи визначає такий приклад. 1964 р. з 35 пускових об'єктів, над якими шефствували комсомольські обласні організації, 30 стали до ладу достроково.

КПРС чітко визначила місце і роль молоді в органах народного контролю: участь у групах і постах народного контролю та загонах і штабах «комсомольського прожектора». Комсомольські організації України за період з 1959 по 1964 рр. направили в низові ланки народного контролю понад 70 тис. юнаків і дівчат. А в 18 тис. штабів і 98,5 тис. загонів і постів «комсомольського прожектора» входило понад 562 тис. молоді²⁰.

Дальший розвиток соціалістичної демократії передбачав підвищення активності молоді у Радах депутатів трудящих. Наприклад, у Запорізькій області до них було обрано 1375 чол., а всього по країні понад 340 тис. комсомольців²¹. Велику державну роботу вели депутати Верховної Ради УРСР гірник А. Сокол, сталевар В. Микитенко, ланкові В. Глод і Р. Пасічник, депутат обласної Ради депутатів трудящих і член бюро Криворізького міськкому партії шахтар О. Висоцький, учений О. Гузь — член ЦК ВЛКСМ²².

Комсомольці республіки сприяли вирішенню важливих питань. Наприклад, Вінницький обласний комітет комсомолу провів громадський огляд дитячих будинків і стан патрунування дітей. Про виявлені недоліки в роботі Кисляцького, Самгородського, Бершадського, Могилів-Подільського дитячих будинків було повідомлено в обласну Раду депутатів трудящих²³, яка вжила необхідних заходів.

У відповідності з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1959 р. «Про участь трудящих в охороні суспільного порядку в країні» виникла широка мережа народних дружин і бригад сприяння міліції, в яких на Вінниччині уже на кінець 1959 р. брало участь понад 6 тис. комсомольців²³, на Дніпропетровщині (1960 р.) — 26,3 тис. 1959 р. в Запорізькій області було 9,2 тис. дружинників, 1960 р. — 17 тис., а 1961 р. — уже 25 тис.²⁴

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 197, арк. 8; од. зб. 370, арк. 14—15.

¹⁹ Там же, од. зб. 456, арк. 36.

²⁰ Там же, оп. 15, од. зб. 537, арк. 112.

²¹ Там же, оп. 16, од. зб. 425, арк. 51; «Советы депутатов трудящихся», 1958, № 10, стор. 41.

²² ХХ з'їзд ЛКСМ України, стор. 55—56, 60—61; П. Ю. Шелест. Історичне докликання молоді, К., 1969, стор. 95, 100.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 4, арк. 133—134.

²⁴ Там же, од. зб. 1, арк. 95; од. зб. 147, арк. 24; од. зб. 306, арк. 211.

1962 р. майже 27 тис. народних дружин республіки налічували близько 800 тис. юнаків і дівчат, а 1965 р. 32,3 тис.— 1,7 млн. чол. У Донецькій області при штабах дружин діяли комсомольські оперативні загони, які брали безпосередню участь у боротьбі з розкраданням соціалістичної власності.

Комсомольці здійснювали велику шефську роботу над піонерськими організаціями республіки. Комітети комсомолу направляли до шкіл своїх кращих представників. Так, у Донецькій області 1962 р. у школах працювало понад 10 тис. виробничих і 2 тис. колективних вожатих. Успіхи комсомольських організацій на цій надзвичайно відповідальній ділянці виховання підростаючого покоління знайшли яскравий вияв у створенні «загонів-супутників семирічки». Одним з перших на Україні це почесне звання завоював піонерський загін 5 класу 12-ої школи м. Києва. В 1961 р. школярі Харківщини створили близько 300 «загонів-супутників семирічки». Крім того, піонери області зробили вагомий внесок у виконання піонерської дворічки, присвяченої 40-річчю піонерської організації. Вони зібрали 15 тис. т. металобрухту для будівництва нафтопроводу Волга — Центральна Європа. 1962 р. в республіці налічувалося 23 тис. «загонів-супутників семирічки»²⁵.

Те, що XXIII з'їзд КПРС приділив велику увагу діяльності комсомолу, є яскравим свідченням дальшого зростання впливу ВЛКСМ на суспільне життя нашої країни. З'їзд вирішив, що прийом у партію молоді до 23 років провадитиметься лише через ВЛКСМ. Завдяки цьому створилися сприятливі умови для відбору в партію найактивнішої частини комсомольців. Таким чином партія ще раз підкреслила, що комсомол є її резервом і вірним помічником.

Важливе місце в військово-патріотичному вихованні молоді належало Всесоюзному добровільному товариству сприяння армії, авіації та флоту СРСР. Разом з комсомольськими організаціями, ветеранами Радянських Збройних Сил, військкоматами воно сприяло розгортанню масового руху за оволодіння військово-прикладними видами спорту, основами цивільної оборони тощо. Обласним комітетам ДТСААФ були притаманні серйозні недоліки через відсутність у їх керівників належної ініціативи й наполегливості в проведенні систематичної роботи по залученню до лав Товариства нових членів. Лише цим можна пояснити, що в 1959 р. річне завдання охоплення членством, наприклад, у Вінницькій області було виконано лише на 21,4%, а в Донецькій — на 28%²⁶. Для виправлення недоліків у роботі ДТСААФ партійні організації республіки зміцнили кваліфікованими кадрами обласні й районні товариства, поліпшили їх матеріальну базу тощо.

Це сприяло зростанню лав товариства. Так, 1965 р. обласними організаціями республіки до ДТСААФ було залучено від 57% до 69% дорослого населення. Найкращих показників досягли організації Кіровоградської, Чернігівської, Херсонської, Донецької, Луганської і Кримської областей. Показово, що кожний четвертий юнак, що призивався на військову службу, мав військово-технічну спеціальність, набуту в організаціях ДТСААФ²⁷.

З ініціативи Московської, Львівської, Калінінської та ряду інших обласних організацій почали створюватися навчальні пункти, які стали масовою формою підготовки молоді допризовного віку. Лише на Україні їм діяло кілька тисяч, що дало змогу пройти початкову військову підготовку майже 95% молоді²⁸.

²⁵ ІА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 368, арк. 21.

²⁶ Там же, од. зб. 1, арк. 102; од. зб. 84, арк. 51.

²⁷ «Патріот Батьківщини», 6 лютого 1966 р.

²⁸ «Патріот Батьківщини», 31 липня 1966 р.

Десятки мільйонів робітників, колгоспників, службовців, студентів і учнів, об'єднаних у оборонному Товаристві, сприйняли постанову Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 травня 1966 р. «Про стан і заходи по поліпшенню роботи Добровільного Товариства сприяння армії, авіації і флоту» як програму дій по вдосконаленню діяльності колективів ДТСААФ.

Молодь і комсомольці брали активну участь також у діяльності товариства Червоний Хрест. За завданням Міністерства охорони здоров'я СРСР воно готувало кадри медичних сестер на курсах без відриву від виробництва. До санітарних формувань України входило майже 1 млн. комсомольців і молоді²⁹. 1966 р. на Україні у 90 тис. первинних організацій цього товариства налічувалося багато мільйонів юнаків і дівчат³⁰.

Важливе значення для широкого залучення молоді до громадського життя мали фізкультурні організації України. В розвитку спортивного руху в республіці велику роль відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 січня 1959 р. «Про керівництво фізичною культурою і спортом в країні». У ній відзначалося, що з метою розвитку демократичних засад відпадає необхідність зосереджувати в руках державних органів керівництво фізичною культурою і спортом.

Наочним підтвердженням високої активності фізкультурників стали підсумки виборчої кампанії до новоствореної громадської організації — Ради Союзу Спортивних організацій і товариств. В районних, міських і обласних конференціях УРСР взяло участь понад 120 тис. активістів, з них 8 тис. внесли конкретні пропозиції щодо поліпшення фізкультурної роботи, тисячі увійшли до Рад Союзу³¹.

Про величезні якісні зміни у роботі фізкультурних організацій свідчать статистичні дані. Так, у Вінницькій області за десять років (1952—1962 рр.) кількість фізкультурників зросла з 75 тис. до 500 тис. чол., з них 97 тис. члени ВЛКСМ. У 1962 р. у Донецькій області було 600 тис. фізкультурників³². За чотири роки семирічки кількість спортсменів на Україні зросла на 2 млн. чол. і в 1962 р. досягла 8 млн.³³ 1965 р. у республіці підготовлено 1150 майстрів спорту і майже 1,5 млн. спортсменів-розрядників. Значно розширилась фізкультурно-масова і оздоровча робота серед трудящих. Лише в спартакіаді здоров'я 1965 р. взяло участь близько 1 млн. чол.³⁴ Історичні поправки в таблицю найвищих світових досягнень внесли плавчиха Г. Прозуменщикова, штангісти В. Беляєв і О. Кідяєв, стрільці В. Веселов і І. Железняк. Спортсменами республіки лише у 1965 р. встановлено 37 всесоюзних рекордів. Вихованці спортивних товариств України А. Хіміч, М. Чижииков, Г. Крис, Л. Жаботинський, Л. Латініна, Б. Шахлін, П. Астахова стали чемпіонами XVIII Олімпійських ігор у Токіо. Загалом 1966 р. на Україні було близько 11 млн. фізкультурників³⁵.

Молодіжні організації Радянської України у роки семирічки проводили різноманітну роботу по розвитку громадської активності юнаків і дівчат. Це сприятливо впливало на поживлення суспільно-політичного життя радянського суспільства. Головним напрямом розвитку гро-

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 15, од. зб. 184, арк. 120, 144.

³⁰ «Советский Красный Крест», 1967, № 2, стор. 4.

³¹ «Радянський спорт», 17 березня 1959 р.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 1, арк. 100; од. зб. 85, арк. 22; од. зб. 154, арк. 126.

³³ Там же, оп. 15, од. зб. 187, арк. 58.

³⁴ «Спортивна газета», 25 січня 1966 р.

³⁵ XX з'їзд ЛКСМ України, К., 1966, стор. 83.

маської активності молоді є підвищення її ролі в діяльності комсомольських організацій, активна участь в роботі таких масових організацій, як ДТСААФ, Червоний Хрест, добровільні спортивні товариства тощо.

Дослідження цього питання дає змогу глибоко і всебічно вивчити закономірності розвитку виробничої активності молоді, а також успішніше вирішувати такі важливі питання, як підвищення продуктивності праці, розвиток технічного прогресу, організація соціалістичного змагання, раціональне поєднання матеріальних і моральних стимулів у праці. Це також сприяє удосконаленню форм і методів роботи партійних організацій у вихованні нової людини — будівника комунізму, у формуванні нових суспільних відносин.

А. І. АЛЕКСАНДРОВ
УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛК
ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА

В роки громадянської війни 1919 р. на Східному фронті було організовано полк ім. В. І. Леніна — одне з перших формувань Червоної Армії, яке носило ім'я великого вождя.

Тяжке становище склалося в той час в країні. Колчаківці відновили старі порядки. Робочий день тривав 10—12 годин, заробітна плата знизилася на 40—60%, а на селі трудовий люд терпів від поміщицького гніту, податків. «Тепер правда про Колчака (а Денікін — його двійник) розкрита цілком, — писав Ленін. — Розстріли *десятиків тисяч* робітників... Биття селян цілими повітами. Прилюдне биття жінок. Повний розгул влади офіцерів, поміщицьких синків. Грабіж без кінця»¹. Все це викликало обурення і протест трудящих мас. Навіть середнє селянство, яке коливалося між Радянською владою і білогвардійцями, повернуло в бік робітничо-селянської влади. І цей поворот використали більшовики.

В тилу Колчака активно діяли підпільні більшовицькі організації, а у вересні 1918 р. в Челябінську, на Південному Уралі було створено Центральний Комітет підпільних організацій РКП(б) Уралу й Сибіру.

Наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. в Челябінську формувався полк з числа українських переселенців, які приїхали сюди ще під час першої світової війни. Колчаківці з демагогічних міркувань присвоїли йому ім'я Т. Шевченка. Було оголошено запис добровольців, але бажаних виявилось дуже мало. Тоді колчаківці вирішили провести примусову мобілізацію. Челябінський підпільний комітет РСДРП направив у полк групу більшовиків-українців для організації там підпільних осередків.

Д. О. Лебединський у своїх спогадах пише: «До складу підпільної групи входили: колишній студент університету Василь Орловський, Степан Пачек, Максим Мартинюк, Роман Талан, Назарчук та інші. Група створила в полку значну підпільну воєнну організацію чисельністю близько 80 чол., організувала ревком, який встановив зв'язок з Челябінським підпільним міськомком більшовиків.

Спочатку планувалося підняти повстання в полку в момент наближення лінії фронту до міста. Але саме тоді частини Червоної Армії тимчасово залишили Уфу і відступили на Захід. ...Наш виступ у Челябінську був приречений на невдачу»².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 390.

² Страницы героического прошлого. Сборник воспоминаний, Челябинск, 1958, стор. 100.

20 березня 1919 р. полк ім. Шевченка відправили на фронт. Підпільний ревком ухвалив підняти повстання 30 квітня. Але з наближенням до бойових позицій вже майже весь полк революціонізувався і, як писали самі солдати, мав «намір перейти на бік червоних військ»³.

В с. Кузькіно поблизу ст. Сарай-Гир Самаро-Златоустівської залізниці стояли два колчаківські полки й артилерійська батарея. Коли прибули туди шевченківці, серед цих полків уже відчувався неспокій. Разураз лунали постріли солдатів, які чинили самосуд над ненависним офіцерством, командування арештовувало найбільш непокірних. 30 квітня вранці полк одержав наказ виступити на передові позиції. Напередодні ввечері солдатам роздали патрони. За сигналом підпільного ревкому вони кинулися по хатах, де розмістилися офіцери й добровольці, і розправилися з ними. Було перебито понад 80 ворогів. «Розрахунок на паніку був вірний,— писали в одному з листів солдати.— Після півгодинного бою на землі валялися трупи золотопогонників, колчаківці в паніці метушилися по селу, кидали зброю. Деякі з добровольців приєдналися до нас... Після бою зібрали солдатів, захопили батарею і в бойовому порядку, на чолі з новим революційним командуванням, рушили через фронт до червоних. Колчаківці, які сиділи в окопах на передовій, почувши постріли за селом, розбіглися, вважаючи, що їх обійшли червоні з тилу»⁴.

Всі солдати повстанського полку добровільно вступили до лав Червоної Армії. Полк було переформовано, і за клопотанням бійців йому присвоїли ім'я В. І. Леніна. Він з'єднався з частинами уральського революційного козацтва під командуванням М. Каширина, що входили до складу 2-ої Туркестанської армії. В листі до Володимира Ілліча солдати писали: «Вітаємо дорогого вождя всеросійського пролетаріату від полку імені Шевченка і з радістю повідомляємо, що наш полк перебив усіх білогвардійців..., 3 полки білогвардійців і батарея перейшли на бік червоних.

Війська тепер перебувають у повній бойовій готовності...

Просимо Вашого дозволу іменуватися українським радянським добровольчим полком імені Леніна»⁵.

Штаб 2-ої Туркестанської армії затвердив нове командування полку. Командиром став С. Пацек, ад'ютантом В. Орловський, командирами батальйонів і рот — М. Мартинюк, Ф. Кольчук, Д. Лебединський та інші.

Дальший бойовий шлях полку пов'язаний з 24-ою «Залізною» дивізією (під назвою 216-ий ім. Леніна). Воював він у складі Чапаєвської ударної групи, успішно боровся за визволення Уральська, у складі 72-ої бригади бився на Актюбинському фронті, де героїчно загинув командир полку більшовик С. Пацек. Бійці поховали його на привокзальній площі Оренбурга.

Дальша історія полку чекає на своїх дослідників.

Коротка, але героїчна його сторінка — яскраве свідчення дружби українського і російського народів, які спільно відстоювали завоювання Жовтня — владу Рад.

³ Челябінський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 627, оп. 1, спр. 252, арк. 14.

⁴ ЧОДА, ф. 627, оп. 1, спр. 252, арк. 14.

⁵ «Правда», 15 травня 1919 р.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО
МУНІЦИПАЛЬНИЙ ОРГАН
ЦК РСДРП(б)

Радянські історики присвятили чимало праць висвітленню стратегії й тактики партії більшовиків у період підготовки до збройного повстання в жовтні

1917 р. Однак досі мало уваги приділялось вивченню участі партії більшовиків у муніципальній кампанії 1917 р. Між тим діяльність більшовиків у міських думах мала виключно важливе політичне значення. Вона була і залишається яскравим зразком використання буржуазного парламентаризму в інтересах трудящих мас. Особливого значення набула муніципальна робота після липневих подій 1917 р., коли вона стала однією з форм легальної діяльності партії.

Більшовики намагались широко використати вибори у міські думи, їх трибуни для захисту демократичних прав робітничого класу, викриття антинародної політики буржуазії та угодовців, згуртування трудящих на боротьбу за встановлення влади Рад.

Залучення широких мас трудящих до активної участі в муніципальній кампанії, налагодження діяльної роботи більшовицьких думських фракцій різних міст країни потребували приділити серйозну увагу розробці муніципальної політики партії. Поставало питання координації діяльності партійних працівників в органах місцевого самоврядування, створення керівного центру муніципальної роботи більшовиків, а також широкого висвітлення її в пресі. З цією метою 20 серпня ЦК партії схвалив рішення створити в своєму центральному органі — газеті «Пролетарий» муніципальний відділ, завідувати яким було доручено М. С. Урицькому¹.

Та це не могло задовольнити всі різноманітні потреби муніципальної практики на місцях. Тоді у ЦК партії більшовиків виникла думка про створення окремого періодичного видання.

На початку вересня ЦК РСДРП(б) циркулярним листом повідомив місцеві партійні організації про своє рішення скликати Всеросійський з'їзд представників муніципальних фракцій партії і видавати спеціальний орган, присвячений муніципальним питанням².

До цього залучалися кращі партійні сили. Так, 16 вересня Я. М. Свердлов писав О. Г. Шліхтеру: «Найближчим часом думаємо налагоджувати тут (у Петрограді.— Ю. Т.) муніципальний орган і тоді звернемося до Вас з проханням підтримувати його своєю літературною участю»³.

20 вересня відбулося засідання ЦК РСДРП(б), на якому з доповіддю про організацію муніципальної групи при ЦК, про муніципальний з'їзд і муніципальний орган виступив Я. М. Свердлов. На засіданні було затверджено такий склад муніципальної групи при ЦК: Йоффе, Крупська, Ларін, Луначарський, Мануїльський, Подбельський, Свердлов, Сміт, Соловйов, Фраткін. Ця група очолила керівництво всією думською роботою партії більшовиків. На цьому ж засіданні було затверджено редколегію муніципального органу, до якої увійшли А. А. Йоффе, Ю. Ларін, А. В. Луначарський, Д. З. Мануїльський, М. С. Урицький⁴. Про всі ці заходи ЦК РСДРП(б) повідомляла газета «Рабочий путь»⁵.

Перший номер журналу «Город и земство», що був органом Цен

¹ Протоколи ЦК РСДРП. Август 1917 — февраль 1918, М.—Л., 1929, стор. 35.

² Переписка Секретарната ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, М., 1957, стор. 32—33.

³ ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 79, арк. 2.

⁴ Протоколи ЦК РСДРП. Август 1917 — февраль 1918, стор. 67—69.

⁵ «Рабочий путь», 26 вересня 1917 р.

трального Комітету РСДРП (більшовиків), вийшов з друку 15 жовтня 1917 р. Він відкривався статтею А. В. Луначарського «Муніципальна політика», в якій була показана принципова відмінність між більшовиками і угодовцями у ставленні до органів місцевого самоврядування.

Меншовики й есери всіляко намагались затушувати перед масами різницю між революційною позицією більшовиків і дрібнобуржуазною позицією угодовства, твердили, що їх муніципальна програма мало чим відрізняється від більшовицької. Товариш міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду Богущкий на Демократичній нараді вимушений був визнати, що «соціалістичні» партії (до них він на свій розсуд включав і більшовиків) наробили багато обіцянок населенню під час муніципальної виборчої кампанії, а здійснити їх виявилися безсилими.

А. В. Луначарський, відповідаючи на цей маневр Богущкого, писав: «Програма — це не меню банкету, на який партія кличе виборця, а перелік вимог певного класу. Очевидячки, що першою умовою виконання програми є завоювання влади. Оскільки ми говоримо про муніципальну програму революційної соціал-демократії, остільки ясно, що про поступове виконання її могла б йти мова лише після завоювання влади пролетаріатом у державі, чи, меншою мірою, після переходу її до рук Рад Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів»⁶.

Саме в цьому і полягала принципова позиція більшовиків, які, на відміну від безоглядних багатомовних обіцянок меншовиків і есерів, ніколи не приховували того факту, що здійснити повністю свою муніципальну програму партія пролетаріату може лише після завоювання влади трудящими.

Партія більшовиків приділяла велику увагу роботі в міських думах, що забезпечувало їй зв'язок з широкими непролетарськими верствами міста, однак вона різко виступала проти спроб дрібнобуржуазних політиків відвести муніципалітетам особливу політичну роль, підмінити ними Ради.

Втрачаючи вплив у Радах, меншовики й есери переносили свою активність у міські думи та земства, де вони мали більшість, і намагались саме з них утворити собі політичну опору.

На Державній нараді лідер меншовиків Церетелі говорив як уже про dokonаний факт, що «із створенням громадських самоврядувань, обраних на основі загального голосування, всі функції самоврядування, які виконувались раніше Радами, передані ними цим демократичним організаціям»⁷.

У тон йому підспівував московський міський голова, член ЦК партії есерів Руднев: «З моменту утворення обраних загальним голосуванням органів місцевого самоврядування лише їм належить вся повнота влади в справах місцевого управління і господарства»⁸.

У статті Луначарського ясно висвітлювалась позиція партії більшовиків у питанні про взаємовідносини Рад і органів місцевого самоврядування. «Чому ми покладаємо всі надії на Ради,— писав автор,— і чисто політичну роль самоврядування вважаємо незначною, хоча визнаємо гігантське господарське і культурне значення їх? Тому що революція продовжується, тому що ми фактично живемо в надрах класової громадянської війни, хоча вона і не відбувається весь час у відвертій формі збройних сутичок»⁹.

У період зростаючого революційного піднесення, наближення

⁶ «Город и земство», 1917, № 1, стор. 3.

⁷ Государственное совещание, М.—Л., 1930, стор. 122.

⁸ Там же, стор. 140.

⁹ «Город и земство», 1917, № 1, стор. 4—5.

соціалістичної революції, підкреслювала партія більшовиків, муніципалітети у політичному відношенні мали поступитися Радам.

«Хто хоче зараз заміни бойових організацій мирними,— писав далі Луначарський,— той хоче передчасного ганебного миру, що віддає пролетаріат і трудові маси в рабство... Проміжні міщанські партії й організації на верхах політики здають позиції буржуазії: план негайної заміни Рад самоврядуваннями є доповненням до загальної політики угодовства. Наша партія ніколи не піде на це»¹⁰.

Ставленню партії більшовиків до інших партій і груп у міських думах і земствах була присвячена стаття «Муніципальна тактика». У ній наголошувалося, що тактика меншовиків та есерів в органах місцевого самоврядування зумовлювалась їх загальною угодовською політикою. Дотримуючись принципу коаліції з буржуазією в уряді, дрібнобуржуазні партії проводили той самий принцип і на місцях. «Наша діяльність,— говорив на Демократичній нараді московський міський голова Руднев,— заснована на принципі коаліції елементів трудових і буржуазних — без партійної різниці... Коаліція необхідна як на місцях, так і в центрі»¹¹. У ряді міських дум, як зазначалося в статті, мав місце прямий, аніскільки не замаскований блок есеро-меншовиків з кадетами, спрямований проти партії більшовиків.

За цих обставин більшовики вважали неприпустимим віддавати все міське господарство в безконтрольне розпорядження кадетсько-меншовицько-есерівського блоку. Вони активно включилися в роботу виконавчих органів міських дум, вели наполегливу боротьбу за поліпшення економічного та культурного становища трудящих. Партія більшовиків широко використовувала трибуни міських дум для загальнополітичних виступів, для викриття контрреволюційної діяльності кадетів та їх есеро-меншовицьких адвокатів. Саме в цьому полягала тактика тих більшовицьких фракцій, які становили меншість у міських думах. В разі своєї переваги в якійсь міській думі більшовики проводили свою муніципальну програму.

«Ні компроміс, ні вимушена бездіяльність, ні прямий саботаж з боку наших противників,— писалося в статті,— нас не залякають, якщо ми маємо опору в масах наших виборців; у постійному близькому зв'язку з ними — запорука плідного здійснення всієї нашої творчо-позитивної роботи. І саме цей зв'язок з масами, не лише в апеляції до них, але і в постійному залученні самих мас у сферу повсякденної, буденної муніципальної роботи, повинен бути основним принципом нашої муніципальної тактики»¹².

Як послідовні демократи більшовики активно відстоювали права міст, виступали за розширення компетенції органів місцевого самоврядування, за звільнення їх від постійного контролю з боку комісарів Тимчасового уряду. Цим питанням була присвячена стаття П. І. Стучки «Новий статут міст». Автор зазначав, що і після введення Тимчасовим урядом нового статуту міст міське самоврядування по суті, як і до Лютого, залишилось під опікою уряду, який здійснював постійний дріб'язковий контроль над ним. Новий статут брав під охорону клас буржуазії покладаючи на місто цілий ряд загальнодержавних витрат, і в той же час зовсім обходив питання самостійної реквізиції й відчуження приватного майна в суспільних інтересах. Вся практична діяльність міських дум підкреслювалось у статті П. Стучки, неминуче підводила до потреби вирішувати загальнополітичні питання про війну та владу.

¹⁰ «Город и земство», 1917, № 1, стор. 5.

¹¹ «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 18 весня 1917 р.

¹² «Город и земство», 1917, № 1, стор. 7.

Підсумкам участі більшовиків у муніципальній кампанії була присвячена стаття К. Залевського «До характеристики складу міських дум». Дані виборів свідчили, що серед пролетаріату промислових центрів йшов неухильний процес звільнення від впливу дрібнобуржуазних партій і об'єднання навколо більшовицьких організацій. У серпні — вересні, крім великого успіху на виборах у столицях, більшовики одержали найбільшу кількість депутатських місць у міських думах Орехово-Зуєва, Іваново-Вознесенська, Царицина, Костроми, Ревеля, Риги, Нарви, Томська, Красноярська, Луганська, Твері. Значна кількість місць більшовиками була завойована у думах Катеринослава, Володимира, Ярослава, Катеринодара, Саратова, Харкова тощо¹³. В окремих містах своєю думською діяльністю більшовики впливали на лівіючі групи дрібнобуржуазних партій. «Як видно з партійної преси, — наголошувалось в статті, — у деяких містах, як, наприклад, у Луганську, Уфі, Москві, серед есерів намічається поворот вліво і тенденція до підтримки більшовиків»¹⁴.

Вибори до міських дум також свідчили про зросту популярність партії більшовиків у солдатських масах. Так, наприклад, у Москві за більшовицький список голосували 81% солдатів, у Твері — 95%, у Вишньому Волочку — всі¹⁵. До цього можна додати результати міських виборів у Вінниці. Тут більшовики одержали найбільше місць саме завдяки голосам солдатів місцевого гарнізону¹⁶. «Збільшення числа голосів, — відзначав автор статті, — що були подані за більшовицьких гласних у Москві, Петрограді і деяких інших містах, показує, що вплив нашої партії поширюється зрослими темпами»¹⁷.

У журналі друкувалися також статті Л. Владимірова — «Місто і продовольство», Н. Крупської — «Виборзька районна дума», Ю. Ларіна — «Квартирна криза і засоби боротьби з нею», А. Лозовського — «Робоча політика місцевих самоврядувань», Я. Таргулова — «Фінансові підсумки і перспективи», А. Л. — «До питання про міську міліцію», в яких висвітлювались завдання більшовиків на найрізноманітніших ділянках думської роботи, підкреслювалось, що розв'язання всіх найважливіших муніципальних питань можливе лише в разі припинення грабіжницької імперіалістичної війни і переходу влади до рук трудящих.

Вихід журналу «Город и земство» був помітним явищем у житті партії. Сам факт видання його свідчив про величезне значення, яке надавали більшовики роботі в міських думах, як важливому засобу згуртування трудящих на боротьбу за владу Рад.

¹³ «Город и земство», 1917, № 1, стор. 26.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 3, спр. 3, арк. 64; «Подільська воля», 1917, № 16 — 17, стор. 14.

¹⁷ «Город и земство», 1917, № 1, стор. 26.

В. О. ГОРБИК
ПОЛІТИКА КОНСЕРВАТОРІВ
І ПРОБЛЕМИ АНГЛІЙСЬКОЇ
ЕКОНОМІКИ
В 50-ті РОКИ ХХ ст.

Процес занепаду Великобританії, що почався наприкінці ХІХ ст. і триває в наш час, є переконливою ілюстрацією відомого лєнінського положення про нерівномірний розвиток імперіалістичних держав. З провідного місця в капіталістичному світі Великобританію першими відтіснили США. Після другої світової війни її обігнали ФРН і Японія. Незважаючи на це, Англія залишається великою промисловою державою, має широкі міжнародні торгові зв'язки, значні

нію першими відтіснили США. Після другої світової війни її обігнали ФРН і Японія. Незважаючи на це, Англія залишається великою промисловою державою, має широкі міжнародні торгові зв'язки, значні

капіталовкладення за кордоном, тримає під контролем другу за значенням валюту капіталістичного світу — фунт стерлінгів, має помітний вплив на міжнародні події як центр Співдружності націй і основний член Європейської асоціації вільної торгівлі.

Однією з показових рис занепаду британської економіки є винятково низькі (навіть для капіталістичної країни) темпи її економічного зростання. За 10 років (1950—1960 рр.) валовий суспільний продукт країни збільшувався в середньому на 2% щороку порівняно з 3,9% у Франції, 4,3% — в Італії, 5,2% — в ФРН¹. Якщо ж врахувати приріст населення в країні, то фактично цей продукт зростав менше ніж на 1%².

При загальному уповільненому розвитку економіка країни пережила етапи піднесення, пожвавлення і спаду. З 1949 р. до 1953 р. відбувалося певне економічне піднесення, що в основному мало нездорову основу — гонку озброєнь (в зв'язку з війною в Кореї). Англійські монополії одержали великі військові замовлення, які зумовили приріст промислового виробництва. Прямі військові витрати зросли з 820 млн. ф. ст. в 1950 р. до 1450 млн. ф. ст. в 1952 р. Такий стан негативно позначився на розвитку цивільних галузей промисловості. За заявою Р. Батлера — міністра фінансів уряду консерваторів, для виконання своєї програми озброєння, на яку витрачалось 12—13% валового національного продукту, Англія змушена була в 1952 р. затримувати капіталовкладення в цивільні галузі на рівні 1950 р. Не випадково приріст обсягу промислової продукції в 1951 р., який становив лише 2,5%, у 1952 р. на стільки ж скоротився³. В особливо критичному становищі опинилася текстильна промисловість, продукція якої зменшилася на 15%, що становило більше половини загального спаду в економіці⁴.

Протягом 1954—1955 рр. в країні тривало господарське піднесення. Загальний обсяг промислової продукції зріс з 94% у 1953 р. (порівняно з 1954 р.) до 105% у 1955 р.⁵ Дещо підвищився обсяг капіталовкладень, викликаний оновленням основного капіталу.

Вже в 1956 р. промислове виробництво збільшилось, але лише на 1%. Після невеликого піднесення у 1957 р. настав спад у 1958 р. Англійську економіку спіткала скрутність.

У 1958—1959 рр. була здійснена серія заходів уряду консерваторів по стимулюванню промислового виробництва, експорту, приватного підприємництва, в декілька разів знижено банківську ставку, надано податкові пільги капіталістам, які вкладали кошти в будівництво нових підприємств. Йдучи до парламентських виборів 1959 р., консерватори цими заходами намагались дещо поліпшити економічне становище країни. Але на перешкоді стояла ще й нестабільність платіжного балансу.

Застаріла структура британської економіки змушувала значну частину сировини і продуктів ввозити з-за кордону. За все це треба було розраховуватись власними товарами або валютою. Однак недостатньо конкурентно-спроможна англійська промисловість нездатна була випустити необхідну кількість експортних товарів.

У зв'язку з великими витратами на війну і виснаженням валютних запасів похитнулася позиція Великобританії як другої казни капіталістичного світу. Наприкінці 50-х років в розпорядженні країни було лиш 4% загальних золотих і доларових резервів світу капіталу, тобто менше, ніж мав у своєму розпорядженні відомий «благодійний» фон

¹ "Three Banks Review". 1963, VI, стор. 5.

² Великобританія. Економічний обзор, М., 1960, стор. 36.

³ Економіка и политика Англии после второй мировой войны, М., 1958, стор. 328, 330.

⁴ The British Economy in the Nineteen-fifties, London, 1962, стор. 27.

⁵ Там же, стор. 75.

Форда. Якщо напередодні другої світової війни закордонні стерлінгові зобов'язання Англії дещо урівноважувалися золотими резервами Англійського банку і казначейства, то в 50-і роки країна, навіть повністю використавши центральний резерв стерлінгової зони, не змогла б покрити і $\frac{1}{3}$ всієї зовнішньої стерлінгової заборгованості (3,5 млрд. ф. ст. на 30 червня 1958 р. порівняно з 700 млн. ф. ст. у 1936—1938 рр.)⁶.

Саме в повоєнні роки особливо загострились суперечності між різними підрозділами британського капіталу. Одні групи англійської олігархії — монополії експортних галузей, банки — прагнули за будь-яку ціну зберегти фінансову стабільність, інші — заінтересовані у внутрішньому ринку — боролися за прискорення промислового розвитку.

Пасивність торговельного балансу, яка значною мірою визначала і пасивність платіжного, здавна характерна для британської економіки. Проте дефіцит торговельного балансу, як правило, перекривався надходженнями від «невидимого експорту»^{*}, які в повоєнні роки, зокрема, в 50-і, дуже скоротилися. Внаслідок цього значно посилилась пасивність і торговельного, і платіжного балансів.

Правда, девальвація фунта стерлінгів у 1949 р. дещо поліпшила конкурентну спроможність англійських товарів, а, отже, і експортні можливості країни. Платіжний баланс 1950 р. мав актив у 300 млн. ф. ст. Проте в зв'язку з війною в Кореї умови для ведення торгівлі погіршилися, піднялись ціни на імпортні товари, збільшився обсяг імпорту, насамперед стратегічних товарів. Все це й зумовило пасивний платіжний баланс Англії в 1951 р. Щоб уникнути такого становища, консерватори стали обмежувати імпорт і розгортати експорт товарів. З цією метою англійська фінансова олігархія ставала на шлях скорочення внутрішнього споживання, намагаючись за рахунок трудящих вирішити утруднення.

Однак зусилля консерваторів збільшити обсяг експорту не мали успіху. Якщо імпорт Великобританії протягом 1950—1960 рр. зріс з 91% до 137% (порівняно з 1954 р.), то експорт — з 96% до 120%. Отже, імпорт випереджав експорт.

Протягом 50-х років завдяки активізації на зовнішніх ринках основних торгових конкурентів Англії її частка в загальному експорті капіталістичних країн знизилась. Так, з 1950 по 1959 р. експорт Великобританії зріс (порівняно з 1953 р.) з 106% до 121%, США — з 92 до 125%, ФРН — з 58 до 222%, Франції — з 95 до 165%, Японії — з 78 до 285%⁷. Таке становище негативно впливало на золотовалютні резерви країни, ставило під загрозу стабільність фунта стерлінгів, вело до його девальвації.

Величезний пасив платіжного балансу загрожував підірвати всю фінансову основу британського імперіалізму. Тому правлячі кола, використовуючи методи державно-монополістичного втручання, зменшували ввіз товарів у країну, гальмуючи її економічний розвиток.

Пасивність платіжного балансу Великобританії значною мірою пояснюється гонкою озброєнь, а також вивозом капіталу. Як найголовніший засіб економічної експансії британського імперіалізму, останній виступає не тільки в формі прямих капіталовкладень, а й позик, кредитів, безвідплатних субсидій.

Незважаючи на труднощі внутрішнього розвитку і зміни в структурі англійської економіки, експорт капіталу Великобританії постійно зростає і особливо збільшився за післявоєнний період. А саме: 1946—1951 рр.—

⁶ «Мировая экономика и международные отношения», 1958, № 12, стор. 34, 37.

^{*} «Невидимий експорт» — прибутки від морської і сухопутної перевезки товарів, торгового і банківського посередництва при економічних операціях, прибутки від транзиту, надання капіталу для вивезення за кордон (оплачується процентами) і т. д.

⁷ The British Economy in the Nineteen-fifties, стор. 75, 118.

1635 млн. ф. ст., 1952—1957 — 2118, 1958—1963 рр. — 2138 млн. ф. ст.⁸ Протягом 1946—1959 рр. приватний експорт капіталу з Англії становив понад 4 млрд. ф. ст.⁹

Більш як 10% сукупного суспільного продукту країни поглинали військові витрати — протягом 1950—1962 рр. 18412 млн. ф. ст., що приблизно дорівнювало сумі капіталовкладень в економіку країни за 8 років (1949—1956 рр.)¹⁰.

Внаслідок гонки озброєнь на початку 60-х років із сфери продуктивної виробничої діяльності було вилучено близько 1,8 млн. чол., тобто 8% усього самодіяльного населення країни¹¹.

Післявоєнна економіка Великобританії вимагала великих капіталовкладень. Слід зазначити, що протягом 1951—1957 рр. вони збільшились на 43% і складали в сукупному суспільному продукті 16—17% порівняно з 13% в 1938 р. Пожвавлення промисловості в середині 50-х років пояснювалось переважно оновленням і розширенням основного капіталу. За даними англійської офіційної статистики лише на обладнання і промислове будівництво за 1954—1957 рр. витрачено близько 5,6 млрд. ф. ст. (за цінами 1948 р.), що дорівнювало середньорічній вартості всієї промислової продукції країни¹².

В післявоєнні роки капіталовкладення в економіку Англії значно випереджали приріст валового національного продукту. З 1948 р. до 1967 р. вони відповідно становили 5,75% і 2,9%. Незважаючи на це, Англія відставала від своїх основних конкурентів за обсягом капіталовкладень. Так, у 1955—1964 рр. їх питома вага у валовому національному продукті Англії становила 15,8% проти 17,1% в США, 19,2% у Франції, 21,6% в Італії, 23,7% в ФРН і 28,8% в Японії¹³.

Основною причиною втрати Англією своїх позицій на світовому ринку є відставання промислових капіталовкладень і недостатньо ефективне їх погальзує розміщення. Відставання темпів росту промислового виробництва від інтенсивності капіталовкладень в післявоєнній Англії пояснюється тим, що капітал використовувався не лише для розширення виробництва, але значною мірою для зміни його структури¹⁴.

Щоб покривати дефіцит бюджету і виплачувати позики, як консерватори, так і лейбористи випускали паперові гроші, що вело до інфляції. В гонитві за прибутками монополії підвищували ціни на товари. Купівельна спроможність фунта стерлінгів, обчислена на основі індексів роздрібних цін, знизилася з 20 шилінгів у 1951 р. до 14 шилінгів 9 пенсів у 1962 р.

За допомогою «повзучої» інфляції правлячі кола Великобританії намагались всіляко гальмувати зростання реальної зарплати робітників. «Повзуча» інфляція вигідна капіталістам як класу в цілому, тому що основну частину капіталів фінансової олігархії вміщено в акції і нерухоме майно, а доходи трудящих виражаються в грошах, які безперервно обезцінюються. Однак проти швидко зростаючої інфляції заперечують не лише фінансові боси, а й представники експортних монополій, оскільки вона підвищує ціни на товари, знижує їх конкурентну спроможність на зовнішніх ринках, підриває саму основу фінансової системи Великобританії.

⁸ Р. Г. Солодкін. Англия на мировых рынках, М., 1969, стор. 102 і 103.

⁹ Распад Британской империи, М., 1964, стор. 215.

¹⁰ И. П. Петров. Влияние гонки вооружений на экономику Англии, М., 1963, стор. 23.

¹¹ Распад Британской империи, стор. 160.

¹² «Мировая экономика и международные отношения», 1958, № 12, стор. 33.

¹³ Р. Г. Солодкін. Назв. праця, стор. 12.

¹⁴ Изменения в экономической структуре стран Западной Европы, М., 1965, стор. 67—68.

Представники одного з напрямів в англійській буржуазній політекономії, намагаючись з'ясувати причини безупинної інфляції — постійної хвороби економіки країни, переконували, що в післявоєнний період попит на товари значно збільшився, а це в свою чергу, викликає напруження і на ринку праці. В зв'язку з відсутністю значної резервної армії безробітних, що є характерним для Великобританії в післявоєнні роки, підприємці вимушені задовольняти вимоги робітників щодо підвищення їм заробітної плати. Вихід з такого становища економісти вбачали у дефляції, у зменшенні рівня попиту на товари, у збільшенні армії безробітних у країні.

Представники іншої школи твердили, що в разі стихійного зростання цін, зокрема, на імпортовані товари, як це було під час корейської війни, зростає вартість життя. Тред-юніони виступають за підвищення зарплати. Але якщо вони доб'ються успіху, весь тягар підвищення цін на товари буде перекладено на споживача. Твердячи про «егоїзм» тред-юніонів, які ніби протиставляють свої групові інтереси інтересам усієї нації, ці ідеологи імперіалізму вимагають під виглядом «національної політики в галузі зарплати» жорстокого контролю з боку уряду над «надмірними» претензіями профспілок. Корінь зла вони вбачають у відставанні темпів збільшення зарплати від темпів зростання продуктивності праці. Так, протягом 1950—1960 рр. продуктивність праці в Англії з 100% підвищилася до 122%, роздрібні ціни — до 149%, реальні недільні ставки заробітної плати — лише до 113%, реальні недільні заробітки — до 130%¹⁵, тобто продуктивність праці зростала швидше, ніж реальні недільні ставки, і відставала від збільшення реальних недільних заробітків*.

Вихід з інфляційної ситуації ідеологи імперіалізму бачать лише в обмеженні «надмірних» вимог робітничого класу, у збільшенні безробіття. Вони намагаються завуалювати справжні причини інфляції, заплющують очі на величезні прибутки буржуазії, що в кілька разів перевищують заробітну плату, на колосальні воєнні витрати, що набагато випереджають темпи зростання національного суспільного продукту.

Витягти з труднощів британську економіку консерватори намагались методами державно-монополістичного регулювання, метою яких є затушувати зростаючі суперечності між високорозвиненими продуктивними силами і буржуазними виробничими відносинами. В Англії масштаби цього втручання зростають. В період між двома війнами це зводилось до заходів примусової концентрації, картелювання, надання субсидій окремим збитковим галузям економіки, відмов від золотого стандарту і переходу до протекціонізму. Помітно розширилася сфера державно-монополістичного регулювання після другої світової війни. Процент державних підприємств у сфері матеріального виробництва виріс до 22%, що вдвічі більше, ніж у роки I і II світових воєн, та чверть — ніж у період між цими війнами¹⁶.

В післявоєнний період держава стала частіше втручатись у контроль над економікою, використовуючи кредитно-грошову або податкову політику. Щоправда, перший післявоєнний лейбористський уряд іноді вдавався до методів прямого контролю над економікою шляхом розміщення і раціонування дефіцитних матеріалів.

Повернувшись до влади у 1951 р., консерватори — прибічники

¹⁵ The British Economy in the Nineteen-fifties, crop. 504.

* Загальний недільний заробіток, як правило, перевищує ставку зарплати за рахунок оплати надурочних годин, роботи в святкові дні, нічні зміни тощо.

¹⁶ В. П. Г л у ш к о в. Государственно-монополистический капитализм в современной Англии, М., 1965, стор. 5—6.

мінімального втручання в економічні процеси — почали широко застосовувати методи кредитно-грошового регулювання. Банківська процентна ставка, що перебувала на рівні 2% з 1932 р., підвищилась до 2,5%, поклавши початок політиці «дорогих грошей» — дорогого кредиту.

Міністр фінансів Річард Батлер заявляв, що він вважає невелике збільшення — $\frac{1}{2}\%$ банківської ставки провісником відновлення гнучкої грошової і кредитної політики — інструмента економічного регулювання. Підвищення банківської ставки пояснювалось необхідністю боротьби з інфляцією. Проте підвищення її навіть до 4,5%, а 1957 р. до 7% не відвернуло зростання інфляції. Рупор ділових кіл Англії «Файненшл таймс» так характеризував подібну політику: «На жаль, немає ніяких підстав думати, що новий крок хоч якимось чином подіє на швидкість обігу грошей, хіба що її ще збільшить. Чим менше грошей пускається в обіг у фінансовій системі, тим скоріше вони повинні циркулювати і тим коротший строк, протягом якого будь-хто зможе зберегти банківський вклад»¹⁷.

Проте політика «дорогих грошей» не дала консерваторам жаданого ефекту. Насамперед, вона, звичайно, була спрямована проти робітничого класу, трудящих країни, а водночас — не дуже сприятлива і для платіжного балансу. Залучаючи короткотермінові кошти і тим самим ненадовго поліпшуючи становище платіжного балансу, висока банківська ставка збільшує виплату по процентах. В свою чергу, збільшення процентної ставки здорожує експортні товари (більшість з яких забезпечується кредитами), погіршує можливості англійського експорту, а, отже, негативно впливає на стан платіжного балансу. Абсолютно справедливо болгарський економіст Т. Вилчев твердить, що з поглибленням суперечностей капіталізму зменшується навіть обмежена ефективність процентної ставки у розвитку економіки капіталістичних країн¹⁸.

Банківська ставка була і є важливим елементом державно-монополістичного регулювання — звуження або розширення економіки. На думку і за підрахунками проф. Сміта, з осені 1949 р. до кінця 1963 р. уряд 85 разів поперемінно вживав відповідних заходів. Із 41 заходу по звуженню 32 мали на меті поліпшення становища платіжного балансу¹⁸.

Таким чином, економіка Англії в 50-і роки розвивалась суперечливо. Надзвичайно уповільнене економічне піднесення змінювалось пасивністю платіжного балансу, відпливом валюти, загальною нестійкістю всієї фінансової системи.

Експорт капіталу, величезні воєнні витрати відволікали значні кошти, необхідні для перебудови і розвитку англійської промисловості. Консервативні уряди шукали виходу в різноманітних державно-монополістичних методах регулювання, які лише частково і ненадовго виправляли становище в економіці. І, мабуть, єдине, в чому їх зусилля не були марними, це призначення загальних парламентських виборів до періоду поживлення економічної кон'юнктури, що привертало на їхній бік значну масу виборців, і триразова у 1951, 1955, 1959 рр. перемога над лейбористами.

¹⁷ Економіка и политика Англии после второй мировой войны, стор. 355.

¹⁸ «Международная экономика и международные отношения», 1965, № 1, стор 52—59.

¹⁸ D. J. Smyth. Public finance policy and technics for economic stability and balanced growth, London, 1965, стор. 7—8.

О. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ

Селянський рух у Волинській губернії після проведення інвентарної реформи 1847—1848 рр.

У радянській літературі антикріпосницька боротьба на Волині після проведення інвентарної реформи докладно ще не висвітлена. У працях М. Корниловича, Я. Б. Глуховського, В. І. Довженка, А. З. Барабоя, І. О. Гуржія¹ порушено лише окремі питання.

З даного питання автором досліджено офіційного діловодства, які зберігаються в ЦДІА СРСР у Ленінграді (ф. 1281, 1286), ЦДІА УРСР у Києві (ф. 442), Житомирському обласному державному архіві (ф. 2, 10, 13, 17, 18, 70, 308) та Рукописному відділі ЦНБ АН УРСР.

Проведенням на Правобережній Україні інвентарної реформи царський уряд переслідував мету зміцнити у селян ілюзію, ніби царизм є захисником їхніх інтересів, перешкодити розгортанню антифеодальної боротьби і завдати удару по польському національно-визвольному русі (польські патріоти після поразки повстання 1830—1831 рр. намагалися заручитись підтримкою українських селян).

Інвентарна реформа носила консервативний характер. Формально вона забороняла поміщикам зменшувати селянські наділи, регламентувала повинності за користування ними, скасувала виплату селянами натуральної і грошової данини, тощо. Але високі розміри повинностей, встановлені реформою, свідчили, що уряд дбав не про полегшення становища селян, а про гарантування поміщикам використання форм кріпосницької системи, що розпадалася.

Безконтрольність з боку властей давала можливість поміщикам всіяко порушувати реформу, що зокрема виявлялося у тому, що селянські наділи зменшувалися, селян переводили на гірші землі, довільно встановлювалися розміри повинностей тощо.

Зважаючи на те, що інвентарна реформа не була пристосована до місцевих умов (вона була розрахована на землеробські повіти, а більша частина Волині не була землеробською), поміщики тут частіше вдавалися до порушення її. Тяжкі умови, в яких опинилися селяни після проведення реформи, обумовили спалахи антикріпосницьких виступів.

Уже в перші дні після обнародування положень реформи в багатьох маєтках на Волині мали місце селянські заворушення. Поміщицькі селяни не погоджувалися на регламентацію повинностей, а вимагали скасування осоружної панщини, переведення їх на оброк. «Після введення інвентарів,— писав генерал-губернатору підполковник корпусу жандармів,— у Волинській губернії з кожним днем все більше випадків непорозуміння між селянами і поміщиками... Чинovníки земської поліції в окремих повітах тим лише й займаються, що розглядають скарги поміщиків і приводять до порядку селян, які ухиляються від панщини»².

Відмовилися відбувати панщину й вимагали перевести їх на оброк, наприклад, поміщицькі селяни в селах Кулки Житомирського і Котелянка Новоград-Волинського повітів. Покарання різкими і арешти «призвідців» не зломало рішучості селян. Вони вчинили опір поліції, звільнивши заарештованих товаришів. Власті були змушені викликати проти непокірних селян військові команди³. Досить активним і стійким був виступ селян поміщиці Браницької в селах Кримне, Дубечне, Рокоти, Глух, Теклі і

¹ М. Корнилович. Бібіковські обов'язкові інвентарі в Володимирському повіті на Волині.— Український археографічний збірник, т. I, 1926, стор. 217—270; Я. Б. Глуховський. Епізоди із історії боротьби крест'ян с помещиками на Волині в связи з инвентарной реформой Николая I.— Наукові записки Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, т. IV, вип. 4, 1940, стор. 209—220; В. И. Довженко. Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX в.— Исторические записки Института истории АН СССР, т. XII, 1941, стор. 141—164; А. З. Барабой. Правобережная Украина в 1848 г.— Исторические записки АН СССР, 1950, № 34, стор. 86—121; І. О. Гуржій. Селянські рухи на Україні в першій половині XIX ст.— «Вісник АН УРСР», 1952, № 1, стор. 24—38; й о с ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.), К., 1958.

² Я. Б. Глуховський. Назв. праця, стор. 220.

³ ЦДІА УРСР, ф. 442, 1848 р., оп. 451, спр. 107, арк. 1—3, 7; спр. 103, арк. 9—10.

Лютки Володимирського повіту, які до всього ще й вчинили опір військовій команді, викликаних в маєток для їх «втихомирення»⁴.

В багатьох населених пунктах селяни виявили незадоволення інвентарною реформою тим, що відмовлялися визнати встановлені окремі повинності, здебільшого літні згінні дії. Старокостянтинівський справник повідомляв у червні 1848 р. генерал-губернатора: «Майже у всіх маєтках селяни не хотять відробляти згінних днів... і хоч... винних карають, проте ці заходи користі не приносять, і пині я не можу абсолютно нічим зайнятися, а лише їжджу по повіту від села до села і приводжу селян до покори»⁵.

Безпідставно твердили буржуазні історики (В. Шульгін та ін.), ніби селянство Правобережжя з радістю зустріло інвентарну реформу. На Волині майже 58% всіх селянських заворушень 1848—1849 рр. відбулися проти інвентарної реформи.

Піднесенню антикріпосницької боротьби волинських селян сприяла революція 1848 р. в Західній Європі, особливо весняні революційні події в Австро-Угорщині, внаслідок яких у Галичині було скасовано кріпосне право. Хоч царський уряд вжив заходів, щоб приховати це від селян західних губерній, але з цього нічого не вийшло. Волинські селяни знали про скасування кріпосного права в Галичині й говорили між собою, що найближчим часом на Правобережній Україні треба різати папів⁶. Подекуди погрози здійснювалися. За офіційними даними протягом 1848—1849 рр. на Правобережжі було вбито 12 поміщиків і 6 управителів маєтками та вчинено 12 замахів на їх життя⁷. Перелякані поміщики в 1848 р. цілими сім'ями тікали до м. Житомира під захист місцевого гарнізону⁸.

Власті жорстоко придушували селянські виступи. Поліція спершу заарештовувала і шмагала різками «бунтівників», а вже потім «розслідувала» причину незадоволення селян. «Ніхто не аналізував, яка причина заворушення, вимагалася лише покірливість»,— згадував публіцист Ф. Воропанов⁹. Непокірних селян били, ув'язнювали, віддавали в солдати, засилали в Сибір.

Репресивні заходи, до яких вдався царизм, щоб потушити полум'я селянської боротьби на Правобережній Україні, у Волинській губернії, лише почасти досягли своєї мети. Хоча після 1848 р. селянський рух тут помітно ослаб, все ж і наступного року він серйозно непокоїв уряд і поміщиків. 1849 р. на Волині селяни виступали здебільшого проти порушення реформи поміщиками, чинили стійкий опір. Недаремно протягом 1848—1849 рр. принаймні в 15 населених пунктів поліція викликала військові команди.

Одним із проявів стихійного протесту проти інвентарної реформи та поміщицького свавілля були масові втечі кріпаків. Лише 1849 р. поліція затримала 1190 «бродяг»¹⁰. Волинські селяни здебільшого тікали в південні губернії України та в Галичину.

Характерним для селянського руху було зростання недовіря селян до урядовців та місцевого духовництва. Не піддавались селяни на умовляння священників і навіть конфліктували з ними у селах Бочаниця, Молочки та ін.¹¹.

У ході антикріпосницької боротьби волинських селян у 1848—1849 рр. виразно проявили класові суперечності на селі. У багатьох випадках селянські заворушення були викликані нерівномірністю наділення землею (у селах Сутани і Шоломки Овруцького повіту та ін.)¹². Поміщики використовували суперечності між малоїмущими і заможними селянами для утримання кріпаків у покорі¹³.

За неповними даними селянським рухом 1848—1849 рр. на Волині була охоплена порівняно значна територія—не менше 133 населених пунктів. У селах Бабицівка, Зороків, Клітище, Пилипи і Киктів заворушення придушували двічі. Однак селянські виступи мали стихійний, неорганізований характер. «Селяни не могли об'єднатися,— зазначав В. І. Ленін,— селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»¹⁴.

Селянська антифеодальна боротьба на Волині проти інвентарної реформи розхитувала кріпосну систему в цій частині Російської імперії.

⁴ Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов, М., 1961, стор. 602—606.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, 1848 р., оп. 451, спр. 116, арк. 2 зв.

⁶ А. З. Барабой. Назв. праця, стор. 103.

⁷ ЦНБ АН УРСР, Рукописний відділ, ф. II, спр. 23546.

⁸ Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, К., 1959, стор. 64.

⁹ Ф. Воропанов. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае (по личным воспоминаниям).— «Вестник Европы», 1900, № 8, стор. 768.

¹⁰ І. О. Гуржій. Селянські рухи на Україні в першій половині XIX ст., стор. 27.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, 1848 р., оп. 451, спр. 20, арк. 1; спр. 31, арк. 14.

¹² Там же, спр. 113, арк. 1; спр. 10, арк. 1, 6.

¹³ Там же, 1849 р., оп. 451, спр. 51, арк. 1—2.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 373.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ЮВІЛЕЮ

Підготовка до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна сколихнула увесь радянський народ, сприяла мобілізації великих внутрішніх резервів, закладених в усіх сферах життя, піднесла на небачений досі рівень пафос трудових звершень, гідних великого ювілею. В роботі школи значно ширше, ніж у попередні роки, стали застосовуватись праці В. І. Леніна, яскраві відомості про його життя та діяльність, що надзвичайно сприяє розгортанню комуністичного виховання шкільної молоді. В цьому відношенні цінний досвід мають учителі Української РСР.

Зміст шкільних курсів історії СРСР і УРСР VIII і IX класів та нової і новітньої історії IX класу дає можливість на широкому історичному фоні розкрити основні етапи життя і діяльності вождя Комуністичної партії, засновника і керівника Радянської держави. Однак в діючих підручниках обмаль матеріалу для цього, тому вчителі широко залучають різноманітні літературні джерела, передусім біографію В. І. Леніна та мемуарну літературу про нього.

Використання спогадів сучасників вождя допомагає учителю розкрити образ В. І. Леніна як великого мислителя, мужнього борця за справу робітничого класу, генія революції, керманіча Комуністичної партії і народу. Спогади Н. К. Крупської, Г. І. Єлізарової-Ульянової, Г. М. Кржижановського, В. А. Шелгунова, О. Д. Стасової, А. В. Луначарського, М. С. Ольмінського, Р. С. Землячки та інших, є важливим джерелом для конкретизації знань учнів про те, як Володимир Ілліч любовно виховував з робітників марксистів-революціонерів, створював партію комуністів, невтомно розвивав марксизм, ведучи непримиренну боротьбу з опортуністами, керував класовими битвами пролетаріату. В мемуарах М. І. Подвойського, М. О. Ємельянова, М. В. Фофанова, В. О. Антонова-Овсієнка, В. Д. Бонч-Бруєвича та інших соратників Ілліча учитель знаходить конкретний матеріал, який дає можливість розкрити діяльність В. І. Леніна як натхненника і організатора перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, спогади Г. В. Чичеріна, О. Ф. Мясникова, С. С. Каменєва, Л. Б. Красіна, О. В. Вінтера, Л. О. Фотієвої — показати мудрість ленінського керівництва партійним, державним, господарським і культурним будівництвом, зовнішньою політикою, обороною країни.

Найбільш поширеною формою ознайомлення учнів з біографічними відомостями про В. І. Леніна є включення фрагментів з біографії та спогадів у розповідь учителя. В багатьох школах їм доручається готувати самостійні повідомлення на відповідні теми.

У навчально-виховній роботі використовуються науково-популярні, хроніко-документальні та навчальні кінофільми про В. І. Леніна. Так, при вивченні у VIII класі в курсі історії СРСР і УРСР питання «Початок революційної діяльності В. І. Леніна» показують науково-популярний фільм «Володимир Ульянов», в якому розповідається про юність вождя, його участь у революційному студентському русі, перші виступи проти народників. Може бути також використаний науково-популярний фільм «Петербургські роки» — про революційну діяльність

В. І. Леніна в 1893—1897 рр. В позаурочний час проводиться перегляд таких художніх фільмів про В. І. Леніна, як «Вірність матері», «Серце матері», «Перша бастиля», «Сім'я Ульянових». Значно зростає кількість стрічок, рекомендованих для використання у IX класі. Фільми «Розповідь про Другий з'їзд партії» та «Ульянови в Києві» застосовуються на уроці «Створення марксистської партії в Росії»; фільми «День перший», «Ленін у Смольному» — під час вивчення Жовтневого збройного повстання, «Париж, проспект Леніна» — ролі більшовизму в міжнародному робітничому русі в курсі нової історії; «Ленін розмовляє з Америкою» — при ознайомленні з темою «Піднесення революційного руху в Англії, Франції, США» в курсі новітньої історії. В позаурочний час з дев'ятикласниками доцільно організувати перегляд таких художніх фільмів, які допомагають краще засвоїти навчальний матеріал про життя і діяльність Володимира Ілліча — «На початку віку», «Розповіді про Леніна», «Синій зошит», «Жовтень», «Ленін у Жовтні», «На одній планеті», «Перший відвідувач», «Ленін у 1918 році», «Ім'ям революції» та кінофільми про найближчих його соратників.

Таким чином, використання різноманітних засобів конкретизації навчального матеріалу допоможе учителеві створювати в учнів яскраве уявлення про живого Леніна у всій його багатогранності як найвидатнішого пролетарського революціонера, життя якого було подвигом.

Корисним є проведення у VIII класі узагальнюючо-повторювальних уроків, присвячених юності й початку революційної діяльності В. І. Леніна. Найбільший педагогічний ефект на цих уроках досягається тоді, коли учитель дасть можливість висловитись якомога більшому числу учнів, проаналізує їх відповіді й у підсумковому виступі охарактеризує ті ленінські риси, на які менше звернули увагу учні.

При викладі конкретного матеріалу з усіх курсів історії в школі учителі використовують оцінки В. І. Леніним історичних подій та явищ, характеристики окремих історичних діячів. У V класі на уроці «Повстання під проводом Спартака» вони наводять характеристику цього проводира рабів, дану Володимиром Іллічем у праці «Про державу»; в VI класі визначають натуральне господарство за працею В. І. Леніна «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття»; викладаючи у VII класі матеріал про другу селянську війну в Російській державі — наводять характеристику Степана Разіна з промови В. І. Леніна на відкритті пам'ятника селянському ватажку 1 травня 1919 р.¹ При вивченні першого і другого періодів визвольного руху в Росії (у VIII класі) учителі наводять ленінську характеристику декабристів, Герцена та революціонерів-демократів, висловлену у праці «Пам'яті Герцена».

Однак, ленінські ідеї можуть бути усвідомлені учнями найбільш повно і глибоко тоді, коли школярі залучаються до самостійної роботи над доступними за змістом і обсягом працями В. І. Леніна. Безпосереднє ознайомлення з ними дозволяє підвести молодь до розуміння ленінського методу історичного дослідження, всебічного розкриття ним суті і значення історичних явищ. Вивчення учнями праць В. І. Леніна підвищує інтерес до історії, прищеплює уміння застосовувати марксистсько-ленінську теорію до життя, допомагає оволодівати умінням наукового аналізу явищ минулого і сучасності.

Внаслідок спільних зусиль багатьох учителів і методистів в основному визначився орієнтовний перелік ленінських праць, які рекомендуються до вивчення учнями в процесі навчання історії в радянській середній школі². Крім того, учителі окремих союзних республік вико-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 291.

² «Преподавание истории в школе», 1969, № 5, стор. 31.

ристовують певні праці В. І. Леніна, що переважно стосуються цих республік. Так, в Українській РСР широко розглядаються на уроках «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» (т. 26), та ін.

Ті вчителі, які систематично працюють над розвитком пізнавальних здібностей учнів, починаючи з V класу, навчають їх опановувати найважливішими логічними операціями аналізу і узагальнення історичного матеріалу, як правило, мають можливість розширити коло праць, рекомендованих до самостійного вивчення. Однак, основною вимогою до добору для школи творів В. І. Леніна, є їх невеликий обсяг і строга відповідність рівню розвитку учнів.

Так, учителька СШ № 29 м. Ворошиловграда В. В. Судницина рекомендує дев'ятикласникам під час вивчення питання про створення марксистської революційної партії в Росії самостійно опрацювати статтю В. І. Леніна «З чого почати?» (т. 5), для більш чіткого розуміння причини поразки та всесвітньо-історичного значення першої російської революції ознайомитись з статтею «Уроки московського повстання» (т. 11). При вивченні теми «Аграрна реформа царизму» учні вивчають працю «Останній клапан» (т. 18). Праця «Більшовики повинні взяти владу» (т. 26) допомагає їм глибше засвоїти зміст теми «Жовтневе збройне повстання», а твір «Чергові завдання Радянської влади» (т. 27) — краще зрозуміти план будівництва соціалістичної економіки, усвідомити відмінність соціалістичної революції від буржуазної.

В. В. Судницина розширює також коло праць В. І. Леніна, які школярі самостійно опрацьовують і під час вивчення нової історії в IX класі. Так, ленінська стаття «Історична доля вчення Карла Маркса» (т. 18) дозволила їм краще зрозуміти зрадницьку роль опортунізму в робітничому русі і усвідомити позитивний вплив марксистської теорії на революційне піднесення мас на початку XX ст. Відповіді учнів школи № 29 м. Ворошиловграда на екзаменах навесні 1969 г. свідчили про те, що конкретний розгляд ними ленінських праць позитивно відбився на їх знаннях з історії.

Учителька школи № 38 м. Миколаєва Л. М. Проценко рекомендує учням для самостійного вивчення такі праці В. І. Леніна, як «Початок революції в Росії» (т. 8), «Розгром» (т. 8), «Подвиг пресненських робітників» (т. 28), «Промова в «День червоного офіцера» 24 листопада 1918 р.» (т. 28), «Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 18 січня 1919 р.» (т. 28).

В практиці роботи вчителів історії за останні роки визначились різноманітні способи роботи над творами В. І. Леніна. При цьому педагогічна ефективність багато в чому залежить від рівня попередньої підготовки учнів та їх розвитку, від кваліфікації педагога.

Починаючи з VIII класу застосовується коментоване читання окремих праць В. І. Леніна чи фрагментів з них. Це не виключає активного залучення учнів до розбору змісту. Однією з перших можна рекомендувати восьмикласникам ленінську статтю «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права». Доцільно розпочати роботу над її текстом у класі шляхом коментованого читання з тієї частини, в якій В. І. Ленін визначає характер та історичне значення реформ 60-х років XIX ст. у Росії. Після викладу передбаченого шкільною програмою матеріалу про падіння кріпосного права в Росії (буржуазний зміст і кріпосницькі риси реформи 1861 р., збереження поміщицького землеволодіння як основи панування поміщиків і царизму, боротьба селян проти поміщицької «волі») учитель зачитує працю В. І. Леніна і коментує учням її зміст. Разом з ними він формулює приблизно такі тези праці В. І. Леніна «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права»:

1. Шляхи скасування кріпосного права: а) Західна Європа — знищення революційним шляхом 1789 р. у Франції, 1848 р. у більшості європейських країн; б) Росія — скасування шляхом реформи, здійсненої урядом.

2. Поміщицький характер реформи в Росії: а) понад п'яту частину селянської землі було відрізано на користь поміщиків; б) викуп за селянські землі на користь поміщикам — сотні мільйонів карбованців; в) позбавлення селян угідь (випасів, лук, лісів, водопоїв); г) кабальна залежність селян від поміщиків після скасування кріпосного права; д) селяни залишилися і після звільнення «нижчим» станом.

3. Падіння кріпосного права «сколихнуло весь народ», навчило «самого вести боротьбу за повну свободу»: а) швидкий розвиток міст, будівництво фабрик і заводів, залізниць; б) капіталістичний розвиток Росії; в) зростання кількості робітників у містах; г) виникнення робітничого руху; д) допомога з боку робітничого класу «мільйонам селянства піднятися, випростатися, скинути з себе звички кріпосних рабів».

Ці тези записуються учнями у зошити.

Чимало вчителів широко практикують постановку вузлових, опорних питань за змістом окремої лєнінської праці, що розглядалась в класі, для обмірковування учнями вдома. Після того, коли вчитель упевниться, що школярі успішно справляються з такими завданнями, можна переходити до складання ними розгорнутого плану, тез чи конспекту. Щоб навчити учнів різним формам запису самостійно вивченої праці, учителі дають диференційовані (за рядами) завдання: одні складають розгорнутий план, інші — тези, а ще інші — конспект тієї самої праці В. І. Леніна. Після виконання завдання учні взаємно обмінюються виконаними роботами, рецензують і доповнюють один одного і остаточно закінчують вивчення лєнінської праці вдома.

В рекомендаціях по проведенню Всесоюзного Ленінського заліку в учнівських комсомольських організаціях загальноосвітніх шкіл республіки секретаріат ЦК ЛКСМУ і колегія Міністерства освіти УРСР підкреслили необхідність при вивченні лєнінської теоретичної спадщини ширше впроваджувати заняття семінарського типу³. Готуючись до них, старшокласники опрацьовують, поряд з лєнінськими працями, також партійні документи і доступну їм розумінню науково-популярну, мемуарну і художню літературу.

На лєнінську тематику влаштовуються семінари з вивченням однієї праці В. І. Леніна, семінари по працях В. І. Леніна, об'єднаних певною проблемою; семінари, на яких вивчаються твори В. І. Леніна, що охоплюють конкретно-історичний матеріал якихось тем або розділів курсу («Розвиток В. І. Леніном марксистської теорії соціалістичної революції», «В. І. Ленін про суть і завдання диктатури пролетаріату», «Революція 1905—1907 рр. — перша народна революція епохи імперіалізму», «Імперіалізм — вища і остання стадія капіталізму», «Ленін і Україна», «Спільна боротьба українського і російського народів за соціальне і національне визволення під керівництвом лєнінської Комуністичної партії», «Лєнінський план побудови соціалізму в СРСР і його здійснення під керівництвом Комуністичної партії» та ін.

Ознайомлення з історичною лєнініаною проводиться не лише на уроках, а й під час проведення різноманітних позакласних заходів: тематичних вечорів, учнівських теоретичних конференцій та Лєнінських читань.

Характерним для шкільних вечорів на лєнінську тематику є поєднання невеликих учнівських повідомлень про В. І. Леніна, його сорат-

³ «Радянська освіта», 15 жовтня 1969 р.

ників, про втілення ленінських заповітів у життя з літературно-художнім монтажем, з демонстрацією кінофільмів тощо. В ряді шкіл, зокрема в школі № 1 м. Лебедина Сумської області (учитель історії — М. Н. Кузьменко), розроблена тематика таких вечорів у відповідності з віковими можливостями учнів та їх запитам. Для чотирикласників рекомендуються вечори «Дитячі роки Ілліча», «Ленін і діти», «Піонери — юні ленінці», для учнів V—VI класів — «Улюблені книги Володі Ульянова-гімназиста», «Як Володя Ульянов учив уроки», «Піонери — герої праці і боїв», для учнів VII—VIII класів — «Образ В. І. Леніна в спогадах сучасників», «Великий і простий, найбільш людяна людина», «Тобі заповідав Ілліч учитись комунізму», «В майбутнє з Леніним йдемо», для учнів старших класів — «В. І. Ленін — товариш, людина», «В. І. Ленін і сім'я», «Звіряємо життя по Іллічу», «Під стягом Леніна ми сильні і крилаті» та ін.

Теоретичні конференції у школах проводяться здебільшого з учнями VIII—X класів. Робота учасників над рефератами передбачає більш поглиблене, порівнюючи з підготовкою до уроків чи семінарських занять, вивчення статей і виступів В. І. Леніна, боротьби партії за виконання ленінських накреслень. Серед тем теоретичних конференцій можна назвати такі, як «В. І. Ленін — організатор соціалістичного будівництва в нашій країні», «В. І. Ленін про комуністичну працю», «Ленінські традиції в нашому житті», «В. І. Ленін і Червона армія», «Від плану ГОЕЛРО до наших днів», «Справа Леніна непереможна».

Ленінські читання охоплюють цілий комплекс питань, зв'язаних з життям і діяльністю великого вождя. Цим важливим заходом, як правило, передують кількарічна цілеспрямована робота учнівського колективу за активною участю вчителя історії. 25—26 лютого 1970 р. були проведені Ленінські читання в середній школі № 129 м. Києва (базовій школі НДІП УРСР), зміст яких охоплював такі теми, як «В. І. Ленін — організатор Комуністичної партії Радянського Союзу», «Продовжувач революційної теорії Маркса і Енгельса», «В. І. Ленін — вождь Великого Жовтня», «Творець і керівник першої соціалістичної держави», «Організатор захисту соціалістичної Вітчизни», «Ленінський план побудови соціалізму», «Заповіді Леніна молоді», «Ленінська непримиренність до ворогів», «В. І. Ленін про комуністичну мораль», «В. І. Ленін — вождь міжнародного комуністичного руху», «Світова система соціалізму — велике досягнення ленінізму», «Ленінський війовничий атеїзм», «В інтернаціоналізмі — сила ленінізму», «По ленінському шляху до комунізму». До організації проведення Ленінських читань в цій школі були залучені, крім істориків, викладачі інших навчальних предметів, які допомагали учням підготувати реферати про відтворення образу В. І. Леніна в художній літературі, в творах мистецтва, про вплив теоретичної спадщини В. І. Леніна на розвиток фізики, хімії, географії, економіки країни тощо. Проведення Ленінських читань підбило підсумок вивченню життя і діяльності вождя в школі і намітило перспективи по дальшому розгортанню і удосконаленню цієї важливої роботи.

Центрами, де учні вивчають життєвий і революційний шлях Володимира Ілліча, відбуваються важливі ідейно-виховні заходи, є шкільні кімнати, зали та музеї В. І. Леніна. В зв'язку з підготовкою до відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна майже в кожній школі республіки створено відповідний осередок. Разом з тим значного поширення набули тематичні виставки, в яких розкриваються окремі сторони діяльності вождя та втілення його заповітів у життя.

Здебільшого в експозиції шкільного залу чи музею розкриваються основні етапи життя і діяльності В. І. Леніна. Звідси і відповідні роз-

діли: 1. Дитячі і юнацькі роки В. І. Леніна. 2. Боротьба В. І. Леніна за створення марксистської революційної партії робітничого класу Росії. 3. Діяльність В. І. Леніна в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. 4. Ленінський план побудови соціалізму в нашій країні. 5. Виконання заповітів великого Леніна. Крім цих обов'язкових п'яти розділів часто організовуються тематичні виставки: «В. І. Ленін і діти», «В. І. Ленін у образотворчому мистецтві», «Вірні ленінці — комуністи нашого села, міста, району», «Підприємства, установи нашого села, міста, району, нагороджені орденом Леніна» та ін.

В тих школах, де проводиться багаторічна різногалузева робота по вивченню життя і діяльності В. І. Леніна, зібрана велика кількість експонатів, відбувалося листування з багатьма ветеранами Комуністичної партії, музеями В. І. Леніна, є всі підстави називати осередки по вивченню життєвого і творчого шляху Володимира Ілліча шкільними Ленінськими музеями. Їх експозиція, як правило, будується за розділами біографії вождя і містить у собі фотокопії рукописів В. І. Леніна, партійні документи і різноманітний ілюстративний матеріал. У збірнику «В. І. Ленін. Матеріали до альбому» (К., 1969) викладено вдалі, на наш погляд, рекомендації щодо принципів обладнання шкільного Ленінського залу чи музею. В них враховується специфіка школи, психологія сприйняття образотворчого матеріалу учнями, останні досягнення музейної справи.

У Ленінських залах і музеях готуються екскурсиводи з числа найбільш підготовлених учнів. Новим для останнього часу є те, що молоді екскурсиводи не обмежуються виступами в своїх Ленінських залах і музеях, а проводять роботу поза межами школи: в дошкільних закладах, будинкоуправліннях, на підшефних підприємствах і установах серед батьків.

Таким чином, практика роботи кращих педагогічних колективів висунула багато цікавих і корисних форм комуністичного виховання учнів на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна. Важливим завданням є якнайбільше поширення цього передового досвіду серед шкіл Української РСР.

Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ

Документальні розповіді

КАТЕРИНОСЛАВ КІЛЬЧЕНСЬКИЙ

Нинішнє місто Дніпропетровськ — великий індустріальний, науковий і культурний центр. Вже недалеко день, коли його мешканці зустрінуть народження мільйонного жителя.

Але мало хто знає про молодість цього міста, про те, що воно під назвою Катеринослав вперше було засновано на правому березі притоки Дніпра — Самарі, там, де впадає в неї річка Кільчень.

Проіснував Катеринослав Кільченський понад 10 років, але той факт, що він був адміністративним центром величезної за своєю територією губернії півдня тогочасної Росії, викликає певний інтерес. Які причини його виникнення на Самарі, переселення на правий берег Дніпра?

Зустрічі й розмови на берегах Самарі й Кільчені з місцевими жителями не давали задовільної відповіді. Довелося звернутися до архівів.

В усіх матеріалах про заснування Катеринослава першого писалося приблизно одинаково: перше поселення було на річці Самарі. Це верст за десять від теперішнього розташування міста, між німецькими колоніями Іозефсталь і Кронсгартен і Самарою, за три версти від Самарського моста Лозово-Севастопольської залізниці. Окремі документи свідчили про розташування старовинного міста за три версти від знаменитого Старо-Самарського ретраншементу, або Богородицької фортеці¹.

Це наближало до мети, але ще не давало вичерпної відповіді. Справа в тому, що Старо-Самарська або Богородицька фортеця була значно нижче гирла Кільчені. Названі ж німецькі колонії не існують. Навколишні береги Кільчені і Самарі тепер зовсім не ті, що були в 1777 р. — році заснування тут Катеринослава. Води Дніпра й Самарі, підняті Дніпрогесом, сховали старе гирло Кільчені, утворили нове, змінили обриси берегів, затопили стародавні переправи.

Пошуки тривали. Та ось одного разу читаю останній абзац невеличкої за розміром книжечки старого видання: «На місці старого Катеринослава перед нашим від'їздом гуляла отара овець, а дід пастух, малорос із с. Підгороднє, сидючи на пригірку, закутав у свою свитину щойно народжене ягня, прикрив його ще й полами чимерки і легенько погойдувався, ніби заколисував дитину»².

На початку 1600 років над Кільченню стояли козацькі зимовники, перейменовані за близькістю до того Катеринославу у слободу Підгородню³. Підгороднє (нині селище міського типу) розташоване по обох берегах річки Кільчень, за 14 км на північ від Дніпропетровська. Директор місцевого музею, створеного на громадських засадах, Олексій Семенович Коваль розповів:

— Я народився і виріс над Кільченню. Багато моїх днів пройшло на берегах Самарі і Кільчені. Тут, коли спадає вода, можна знайти речі, що лишило по собі старовинне місто. Свого часу звідси підгороднянці перевезли чимало цегли для своїх

¹ Первое столетие города Екатеринослава 1787—9 мая 1887 г. Материалы для исторического очерка. Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. Составил М. М. Владимиров городской секретарь (далі — Первое столетие города...), стор. 11—12; Екатеринославское блуканіє (1777—1791) Александра Егорова (далі — Екатеринославское блуканіє), Екатеринослав, 1887, стор. 1; История Новой Сечи или Последняя коша Запорожского соч. А. Скальковского, Одесса, 1841, Извлечена из собственнаго запорожского архива А. Скальковским, членом Одесского общества любителей истории и древностей, корреспондентом Статистического отделения при Министерстве внутренних дел (далі — История Новой Сечи...), стор. 43—44; Материалы для историко-статистического описанія Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетія. Выпуск 1-й. Нынешніе уезды — Екатеринославскій, Верхнеднепровскій, Новомосковскій и Павлоградскій (далі — Материалы для историко-статистического описанія...), Екатеринослав, 1880, стор. 300; Россія. Полное географическое описание нашего отечества под редакцией В. П. Семенова-Тянь-Шанского. Том XIV, Новороссія і Крым (далі — Россія...), Спб., 1910, стор. 556.

² Первое столетие города..., стор. 275.

³ Материалы для историко-статистического описанія..., стор. 411—412.

дворів. Деякі експонати зберігаємо в нашому музеї. Серед них — розмальована, покрита білою емаллю, вже вся в тріщинах щербата стара тарілка. Поруч глиняні черепки, дві козацькі люльки з надбитими цибуками. Це знахідки Олексія Коваля.

Ми з Олексієм Семеновичем відвідали місце, де був Катеринослав Кільченський. Виднівся довгастий горб з двома могилами попереду. На південь, схід і північ, скільки бачило око, розливалися води Кільчені і Самарських плавнів, вкритих очеретом.

— Тепер тут навкруги голий берег, а я ще пам'ятаю,— пригадував О. Коваль,—як років п'ятдесят тому тут скрізь аж до Підгороднього росли ліси. Дуби до хмар сягали. По той бік Кільчені, на її лівому березі, була німецька колонія Кронсгартен. А поруч з Катеринославом, на правому березі Самари, стояла друга німецька колонія, Іозефсталь, названа місцевими жителями просто Йосипівкою. А між двома могилами — ворота Катеринослава.

...В середині літа 1777 р., оповідають документи минулого, на Самару, де в неї впадає Кільчень, прибув азовський генерал-губернатор Василь Олексійович Чертков і заснував нове місто під назвою Катеринослав. Згодом його ще називали: Катеринослав перший, Катеринослав Кільченський, Самарський Катеринослав⁴. Для нового міста відводилося небагато землі. Вся територія мала рівну поверхню з невеликим схилом до Самари. А з трьох боків — вода і болота, що поросли очеретами⁵.

Чому, з яких міркувань досвідчений військовий і політик Чертков заснував місто на берегах Самари?

Безперечно Чертков, який управляв губернією на величезній території між Доном і Дніпром, знав кращі місця для заснування нового адміністративного центру губернії. Проте він відхилив пропозицію князя Потьомкіна заснувати місто на високому березі Самари біля Богородицької фортеці, вважав цей захід поспішним, несвоєчасним.

І це, мабуть, була не лише його, Черткова, думка. Адже так чи інакше вибір місця для губернського центру мав бути погодженим з Катериною II і схваленим сенатом.

Чертков був тоді ще досить впливовою людиною і його думку брали до уваги. Він бачив життя реальним і в проведенні політики царизму та в методах її здійснення був обережним.

На той час обстановка тут була ще досить складною і рано було говорити про заснування Катеринослава на правому березі Дніпра, де розташований сьогоднішній Дніпропетровськ. Лише два роки минуло відтоді, як за таємним наказом Катерини II Текелі ліквідував Запорізьку Січ, як непотрібну більше царській короні. Наказом заборонялося не лише існування Січі, але й вимовляти слова: «Січ», «Запорожець», «козацькі зимовники». Січі не було, але ще вітав над Подніпров'ям дух козацької вільності. Ще існувала Порта і Кримське ханство. І хоч останнє вже не залежало від Турції, але кримчаки й ногайці ще були спроможні відновити свої грабіжницькі набіги на Подніпров'я. У грудні 1768 р. один із загонів хана Крим-Гирея, дочекавшись виступу запоріжців з кошовим із Січі в степи, вихором налетів на Задніпров'я. Про наслідки цієї зрадливої навали доповідав через своїх гінців кошовому, залишений в Січі старшим, військовий суддя Іван Бурнос: «татари увірвались в Самарську, Орельську і Протовчанську паланки, зробили там неймовірні спустошення, а села Перещепіно, Козирщина, Личковка та інші, особливо зимовники на Вовчий, Кільчені, Самарі та на інших річках, перетворені в попіль і населення їх перерізано або в полон взято, а худоба вигнана в Ногайські степи»⁶.

Час велів будувати місто-фортецю, яке разом з цим могло б розвивати свою економіку, вести широку торгівлю, для розвитку якої на Півдні відкривалися сприятливі умови.

Тодішні Приазов'я і Подніпров'я могли давати на зовнішній і внутрішній ринки велику кількість рогатої худоби, свиней, овець, шерсті, зерна, воску, меду. Українські феодалі користувалися великими земельними угіддями, найманою працею. Після остаточної ліквідації Запорізької Січі, в ці краї наїхало чимало російських поміщиків і купецтва.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. закінчилася перемогою Росії. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. Росія одержала Керч, Єнікале і Кінбурн з частиною території між Дніпром і Бугом. Російський торговельний флот мав вільний прохід через Босфор і Дарданелі⁷. Несходиме «дике поле» було поділено на дві — Азовську і Новоросійську губернії. Землі колишніх Кодацької, Інгульської, Прогноїнської, Перевізької і Бугогардієвської паланок відійшли до Новоросійської губернії. Землі паланок Орельської, Протовчанської, Самарської і Кальміуської перейшли до створеної в 1775 р. Азовської губернії, управителем якої був Чертков⁸. Треба було все це освоїти, закріпити, чекати більш сприятливих обставин.

⁴ Див. Екатеринославское блукание...; Первое столетие города..., Матеріали для историко-статистического описания...

⁵ Первое столетие города..., стор. 273—274.

⁶ История Новой Сечи..., стор. 298.

⁷ Малая Советская Энциклопедия, т. 5, стор. 305—306.

⁸ История Новой Сечи..., стор. 354.

Катеринослав Кільченський будувався швидко. Вже через рік, на початку червня 1778 р., за розпорядженням Потьомкіна із Білівської фортеці (пізніше Константиноград, тепер Красноград) переселився в нове місто азовський губернатор Чертков і ввесь його штат, азовська губернська канцелярія і всі її відділення й управління. Новий губернський центр владно вступав у свої права. Звідси в сенат пішло таке повідомлення: «...губернська канцелярія з її чинами і грошовою казною перебирається і тракт із Петербурга в це місто лежить через Білгород, Харків і фортецю Білівську, від якої це місто розташоване у 100 верстах, при річці Кільчень, що впадає в річку Самару»⁹.

На стародавнє Присамар'я з його самобутніми звичаями і законами прийшло нове життя — новий губернський центр з своїми законами, звичаями й людьми. Сюди збиралися вільно та прислані владою люди різних звань і фахів. Слідом за губернатором тяглися купецтво, ремісники. Новоприбулі одержували державну допомогу, будувалися. У місті відкривалися майстерні, магазини, крамниці, звивало павутиння духовенство.

Солдати і цивільний люд будували в пониззі височини, що здіймалась над болотами і водами — з сходу, півдня і заходу, високий земляний вал, копали глибокий, широкий рів. Місцями його ширина доходила до двох сажнів, а глибина більше сажня. В середині валів зводилися стіни казенних будов. Тут же була караулка, в якій круглодобово вартували солдати. Північний кінець валу упирався у величезний цегляний будинок — палац губернатора. По боках його стояли різних розмірів і форм будинки інших важних осіб.

Йшов час. Катеринослав Кільченський дедалі більшу роль відіграв у житті Азовської губернії. Одного разу на ім'я генерал-губернатора прийшов лист датований 24 квітня 1779 р. Російський полководець Олександр Суворов писав Черткову:

«По случаю движения войск из Крыма для свозу отсель чужуной артиллерии со снарядами в Александровскую крепость, благоволят оная губернская канцелярия нарядить обывательских фур к тому способных 170, из под фур передков 56 и к ним в упряжке волов шестьсот пятьдесят шесть и все оные отправитъ сюда в самой скорости партиями, ежели не ближе то к 10 числу будущего месяца и меня сим же нарочным уведомить, означа точность времени, в которое полагает она непременно оных к Перекопу прибытие.

КОЗЛЕВ, апреля 18 дня 1779 года

Александр Суворов

Генеральный писарь Алексей Щербаков.»¹⁰

Дивовижно швидко ріс Катеринослав перший на берегах Самари й Кільчені. На початку 80-х років XVIII століття тут уже було 2194 чол. постійних жителів, з них купців — 270, міщан і цехових — 874, людей іншого звання — 1050 чол. В місті квартирував гарнізон військових, налічувалось понад 140 жилих будинків, два училища, чотири церкви (одну відвідували росіяни й українці, друга призначалася для греків, третя — для католиків, четверта — для вірмен¹¹).

Релігійний чад у місті був надто міцним. Світські і духовні феодали — російські і українські — густо ставили церкви й за допомогою релігійного дурману надівали ярмо кріпосництва на шию народу.

Катеринославський губернатор Чертков активно сприяв будівництву нових церков, вбачаючи у них надійну опору царської корони й кріпосницького ладу.

Турбуючись про процвітання церкви, Чертков клопотав перед вищим духовенством про дозвіл його синові — Луганського пікірного полку поручику Миколі Черткову побудувати на власні кошти церкву у своїй слободі Новоселиці при садках і призначити туди священника¹².

Все було підготовлено до будівництва в місті ще однієї — Миколаївської церкви; будівельники розпочали роботи. Та скоро все довелося залишити. Чутка про перенесення Катеринослава з Кільчені і про відкриття Катеринославського намісництва були такі вірогідні, що годі вже було думати про нову церкву.

Катеринославський було перейменовано в м. Новомосковськ *. У канцелярії губернського правління лежала надзвичайна справа за № 371, датована 23 вересня 1786 г. То був ордер князя уже Тавриди Потьомкіна новому правителю Катеринославського намісництва генерал-майору і кавалеру Синельникову: «По неудобности поселения нынешнего города Новомосковска, который врасуждении пизменного положения своего нередко потопляем бывает от наводнения реки Днепра, нанося чрез то жителям немалое разорение и отвращая прочих от поселения в том месте, — Вашему Превосходительству рекомендую переместить тот уездный город, сходственно прежнему

⁹ Первое столетие города..., стор. 11—12.

¹⁰ Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького, арх. № 218.

¹¹ Первое столетие города..., стор. 12; Матеріали для историко-статистического описания..., 313—314.

¹² Матеріали для историко-статистического описания..., стор. 373—374.

* За архівними матеріалами це сталося між 1782 і 1786 роками (Ф. Р.).

моему положению на возвышеннейшее место к богородичному ретраншаменту, предоставляя купцам во оном живущим полную свободу селиться там или в новом Екатеринославе, для чего и уездные судебные места устроить в Новомосковске на сем новоизбранном месте, живущих же там армян всех перевести во оной губернской город, доставляя выгоды и помощь со стороны казенной к переселению их. Состоящие ж там в Новомосковске казенные строения отделить часть надобную для судебных уездного города мест к богородичному ретраншаменту, — а прочие обратити в Екатеринослав, ненадобныя же с публичного продать»¹³.

Чому ж так швидко зник Катеринослав Кільченський? Хіба цьому причина лише в незручності місцевості?

У 1782 р. з берегів Неви на береги Самари прибув головний штаб-лікар Шенфельд для огляду всього Самарського узбережжя й місцевості, де стояв Катеринослав перший. Він визнав, що гірло Кільчені не придатне для міста і його поселення. Але люди готувалися будувати нову церкву¹⁴. Справді у ті часи, раніше і по наші дні на берегах Самари розташовано немало населених пунктів. Наприклад, за якихось 200–300 саженів від Катеринослава, на ще нижчій місцині в 1789 р. було засновано німецьку колонію Іозефсталь (Йосипівка). Вона проіснувала до 1943 р., коли німецькі фашисти, тікаючи від ударів Радянської Армії, руйнували все, не шкодуючи і німецьких колоній. Гітлерівці зруйнували Іозефсталь.

Розглядаючи події минулого з марксистсько-ленінських позицій, вивчаючи обставини, за яких так швидко змінювалися події в житті нового адміністративного центру, доводиться зробити висновок, що причина перенесення Катеринослава з берегів Самари й Кільчені на правий берег Дніпра не в помилці вибору місця.

Катеринослав Кільченський мав бути військово-торговим містом. І якщо він мав виконувати певну роль недоступної чи важко доступної для ворога фортеці, то аж ніяк не задовольняв купців. Для процвітання торгового міста, його економіки, треба була мати відповідні умови і в тому числі — надійні шляхи сполучення. Самара, як водний шлях не могла пропускати солідний річковий флот цілорічно. Влітку вона висихала (її переходили вбрід), взимку замерзала. А поруч лежав Дніпро, яким проходив стародавній шлях «із варяг у греки». На цьому шляху, що проходив через Запоріжжя до Чорного моря, до якого так наполегливо пробивався ще Петро I, уже не було Закарпатської Січі. Кримське ханство й землі по річку Кубань за Кючук-Кайнарджійським мирним договором визнавалися незалежними від Турції. Росія дістала місто Керч фортеці Єнікале і Кінбурн, а царський флот — вільний прохід через Босфор і Дарданелли.

Отже, за Дніпром відкрились нескладні землі Півдня України. Ввесь попередній хід історії підготував умови для створення тут нових виробничих відносин, відмінивши від часів існування Запорізької Січі. З економічних і політичних міркувань зручніше було перенести губерньський центр уже навіть не до Богородицької фортеці, яка стояла на правому березі Самари, а на правий берег Дніпра. Ось тоді і згадали про незручності, болота і комах на Кільчені. До того ж, на той час засновника міста на Самарі Черткова було призначено (1782 р.) воронезьким і харківським генерал-губернатором. На його місце Потьомкін добився призначення свого родича Синельникова.

Лишилися тільки скористатися з цих умов і перенести губерньський центр на Дніпро. І Катерина II не забарилася з цим. Своїм указом 30 березня 1783 р. вона доручила Потьомкіну відкрити Катеринославське намісництво, обрати зручніше місце для будови губерньського центру, організувати нові повіти. Цариця згодилася на будівництво Катеринослава на правому березі Дніпра, спершу на місці Нового Кодака, 22 січня 1784 р. підписала новий указ, у якому говорилося: «Дав знати сенату указ нашим от 30 марта 1783 г. о приуготовлении Екатеринославского наместничества, устройению оного по учреждении 7 ноября 1775 г., повелели мы нашему генералу екатеринославскому генерал-губернатору князю Потемкину, буде, по пространству земли и по количеству обитателей, нужно будет умножить число уездов, или же для удобнеего управления учредить область, представити нам. Помянутый генерал-губернатор исполнил сие предписание; и мы по рассмотрении внесенного нам от него раздела губерний с картою, повелеваем: первое, губерньскому городу, под названием Екатеринослав, быть получшею удобностию по правой стороне реки Днепра, у Кайдака. Второе, наместничество екатеринославское составить из 15 уездов, а именно: Катеринославского, Новомосковского, Алексопольского, Кременчугского, Полтавского, Константиноградского, Славенского, Бахмутского, Донецкого, Мариупольского, Павлоградского, Херсонского, Ольвиопольского, Елизаветградского и Александровского»¹⁵.

На підставі цього Потьомкін і подав ордер на ім'я Синельникова, датований 23 вересня 1786 р. 30 грудня 1786 р. намісницьке правління ухвалило: «...Новомосковському городничему секунд-майору Кувичинському послати указ і веліти про вище

¹³ Первое столетие города..., стор. 15—16.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Первое столетие города..., стор. 21—22; Історія Української РСР, т. 340; История Новой Сечи..., стор. 244—245.

писане повідомити всіх, що населяють Новомосковськ, міських жителів для вільного вибору ними проживання в згаданому місті чи в новому Катеринославі...»¹⁶

Отже ще два офіційні документи того часу стверджують, що Катеринослав Кільченський під цією назвою і як губернський центр припинив своє існування.

24 березня 1787 р. Катерина II поклала першу цеглину в фундамент будівлі нового Собору, а австрійський імператор Йосип II — другу і тим зробили початок заснуванню Катеринослава на правому березі Дніпра.

17 квітня 1787 р. у Катеринославі Кільченському відбулося засідання міської думи. В її рішенні відмічалось, що «магистрат сам уволил купцов для коммерции, мещан для заработков, а многие самовольно отлучились из города в безвестные места, а хоть некоторые и остались, то в точности требуемой выправки учинить никак не можно. О лицах, желающих поселиться в новом губернском городе, также «узнать непочем за отбытием сего города купцов и мещан»¹⁷.

Як щурі з пароплава, що тоне, розбігалися люди з гирла Кільчені. Найпершими дрімали звідсіля купці. Світ за очі пішло корінне населення, земля якого була роздана високопоставленим особам, а йому залишалося одне право — бути кріпаками.

Ну, а раз не було парафіян, то що робити священнослужителям? 10 жовтня 1791 р. з Катеринослава першого священник Василь Власовський писав преосвященному Амвросію Катеринославському — вже на правий берег Дніпра:

«В городе Новомосковске (в Екатеринославе 1-м) жителей, кроме городничего с штатною командою, с ротою солдат и некоторого числа канцелярских служителей, ныне уже никого не имеется; все разошлись по разным местам. Я нижайший при том малом находясь количестве прихожан, пришел в крайне разорение и скудность и не могу на сем приходе себя пропитать. Для того, дабы мне совсем не лишиться дневного пропитания, нижайше прошу вашего высокопреосвященства определить меня в город Павлоград к Покровской церкви, по числу там находящихся дворов, четвертым священником...»¹⁸

Катеринослав Кільченський перебрався на високий правий берег Дніпра і зайняв спочатку козацьке поселення Нові Кодакі, а потім і старокозацьку славнозвісну Половицю. Нині на цьому місці розташувався соціалістичний Дніпропетровськ.

Ф. Я. РАТУШНИЙ

¹⁶ Первос столетие города..., стор. 16.

¹⁷ Там же, стор. 19.

¹⁸ Матеріали для историко-статистического описания..., стор. 317.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

МАЛОВІДОМИЙ ВИСТУП А. В. ЛУНАЧАРСЬКОГО ПРО Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Видатний літературний критик А. В. Луначарський залишив глибокий слід не тільки в історії російської, а й української літератури. Його праця «Великий народний поет» (1911 р.) стала хрестоматійною при вивченні життя і творчості великого українського Кобзаря Тараса Шевченка. Жодний дослідник діяльності народного поета не може обійтись без цієї праці. Тим більше, що на ній виразно позначився вплив В. І. Леніна. В цьому неважко переконатися, коли порівняти висловлювання Луначарського про національне питання з відповідними місцями праць В. І. Леніна. Та й про значення Шевченка в історії суспільних відносин другої половини XIX ст. думки В. І. Леніна і А. В. Луначарського збігаються.

30 березня 1911 р. А. В. Луначарський виступив у Парижі на вечорі, присвяченому 50-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка з імпровізованою лекцією «Великий народний поет». Слухачами були в основному українські, російські, білоруські, грузинські, литовські й естонські студенти, які проживали в французькій столиці та її околицях. Головував на цих зборах тодішній студент Паризького університету М. І. Рудницький (нині професор Львівського університету). Український політичний емігрант М. Чудінов записав виступ А. В. Луначарського і, певно, в скороченому вигляді у власному перекладі надрукував у львівській газеті «Земля і воля» 16 квітня 1911 р.*

Промова, а також вступні зауваження перекладача не сподобалися деяким редакціям. Особливо незадоволеною залишилася редакція буржуазної газети «Діло», де сумнозвісний Є. Бачинський, сховавшись під псевдонімом «Євгена Д.» (Євгена Дукельського), намагався знецінити виступ А. В. Луначарського. Повністю текст промови у перекладі М. Чудінова (під псевдонімом Миколи Богуна) вийшов у світ окремою брошурою у Львові (1912 р.), в Полтаві (1917 р.), в Одесі (1921 р.). Ця промова потім багато разів перевидавалася російською мовою в перекладі з української.

Тексти названих видань у перекладі М. Чудінова не ідентичні. Особливо відрізняється першодрук у газеті «Земля і воля», тому тут наводиться він як маловідомий твір А. В. Луначарського про Т. Г. Шевченка.

І. С. РОМАНЧЕНКО

«В минулому році один більш-менш відомий критик, імені котрого я не хочу тут називати, па вечорі святкування пам'яті великого і святого поета, цей, Кажу, критик розразився на Шевченка непорядною і для всіх чужих людей образливою статейкою, пасквілем. Небагато людей знали, які були мотиви в писанні тієї статті. Але тепер ці мотиви вияснились, бо критик накинувся на своїх читачів статтями, в яких з великою ажіотацією повторює твердження, які дійшли до нього через десятки рук, що взагалі демократія, народні маси не здатні до жодної творчості; що релігійні системи, міфи, пісні і казки, гімни і думи — все це приходило до них зверху, падало зі столу панів.

І, зрозуміло, що цей критик, як предтеча до цинізму буржуазної літератури, інакше і не міг писати, бо для буржуазії немає більш ненависнішого, ніж народні маси

* Львівська бібліотека АН УРСР, відділ періодики.

в їх творчості. Хіба не вони, ці народні маси, не їх творчість загрожує зруйнувати той світ, щоб на місце його збудувати новий? Хто ненавидить народ і його творчість, той не може любити і Шевченка, бо серед великих поетів, що родилися з народних мас, з його низів, поетів, що відбудовували народну творчість, виявляли народну душу, нема ні одного такого демократичного, такого близького, так невідділимого від народу, як Тарас Шевченко.

Були часи народної масової творчості. І до цього часу нею живе сучасна індивідуальна творчість, котра все більше і більше звертається до свого народного першоджерела.

Великий творець, творець з багатьма головами — народ збудував колосальне явище, яке тільки й може знати світ, — це систему мов народів. І тут в міру того, як і мови народів формувалися і складалися, як непомірно багата флора і фауна первісно-художнього світу — появились боги, міфи, поеми, думи, обрядові та ліричні пісні, казки та приказки. Народ звертав увагу не тільки на художній бік в своїй творчості, бо він творив не для книжок і не для читання, а для усного передання творчості — колективної продукції — новим колективом.

Ось через що все те, що виходило від народу в цьому напрямі, все тісно зв'язано.

Були часи, часи народної поетичної творчості. Вони пройшли. Поділяючись на класи, суспільство все більш і більш віддавало народні маси на поталу під владу хижих розбійників, привілейованих класів, і народна спина все нижче й нижче згинається над залитою потом землею і [від] економічного та правового рабства, все тісніше й тісніше здавлює його*.

Поет-художник, що мав усе від сучасної цивілізації і має велику індивідуалізовану душу сучасної людини, з сьвятим трепетом приходить до скарбниці народної мудрості й краси і шліфує їх в прекрасні зорі — брильянти.

І цей процес найінтенсивніше і яскраво відбувся на Україні, і для нас він невіддільний від святого для всякого демократа імені Тараса Шевченка.

Українська пісня ставиться всіма знавцями на перше місце в музиці усіх народів. Українські думи, що через століття передавалися гомерами України — кобзарями, світять своїми фарбами, почуваннями, лицарськими почуттями щодо любові і ворожнечі, розмахом козацької відваги і філософської вдумливості.

Вгніздившись корінням в українську землю, виріс одинокий, але неспорівняний по силі і красі дуб-поет, кріпак і селянин, мученик Шевченко.

Ніде і ніколи вродителі і воскресителі національної музики не були такими яскраво народними, як Шевченко. Вся Україна вилилася в його неоціненній творчості. Свою стихійну родину він любив, як син, що влюбився в незвичайну царську красу своєї матері: ревучий Дніпро, степи, гори-могили, білі хати, вишневі садки і стрункі тополі, і над всім цим ласкаве українське небо. Свою землю-родину Тарас Григорович любив гнівною і страшною любов'ю сина тої матері, котру опоганили, осквернили...

І якби знайшлися українофіли, котрі доказували б, що український селянин або робітник ближче до свого гнобителя через те, що й він носить українську сорочку і говорить українською мовою, ближче чи до росіянина, поляка або єврея, що витирають кривавий піт своєю заскорузлою рукою, то ми сказали б такому українофілу: *«Шевченко наш, а не ваш. Він набагато ближче до нас, належить нам, соціалістам усього світу, чим вам — виродкам»***.

Новий соціалістичний світ зруйнує мертву механічну силу держави, він знищить, уб'є звірячі інстинкти, які штовхають на безглузде обезличування індивідів і націй.

Новий соціалістичний світ вернеться до свободи природи, безконечно різнобарвної в своєму стихійному дусі. І особа ніколи не досягала тієї свободи і якої досягне в новому соціалістичному світі, так і нації, які ніколи ще в загальному хорі не гриміли з такою інтенсивністю і самотністю, з якою будуть гриміти тоді.

Через те ми, соціалісти, бачимо в Шевченкові великого сина своєї країни, великого демократа і революціонера, бачимо одного з предтеч і поборників нового майбутнього людства.

І коли яка-небудь молода людина вам скаже про відсутність творчості у народних мас, то спокійно назовіть їй велике, багатостраждальне ім'я Шевченка.

І коли він не скине шапки, як почує ім'я Шевченка, то можете зірвати її з нього, бо перед вами стоятиме культурний хуліган!

Ми ім'я Шевченка сприймаємо з [...] трепетом... як поета немирущої слави, безсмертного і незабутнього в пам'яті нашого народу».

* Так в оригіналі.

** Підкреслення М. Чудінова.

Наш календар

ДО 25-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УГОРЩИНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Угорщини під керівництвом славної Комуністичної партії вели запеклу боротьбу проти фашистського режиму адмірала Хорті, який прийшов до влади незабаром після поразки Угорської Радянської Республіки. «Сатрапи древності,— згдує очевидець,— безжалісні, напоєні кров'ю римляни, холодні й жорстокі рицарі середньовіччя, єзуїти з їх кімнатами тортур — все це блідне перед страхіттям угорської реакції»¹.

Лише в першій у світі країні робітників і селян угорські трудящі вбачали надійного союзника в боротьбі за свободу і незалежність своєї країни. У роки Великої Вітчизняної війни проти фашизму вони пліч-о-пліч з трудящими Країни Рад громили фашистів на радянській землі, тим самим визволяючи від фашистського іга й свою Батьківщину. Так, угорець-інтернаціоналіст Й. Тсвт, що входив до партизанського з'єднання С. А. Ковпака, говорив: «Борючись за Росію, я наближаю час визволення угорського народу... Без Росії вільної Угорщини бути не може...»².

Після визволення території СРСР від німецько-фашистських загарбників радянський народ, виконуючи інтернаціональний обов'язок, допомагав трудящим західно-європейських країн скинути з себе фашистське ярмо. 1944 р. під могутніми ударами Червоної Армії з фашистського блоку вийшли Румунія й Болгарія, а наприкінці року й останній сателіт гітлерівської Німеччини — фашистська Угорщина.

Першим на угорську землю в районі м. Баттонья 23 вересня 1944 р. вступив радянський підрозділ розвідників (входив до складу 18-го танкового корпусу) під командуванням лейтенанта Бирюкова. Того ж дня в районі м. Мако угорський кордон пересік також командир танкового взводу старший лейтенант Максимов, який вогнем бойової машини знищив 300 ворожих солдатів і три танки³. Так розпочалася визвольна місія Радянської Армії в Угорщині.

Протягом жовтня 1944 — квітня 1945 р. радянські війська за допомогою підпільних партійних організацій, партизанів, окремих угорських військових частин і цивільного населення, здійснили чотири головні наступально-оборонні операції: Дебреценську, Будапештську, Балатонську і в напрямку на столицю Австрії м. Відень, внаслідок чого угорську землю було повністю визволено від фашистського гніту.

Відому Дебреценську операцію 6 жовтня 1944 р. розпочали війська 2-го Українського фронту. Внаслідок запеклих боїв вони прорвали ворожу оборону на північ і південний захід від м. Орадя. В цих боях відзначилися бійці 53-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта І. М. Манегорова, а також з'єднання кінно-механізованої групи під командуванням генерала І. А. Плієва. Наступаючи на головному напрямкові фронту, вони внаслідок триденних боїв просунулися в тил ворога до 100 км⁴. Вночіас лівофлангові частини 2-го Українського фронту у взаємодії з правофланговими 3-го форсували р. Тису, 11-го жовтня 1944 р. вони визволили м. Сегед, 20-го — Дебрецен, а 21-го в районі міст Бая і Нові Сад вийшли до Дунаю⁵. Протягом жовтня 1944 р. радянські війська визволили Північну Трансильванію і майже все лівобережжя Тиси. Одержавши повідомлення про втрати і безладний відступ, хортівський генерал Й. Хеслені заявив: «Доля Угорщини вирішена в районі Дебрецена. Тепер поразка Угорщини неминуча...»⁶

¹ В стране виселци. Воспоминания, Москва — Гомель, 1924, стор. 40.

² Партизанские были, М., 1958, стор. 260.

³ «Новое время», 1965, № 14, стор. 10.

⁴ М. М. М а л а х о в. Освобождение Венгрии и Восточной Австрии. М., 1965, стор. 30.

⁵ АМО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 35, арк. 18, 48; «Суворовский патиск» (орган політуправління військ 2-го Українського фронту), 15 і 21 жовтня 1944 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 2751, арк. 172.

⁶ М. М. М а л а х о в. Назв. праця, стор. 47.

На визволених Радянською Армією від окупації південно-східних районах трудящі створювали місцеві національні комітети, які «спільно з радянськими військами організовують апарат управління і співробітничать з радянським військовим командуванням»⁷. Але найбільшим досягненням прогресивних сил країни було створення 22 грудня 1944 р. у м. Дебрецені Тимчасового національного уряду Угорщини. Він звернувся до урядів СРСР, США і Англії про перемир'я і від імені народних мас дав згоду «піднятися на священну визвольну боротьбу проти німецьких загарбників...», щоб «закласти фундамент майбутньої, сильної, щасливої Угорщини»⁸.

У цей час радянське командування готувало черговий удар у напрямку головного стратегічного об'єкту — м. Будапешта. Фашисти надавали захистові столиці виключно важливого значення. Адже там зосереджувалося $\frac{4}{5}$ машинобудівної й військової промисловості, через місто пролягали 26 залізничних і шосейних шляхів, що мали велику військово-стратегічну вагу⁹. Крім того, Будапешт прикривав південні кордони Німеччини й Австрії. Тому для його захисту фашисти стягнули майже 200 тис. солдатів, 3,5 тис. гармат і мінометів, 300 танків, 550 літаків¹⁰.

Але Червона Армія, захопивши 31 грудня 1944 р. м. Естергом, взяла Будапешт в оточення. Радянське командування, щоб уникнути зайвого кровопролиття, запропонувало фашистським військам капітулювати. В ультиматумі підкреслювалося, що опір «не має ніякого смислу і приведе лише до винищення військ, до багаточисленних жертв серед населення і зруйнування столиці Угорщини — Будапешта»¹¹. Але фашисти відкинули гуманну пропозицію і, грубо порушивши норми міжнародного права, вбили радянських парламентарів: угорця капітана Міклоша Штейнмеца і українця капітана Іллю Остапенка¹².

Внаслідок запеклих боїв радянські війська за активною допомогою патріотичних сил країни, зокрема угорського полка під командуванням підполковника О. Варіхазі, 13 лютого 1945 р. повністю визволили м. Будапешт від загарбників¹³. У тих боях смертю героїв загинули десятки тисяч радянських воїнів, у тому числі 463 офіцери, 6 Героїв Радянського Союзу¹⁴. Імена славних синів, що віддали своє життя за свободу і незалежність угорського народу, свято шанують трудящі братньої країни. Вони з любов'ю доглядають за могилами визволителів Угорщини: полковника А. М. Щербакова, підполковника М. Г. Соцькова, майора М. Г. Линова, Героїв Радянського Союзу В. В. Бунтовських, В. П. Борисенка, Г. М. Фокіна, Г. Ш. Арасланова та інших.

Після розгрому будапештського угруповання фашисти докладали максимум зусиль, щоб утримати нафтові та вугільні басейни Австрії й Угорщини, які давали 80% усього промислового видобутку¹⁵. З цією метою вони зосередили у районі озер Веленце та Балатон понад 430 тис. солдатів і офіцерів, 6 тис. гармат і мінометів, 877 танків і штурмових гармат, 900 бронетранспортерів і близько 850 літаків¹⁶, сподіваючись оточити й знищити війська 3-го Українського фронту, 1-шу болгарську й 3-ю югославську армії. Тут фашисти мали перевагу (у два рази) лише в танках. Інтернаціоналісти вели оборонні бої протягом 10 днів (з 5 до 15 березня 1945 р.). За цей час вороги просунулись вперед лише на 10—30 км., а втратили 45 тис. чол., 300 гармат і мінометів, 500 танків і штурмових гармат, понад 250 літаків і т. д.¹⁷ Фашисти були повністю деморалізовані. З цього приводу німецький генерал і історик К. Типпельскірх пише: «В цей момент відбулася подія, що вразила Гітлера, ніби грім серед ясного неба. Частини дивізії «СС», які використовувались у цьому наступі, в тому числі загони його особистої охорони, на які він покладався як на кам'яну гору, не витримали: у них виснажились сили і віра. У випадку страшеного шаленства Гітлер наказав зняти з них нарукавні знаки з його іменем»¹⁸.

Завдяки героїзму і мужності червоноармійців Балатонська операція закінчилась блискучою перемогою Радянської Армії. З цього приводу колишній начальник штабу гітлерівських армій групи «Е» Е. Ріхберг пише: «Це була остання відчайдушна спроба врятувати німецький південний схід. Якщо наступ мав би хоча частковий успіх, то це могло б повести за собою тимчасову розрядку і в Югославії. Хід операцій на фронті

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 2751, арк. 55; «Суворовський патиск», 15 жовтня 1944 р.

⁸ А. И. П у ш к а ш. Венгрия в годы второй мировой войны, М., 1966, стор. 478; ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 2, спр. 780, арк. 356; спр. 879, арк. 125.

⁹ АМО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 69, арк. 2; ф. 243, оп. 2914, спр. 117, арк. 65—66.

¹⁰ «Новое время», 1965, № 10, стор. 11.

¹¹ «Советский воин», 31 грудня 1944 р.

¹² АМО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 77, арк. 460, 474; ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 4016, арк. 14, 16.

¹³ «Правда», 15 лютого 1945 р.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 4018, арк. 177.

¹⁵ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 198, арк. 30.

¹⁶ «Военно-исторический журнал», 1969, № 3, стор. 15.

¹⁷ Там же, стор. 27.

¹⁸ К. Типпельскірх. История второй мировой войны, М., 1956, стор. 477.

групи армій «Південь» не тільки поховав останні надії на відновлення становища в Дунайсько-Карпатському районі, але й відвернув необхідні сили з району дії групи армій «Е» в Угорщину»¹⁹.

16 березня 1945 р. війська 2-го і 3-го Українських фронтів перейшли у рішучий наступ на Віденському напрямку, щоб відрізати фашистам шляхи до відступу. У ході наступальних операцій Червона Армія визволила міста Секешфехервар, Веспрем, Папа, Сомбатхей, Шарвар та інші²⁰.

До 4 квітня 1945 р. війська 2-го і 3-го Українських фронтів повністю визволили угорську землю від фашистського ярма. З 23 вересня 1944 р. по 4 квітня 1945 р. білці непереможної Радянської Армії повністю знищили 14 ворожих дивізій і 6 бригад, 28 фашистських дивізій і 2 бригади втратили від 50% до 75% живої сили й техніки.

Безприкладний подвиг воїнів Країни Рад за щастя і свободу угорських трудящих вічно житиме в їх серцях. Так, 12 вересня 1945 р. делегати сесії Тимчасових національних зборів підкресливали: «Трупи радянських воїнів поховала угорська земля. Але всі ці герої не померли. Вони живуть і вічно житимуть у свободі й незалежності народу»²¹. В знак великої пошани до визволителів Угорщини лише 15 вересня 1945 р. 58 радянських офіцерів було нагороджено найвищою урядовою нагородою країни — орденом Свободи²².

Своїм визвольним походом радянські прапорonoсці миру продемонстрували зразок інтернаціонального обов'язку. Трудящі Угорщини в листах і телеграмах на адресу Тимчасового уряду і радянського командування висловлювали безмежну подяку Червоній Армії, а Будапештський Комітет національного фронту незалежності у телеграмі урядуві СРСР писав: «Угорський народ ніколи не забуде, що Радянський Союз і Червона Армія розірвали ті ланцюги, які наклали на нас німецько-фашистські імперіалісти. Він ніколи не забуде, що Радянський Союз повернув нашій Батьківщині незалежність... Майбутні покоління будуть пам'ятати про те, яких жертв зазнав радянський народ в боротьбі за свободу й незалежність Угорщини. Батьки будуть розповідати дітям про те, що непереможна Червона Армія... простягнула руку угорському народові, поневоленому німецько-фашистськими варварами та їх угорськими прислужниками. За все це угорський народ буде вдячний визволителю народів нашої Батьківщини — Радянському Союзу, славної Червоній Армії...»²³ Уряд країни оголосив 4 квітня загальнонародним святом. Того дня у Чепелі, Будапешті, Печі, Дьєрі, Мішкольці, Сегеді, Дебрецені та інших містах під національними й червоними прапорами відбулися багатотисячні мітинги трудящих, які проголосували гасла: «Хай живе Червона Армія!», «Геть фашистів! Геть реакцію!», «Хай живе Радянський Союз!» Угорські патріоти висловлювали впевненість, що «заходи, вжиті... Тимчасовим урядом в умовах дружнього співробітництва з Радянським Союзом..., ведуть угорську націю до повного національного визволення і до зайняття належного місця серед вільних націй світу»²⁴.

Історичне значення визвольної місії Радянської Армії в Угорщині полягає в тому, що трудящі першої в світі країни соціалізму врятували угорський народ від неминучої національної катастрофи, допомогли йому стати на шлях соціалістичних перетворень, які відкрили «широкий шлях суспільного прогресу»²⁵. Розквіт Угорської Народної Республіки в братній сім'ї соціалістичних країн є наочним підтвердженням правильно обраного історичного шляху. Найкращим пам'ятником героям-борцям, що віддали своє життя за визволення Угорщини від німецько-фашистського рабства буде велична будова комунізму.

П. І. ХАЛУС

¹⁹ Е. Schmidt Richberg. Das Ende auf dem Balkan. Heidenberg, 1955, стор. 89.

²⁰ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 198, арк. 31.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 4018, арк. 177.

²² Там же, спр. 5179, арк. 109.

²³ Там же, спр. 4017, арк. 198.

²⁴ Там же, арк. 109, 137, 138.

²⁵ Я. Када р. Избранные статьи и речи, М., 1960, стор. 380.

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. І. СКВОРЦОВА-СТЕПАНОВА

Степанов народився 24 лютого (8 березня) 1870 р. в родині службовця однієї з підмосковних фабрик.

Уже в студентські роки юнак включився в громадсько-політичне життя Москви, жадібно прислухався до передової демократичної думки, почав відвідувати револю-

У березні 1970 р. минуло сторіччя від дня народження соратника В. І. Леніна Івана Івановича Скворцова-Степанова, якого дуже цінив Володимир Ілліч як професора і літератора¹.

І. І. Скворцов (літературний псевдонім

¹ Ленінський збірник XXXVI, стор. 487.

ційні підпільні гуртки. Тут він вперше знайомиться з творами К. Маркса і Ф. Енгельса, з нелегальною літературою, оволодіває майстерністю конспіративної роботи, бере участь у студентських виступах.

1890 р. Іван Іванович вчителював в одному з московських училищ. Одночасно він поглиблював свої знання в галузі освіти, економічних і суспільних наук. Перше революційне хрещення Івана Івановича сталося у травні 1895 р., коли за доносом провокатора його заарештували і кинули за ґрати. На три роки його вислали в Тулу під чегласний нагляд поліції. Тут він зустрівся з передовими людьми, пройшов школу політичної самоосвіти в робітничих гуртках, де працював пропагандистом. Поступово І. Сковрцов відмовився від поглядів, яких він набув у народницьких гуртках і став на бік революційних соціал-демократів. В Тулі молодий революціонер зробив перші кроки як вчений-економіст, а також написав ряд історичних праць. 1896 р. він стає членом партії.

1900 р. Сковрцов-Степанов повернувся з заслання і оселився в Калузі, а згодом переїхав ближче до Москви в Подольськ. Разом з своїми товаришами-одномудцями він встановив зв'язки з організацією РСДРП. В країні в цей період відчувалося наближення революційного вибуху. Страх перед наростаючою пролетарською боротьбою мушував урядові кола вжити термінових заходів. Репресії, арешти обрушилися на партійні осередки. До прибуття в Москву Сковрцова-Степанова стало відомо про решт міської організації РСДРП. Разом з товаришами він налагодив зв'язки, роботу типографії, а згодом і в створенні Московського комітету партії. Але поліція натрапила на слід революціонера, його заарештували і наприкінці 1901 р. вислали в Сибір. Тут він наполегливо працював, вивчав економічні й суспільні науки.

Повернувшись 1905 р. з заслання він знову в рядах революційних бійців. Іван Іванович працював в літературно-лекторській групі при московській організації РСДРП, пропагував серед трудящих мас більшовицькі ідеї. Він працював у складі редакції бібліотека марксистських видань, організована при видавництві «Колокол», а з виходом першої легальної щоденної газети «Новая жизнь» співробітничав у ній. На сторінках газети виступали В. І. Ленін, Н. К. Крупська, В. В. Воровський, М. С. Ольмінський, А. В. Луначарський, а також численні робітники-кореспонденти. Публіцистично-літературний талант Івана Івановича широко проявився на сторінках газет «Борьба», організованої літературно-лекторською групою при Московському комітеті партії у 1905 р. (входив до складу редакції), «Светоч» (1906 р.) і «Истина» (1907)².

Знайомство Сковрцова-Степанова з В. І. Леніним відбулося у березні 1906 р. Володимир Ілліч приїхав у Москву для проведення наради з питань підготовки до виборів у Думу і до IV з'їзду РСДРП. Вождь партії значну увагу при зустрічі з московськими партійними працівниками приділив грудневому збройному повстанню. «З гаячою увагою ставився Володимир Ілліч до всього, що було зв'язане з московським повстанням,— згадував пізніше І. І. Сковрцов-Степанов.— Мені здається, я ще бачу, як сяяли його очі і все обличчя світилося радісною усмішкою, коли я розповідав йому, що в Москві ніхто, і насамперед робітники, не почувають себе пригніченими, а горіше навпаки. Організація частково глибше пішла в підпілля, але зовсім не відмовилась і від відкритої агітації та пропаганди. Ніхто не думає зрікатися того, що більшовики робили в останні місяці. Про паніку, про зневір'я не може бути мови. Від повторення збройного повстання немає підстав відмовлятися»³. Це була більшовицька позиція бійців революції, про яких В. І. Ленін писав: «Ми будемо пишатися тими, що перші стали на шлях повстання і останні покинули цей шлях, якщо він справ- став неможливий»⁴.

І. І. Сковрцов-Степанов був делегатом IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП (квітень 1906 р.) від Московської організації більшовиків⁵. По всім питанням з'їзду він займав знісську позицію.

Партійно-пропагандистську роботу в московській організації РСДРП Іван Іванович сполучав з науково-дослідницькою. Він працював над перекладом на російську мову видатного твору К. Маркса «Капітал». Для цього йому доводилося перекласти ряд праць основоположників наукового комунізму, а також твори інших авторів. За роки (1907—1909 рр.) вперше в історії суспільно-політичної думки було здійснено випущено повний переклад тритомного твору видатного мислителя російською мовою. Переклад Сковрцова-Степанова високо оцінив Володимир Ілліч⁶.

В роки реакції місцеві партійні організації були в особливо тяжкому стані. Більшовики працювали і в умовах реакції. У березні 1908 р. Сковрцов-Степанов одив до складу редакції, а з № 2—5 — редагував нелегальну газету «Рабочее

² Большевицкая периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917), М., 1967, стр. 29, 36, 61, 75.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, том другий, К., 1967, стр. 161.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 314.

⁵ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 673.

⁶ Днев. В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 62.

знамя»⁷. Він брав активну участь у видавництві ленінської філософської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію»⁸. Володимир Ілліч дуже цінував допомогу свого товариша по партії. «Письменникові» тисяча подяк за згоду допомогти,— писав Ілліч сестрі А. І. Ульяновій-Єлізаровій у березні 1909 р.—Він, здається, все-таки **марксист**, справжній, а не «марксист на годину», як деякі інші. Негайно подаруй йому від мене мою книгу»⁹.

Ставлення Володимира Ілліча до Скворцова-Степанова було найкращим. Ленінська товариська критика за допущені останнім помилки, робота в партійній організації допомогли Івану Івановичу зжити ці помилки і знову стати в ряди активних політичних бійців партії.

В роки революційного піднесення І. І. Скворцов-Степанов брав активну участь у житті партії. Він редагував громадсько-економічну газету «Наш путь»¹⁰, проводячи на її сторінках більшовицьку лінію, співробітничав в більшовицькому легальному журналі «Мысль»¹¹.

Наприкінці 1910 р. проходить кампанія по довиборам кандидата в Державну думу від Москви. І знову у вирі політичного життя більшовик — Скворцов-Степанов. За згодою Центрального Комітету партії його висувують кандидатом в депутати. Але налякана розмахом революційних подій в країні, боязнь мати в Думі такого небезпечного депутата буржуазія організувала через урядові органи обшук на квартирі Скворцова-Степанова. Знову арешт і заслання в Астраханську губернію.

Відбувши строк у 1913 р., Іван Іванович повернувся до роботи в партії, співробітничав в більшовицькому журналі «Просвещение», а згодом в «Правде». В роки першої світової імперіалістичної війни він підтримував ленінську інтернаціоналістську лінію, відстоював більшовицькі лозунги. З перемогою Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. І. І. Скворцов-Степанов член Московського комітету партії, згодом член редколегії «Соціал-демократа»¹², викривав на її сторінках меншовицько-есерівських зрадників. Московські більшовики обрали Івана Івановича делегатом VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), яка озброїла партію планом боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної.

У жовтневі дні Скворцов-Степанов в перших рядах збройного повстання, він член Військово-революційного комітету Москви. З перемогою Жовтня на II Всеросійському з'їзді Рад за пропозицією Володимира Ілліча його призначають народним комісаром фінансів¹³.

Згодом Іван Іванович перейшов на творчу роботу. Він виступав на сторінках преси з різних питань соціалістичного будівництва, працював над дальшим удосконаленням перекладу «Капіталу» К. Маркса, очолював видавництво «Коммунист». 1920 р. партія направила його політпрацівником Червоної Армії.

В роки мирної передишки за дорученням В. І. Леніна Іван Іванович приступив до написання праці про електрифікацію країни. В цій роботі автору значну допомогу подавав Володимир Ілліч. 1922 р. книга «Електрифікація РСФРР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства» з передмовою В. І. Леніна вийшла в світ. «Від усієї душі рекомендую цю працю тов. Степанова увазі всіх комуністів,— писав Ілліч.— Авторі пощастило дати надзвичайно вдалий виклад найважливіх і найважливіших питань. Автор прекрасно зробив, що вирішив писати книгу не для інтелігентів..., а для трудящих, для справжньої маси народу, для рядових робітників і селян»¹⁴.

1925 р. І. І. Скворцов-Степанов — відповідальний редактор «Известий ЦИК СССР и ВЦИК», через рік він очолював Інститут Леніна при ЦК ВКП(б), один з редакторів БСЗ. Під його керівництвом збиралися дорогі матеріали ленінської теоретичної спадщини, готувалося друге видання Творів В. І. Леніна. Потім він працював редактором «Ленинградской правды».

Праці І. І. Скворцова-Степанова були широко відомі на Україні, його статті друкувалися у «Віснику Української Народної Республіки» — першому офіційному органі Радянської України.

8 жовтня 1928 р. перестало битися серце одного з найосвіченіших марксистів свого часу, видатного вченого економіста, історика, філософа, публіциста і редактора, перекладача безсмертного творіння К. Маркса «Капітала». Він прийшов в революцію бійцем і віддав служінню їй усього себе до останнього подиху.

В. П. БУЛКІНА

⁷ Большевицкая периодическая печать, стор. 93.

⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, том другий, стор. 260.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 337.

¹⁰ Большевицкая периодическая печать, стор. 105.

¹¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, том другий, стор. 323.

¹² Там же, стор. 657; БСЗ, т. 39, стор. 219.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 226.

¹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 208.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВИСВІТЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ТА ПОЛЬСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ТЕМИ «В. І. ЛЕНІН І ПОЛЬСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ РУХ»

Безсмертний творець Комуністичної партії та Радянської держави В. І. Ленін був геніальним вождем і учителем трудящих усього світу. «З ім'ям і діяльністю Леніна зв'язана ціла революційна епоха в житті людства»¹, — вказується в Тезах Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Починаючи з 90-х років минулого століття — часу вступу В. І. Леніна на арену громадсько-політичної діяльності — його життєдайне вчення мало і має величезне значення, зокрема для польського революційного руху. Слід відзначити, що Володимир Ілліч не приділяв жодній іншій країні (крім, звичайно, Росії) стільки уваги, як Польщі, її робітничим партіям, революційному та національно-визвольному рухові. Лише самі його праці, присвячені в тій чи іншій мірі Польщі, становлять, якщо їх зібрати до купи, фундаментальний том².

Протягом двох з лишнім років — з червня 1912 р. по вересень 1914 р. — В. І. Ленін жив на польській землі. В основному саме питанням безпосередніх зв'язків В. І. Леніна з польським революційним рухом, висвітленню їх в радянській та польській історіографії і присвячена дана стаття.

Передусім, про узагальнюючі, синтетичні праці історико-партійного характеру, зокрема «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу» (в шести томах) і біографію В. І. Леніна, підготовка яких здійснюється Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, та «Історію польського робітничого руху 1864—1964 рр.» (в двох томах), створену колективом Інституту історії партії при ЦК ПОРП.

У цих працях зустрічаються окремі факти, які мають безпосереднє відношення до розглядуваної теми. Так, у перших трьох томах шеститомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» говориться про тісні зв'язки першої польської робітничої партії «Пролетаріат», яка піднесла прапор класової боротьби в дусі марксистської ідеології, з російськими революціонерами, про дружні відносини Володимира Ілліча з польськими революціонерами на засланні в Сибіру і в газеті «Искра»³, про об'єднання Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) — цієї марксистської робітничої партії — з РСДРП, яке сталося в 1906 р., тісне співробітництво її з більшовиками на III, IV і V конференціях РСДРП, навчання польського соціал-демократа Едварда Прухняка в ленінській школі в Лонжюмо (поблизу Парижа), про участь «розламівців» — лівого крила польської соціал-демократії — в більшовицьких нарадах під час перебування Леніна на польській землі і в згуртуванні всіх лівих сил у міжнародному робітничому русі в роки першої світової війни, про ленінські оцінки революційного руху в Польщі, який розгорнувся під життєдайним впливом всеперемагаючих ідей Великого Жовтня, про участь польських інтернаціоналістів у Жовтневій революції та громадянській війні в нашій країні тощо⁴.

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна (Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу). — «Радянська Україна», 23 грудня 1969 р.

² Lenin o Polsce i polskim ruchu robotniczym, Artykuły, przemówienia, dokumenty, listy, Warszawa (далі — W.), 594 с. Праці, опубліковані у «Ленинском сборнике», XXXVI (М., 1959), надруковано польською мовою в книзі: Nieznane listy, notatki, przemówienia Lenina z lat 1917—1922, W., 1962.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу (в шести томах), т. I, Створення більшовицької партії, 1883—1903 рр., К., 1965, стор. 142, 277 та ін.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу (в шести томах), т. II, Партія більшовиків у боротьбі за повалення царизму, 1904—лютий 1917 р., К., 1967, стор. 181, 242—243, 245, 324, 337, 568—570, 578; История Коммунистической партии Советского Союза (в шести томах) — т. III, Коммунистическая партия — организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции и обороны Советской республики (март 1917—1920 гг.), книга первая (март 1917 — март 1918 г.), М., 1967; книга вторая (март 1918—1920 г.), М., 1968.

Деякі з наведених фактів фігурують у біографії В. І. Леніна. Шкода тільки, що в усіх виданнях цієї загалом цінної науково-популярної праці допущено одну фактичну неточність. Там зазначається, що польський революціонер Ян Промінський, з яким у с. Шушенському товаришував Володимир Ілліч, потрапив на заслання в 1895 р.⁵ Насправді це трапилося влітку 1897 р.

У першому томі «Історії польського робітничого руху», який охоплює період з 1864 р. по 1939 р., читач знайде маловідомі дані про бурхливе кількісне зростання СДКПіЛ саме в той час, коли вона успішно співробітничала з більшовиками, про участь «розламівців» у роботі Ціммервальдської лівої, створеної з ініціативи В. І. Леніна, та ін.⁶

Тема, яка розглядається, висвітлюється в інших загальних працях. Наприкінці грудня 1969 р. варшавське видавництво «Ксіонжка і ведза» випустило книгу «Ленін і польський робітничий рух»⁷. У першій частині збірника опубліковано працю відомого польського вченого Генрика Яблонського, в якій говориться про вплив ленінського вчення на робітничий рух у Польщі і розробку програми польських комуністів, про значення ленінізму в боротьбі за національне і соціальне визволення польського народу. В другій частині збірника вміщено праці або уривки з праць В. І. Леніна, а також статті Першого секретаря ЦК ПОРП Владислава Гомулки «За творче застосування досвіду Великого Жовтня» і «Прапор нашої епохи».

Наукові співробітники Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР присвятили свою синтетичну розвідку дуже важливого питання — ролі В. І. Леніна в створенні комуністичних партій у зарубіжних слов'янських країнах, в тому числі і в Польщі⁸. Тут розповідається про ту величезну допомогу, що її постійно подавав Володимир Ілліч діячам польського робітничого руху в їх наполегливій боротьбі за згуртування всіх революційних сил і за створення марксистської, пролетарської партії.

Певною мірою примикають до щойно згаданої праці статті польських істориків Генрика Яблонського і Фелікса Тиха, а також автора цих рядків. Стаття першого з них — «В. І. Ленін про польський робітничий рух»⁹ — дає загальну картину ставлення великого вождя трудящих до багатьох питань, що поставали в ході революційної боротьби пролетарів і селян польських земель. Той же самий автор у листопаді 1969 р. виступив на сторінках центрального органу ЦК ПОРП — газети «Трибуна люду» — з циклом статей під спільною назвою «Ленін і польський робітничий рух»¹⁰.

У статті Ф. Тиха¹¹ показано, як ідеї ленінізму поступово перемогли в польській соціал-демократії. Аналізуючи чвертьвіковий шлях СДКПіЛ, автор, зокрема, твердить, що в Ціммервальдській лівій В. І. Ленін не мав більш близьких союзників, ніж польські соціал-демократи¹². «В. І. Ленін і польський революційний рух» — таку назву має цикл статей П. М. Калениченка, опублікованих у газеті «Наше слово»¹³.

Глибоко висвітлюють ставлення Володимира Ілліча до польського робітничого руху Ян Канцевич і Фелікс Тих¹⁴, Тадеуш Данішевський і Юзеф Ковальський¹⁵ у своїх доповідях, виголошених на науковій сесії, що проходила на честь 90-річчя з дня народження В. І. Леніна. Доповіді були присвячені різним періодам: перша висвітлювала події до утворення Комуністичної робітничої партії Польщі, друга — події 1918—1923 рр.

Дещо інший характер має брошура Войцеха Булата «Ленін і польське питання»¹⁶. Видана Головним правлінням Товариства польсько-радянської дружби до ле-

⁵ Володимир Ілліч Ленін, Біографія, Видання друге, К., 1964, стор. 50; Владимир Ильич Ленин, Биография, Издание третье, М., 1967, стор. 51.

⁶ Historia polskiego ruchu robotniczego, 1864—1964, tom pierwszy, 1864—1939, W., 1967, стор. 171, 240.

⁷ Lenin a polski ruch robotniczy, W., 1969.

⁸ М. А. Бирман, А. Х. Клеванский, А. Я. Манусевич, Г. М. Славин. В. И. Ленин и образование коммунистических партий в зарубежных славянских странах. — «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», вып. 31, М., 1961.

⁹ Генрик Яблоньский. В. И. Ленин о польском рабочем движении. — «Новая и новейшая история», 1960, № 2.

¹⁰ „Trybuna ludu”, 6, 8, 9, 12 і 14 листопада 1969 р.

¹¹ Фелікс Тих. Ленинизм и польская социал-демократия. — «Советское славяноведение», 1965, № 2.

¹² Там же, стор. 23.

¹³ П. М. Калениченко. В. И. Ленин і польський революційний рух. — «Наше слово», 31 серпня, 7, 14, 21, 28 вересня, 5, 12, 19, 26 жовтня і 2 листопада 1969 р.

¹⁴ Jan Kaniewicz, Feliks Tych. Lenin i niektóre problemy polskiego ruchu robotniczego (przed rokiem 1918). — Z dziejów idei leninowskich w Polsce (Materiały sesji leninowskiej), W., 1961.

¹⁵ Tadeusz Daniszewski, Józef Kowalski. Lenin a polski ruch komunistyczny (1918—1923). — Z dziejów idei leninowskich...

¹⁶ Wojciech Bułat. Lenin a sprawa Polski, W., 1969.

ніського ювілею як матеріал для лекторів, вона присвячена ставленню В. І. Леніна до можливості здобуття польським народом національної незалежності і до відродженої в 1918 р. польської держави, владу в якій захопили капіталісти і поміщики. Друга брошура того ж автора — «Ленін про Польщу і польський робітничий рух (Тези і бібліографія)»¹⁷, видана тим же товариством, — складається з ряду конспективних тез, які зрештою, як визнає і сам автор, не претендують на вичерпне висвітлення всіх питань теми. Також далеко не повним є бібліографічний покажчик, доданий до брошури.

У збірнику документальних нарисів Юзефа Козловського «Епізоди і люди»¹⁸ описуються різні моменти з життя В. І. Леніна, в яких виявлялися його зв'язки з польськими трудящими.

Близьке знайомство Ілліча з польськими революціонерами почалося в Сибіру на засланні. Цьому питанню присвячені дві спеціальні статті¹⁹, а також інші праці²⁰. Зв'язки В. І. Леніна з поляками побіжно згадуються в дослідженнях, що висвітлюють перебування В. І. Леніна в Сибіру²¹. Особисті контакти Володимира Ілліча з Яном Промінським, Феліксом Коном, Мациєм Блажеєвським та іншими поляками сприяли їхньому політичному загартуванню, допомагали оволодівати марксистським вченням. В той же час В. І. Ленін завдяки цим контактам мав можливість більш глибоко познайомитися з польським робітничим рухом, за яким уже тоді уважно стежив.

Створена Леніним загальноросійська марксистська газета «Искра» регулярно інформувала своїх читачів про революційні виступи польського пролетаріату, в яких найбільш виразно виявлявся пролетарський інтернаціоналізм польських робітників, їхня солідарність з трудящими Росії та України. Роль ленінської «Искры» у висвітленні і розгортанні польського робітничого руху показують у своїх працях О. Я. Манусевич, Р. О. Ермолаєва, М. Волянчук²².

Польські соціал-демократи брали участь і в такій важливій справі, як транспортування «Искры» та іншої нелегальної марксистської літератури в Росію через польські землі. Про цю винятково небезпечну роботу розповідає польський історик Валентина Найдус у книжці «Через зелений кордон. На польських шляхах ленінської нелегальної літератури»²³.

Цінною монографією, яка проливає нове світло на один з етапів боротьби братніх народів нашої країни і Польщі, є книга А. Г. Шевелева, присвячена співробітництву польських соціал-демократів з більшовиками в 1903—1910 рр.²⁴ Використавши стенографічні звіти і протоколи РСДРП та СДКПіЛ, російську і польську соціал-демократичну пресу, матеріали архівів, автор зображує підготовку до об'єднання обох партій, яке зрештою сталося на IV з'їзді РСДРП у 1906 р.

Велику увагу в праці приділено показові ставлення В. І. Леніна до СДКПіЛ. Володимир Ілліч підтримував польських делегатів на з'їздах і конференціях РСДРП, активно співробітничав з польськими соціал-демократами у боротьбі проти меншовиків і в розгромі ліквідаторів та одзовістів, вміло, з великим партійним тактом підправляв польських товаришів, допомагаючи їм виробити правильну лінію і перебороти помилки.

¹⁷ Wojciech Bułat. Lenin o Polsce i polskim ruchu robotniczym (Tezy i bibliografia), W., 1969.

¹⁸ Józef Kozłowski. Epizody i ludzie, Szkice o Leninie, W., 1956.

¹⁹ R. Jermolajewa. Lenin a rewolucjoniści polscy na zesłaniu syberyjskim (1897—1900).— «Z pola walki», 1968, № 2; В. А. Кондратьев, Б. А. Жучков. Польский революционер — товарищ В. И. Ленина по ссылке.— «Новая и новейшая история», 1960, № 3.

²⁰ Н. Н. Пухлов. Из истории польской социал-демократической партии (1893—1904 гг.), М., 1968; його ж. Рабочее движение в Польше в 90-е годы XIX в.— Из истории польского рабочего движения, Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии, 1942—1962, М., 1962; Jan Kansewicz. Walka socjaldemokratów Królestwa Polskiego o sojusz polskich i rosyjskich sił rewolucyjnych (w latach 1893—1899).— «Kwartalnik Instytutu polsko-radzieckiego», 1955, № 4.

²¹ Б. Яковлев. Ленин в Красноярске, Документальный очерк, М., 1965, стор. 147—148; А. Г. Иваньков. Ленин в сибирской ссылке, М., 1962, стор. 61—63; Товарищи в борьбе, Красноярск, 1965, стор. 188 і 194.

²² А. Я. Манусевич. Ленинская «Искра» и польская социалистическая печать.— «Новая и новейшая история», 1961, № 2; А. Manusewicz. Leninowska «Iskra» a polski ruch robotniczy.— «Z pola walki», 1962, № 3; Р. А. Ермолаева. Из истории русско-польских революционных связей (1893—1906 гг.).— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 2; М. Волянчук. Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959.

²³ Walentyna Najdus. Przez zieloną granicą, Na polskich szlakach leninowskiej «bibuly», W., 1964.

²⁴ А. Г. Шевелев. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг., К., 1966.

Нові цікаві дані є в статтях Яна Собчака²⁵ і Р. О. Ермолаєвої²⁶. Перший з них говорить, зокрема, про те, що А. Варський, будучи одним з членів нової редакції газети «Соціал-демократ», тісно співробітничав з В. І. Леніним — фактичним редактором цього друкованого органу РСДРП. Володимир Ілліч високо цінив А. Варського, називав його «досвідченим літератором, розумним марксистом і прекрасним товаришем»²⁷. На матеріалах листів Варського до членів Головного правління СДКПІЛ побудована стаття Р. О. Ермолаєвої. Окремі факти з розглядуваної теми наводяться в невеликій книжці І. Кузнецова та С. Матвієнка²⁸.

Видатні члени СДКПІЛ, які перебували в Парижі, активно співробітничали з В. І. Леніним на різних курсах і в школах, створених для поглиблення політичних знань робітників з Росії. Саме про це йдеться в статті Н. В. Ершкова²⁹. Так, у лютому — квітні 1911 р. на «Курсах соціальних наук» Володимир Ілліч читав лекції про основні принципи політичної економії. В той же час лекції з історії Франції на цих курсах читала видатний діяч СДКПІЛ Цезарина Войнаровська, яку В. І. Ленін дуже високо цінував. До викладання на курсах мали бути залучені польські соціал-демократи Александер Малецький та Здіслав Ледер. Всі ці та інші факти наводяться в статтях на сторінках журналу «З поля валькі»³⁰. Серед слухачів ленінської школи в Лонжюмо був польський робітник Едвард Прухняк, який згодом згадував про це у своїй автобіографії³¹.

Деякі дані про зв'язки В. І. Леніна з польським робітничим рухом є в збірнику біографій поляків-учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції³², а також у книжках і статтях, присвячених видатним учасникам польського і російського робітничого руху — Ф. Е. Дзержинському³³, Ф. Я. Кону³⁴, Я. С. Ганецькому³⁵, В. В. Воровському³⁶.

Багато праць присвячено періоду перебування В. І. Леніна на тій польській землі, яка входила до складу Австро-Угорщини.

Живучи в Кракові (влітку в с. Бялі Дунаєць), Володимир Ілліч успішно керував багатогранною діяльністю РСДРП(б), її боротьбою проти троцькістів, ліквідаторів, одзовістів. Під його безпосереднім проводом відбувся в Західній Галичині ряд важливих партійних нарад і засідань, які назавжди увійшли в історію нашої партії. Звідти він керував виборчою кампанією в IV Державну думу, а потім — роботою депутатів-більшовиків. Російські емігранти на чолі з В. І. Леніним хотіли влаштувати в Закопане друкарню і створити в Пороніно партійну школу. Винятково важливе місце в діяльності Ілліча в той період займала легальна більшовицька газета «Правда».

Перебуваючи на землі братнього польського народу, В. І. Ленін багато і наполегливо працював над питаннями марксистської теорії. Досить сказати, що там він

²⁵ Я. Собчак. Антименьшевистская позиция СДКПІЛ по вопросу внутрипартийной борьбы в РСДРП в период между IV и V съездами РСДРП. — Из истории польского рабочего движения, Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии, 1942—1962, М., 1962; Jan Sobczak. Udział SDKPiL w życiu wewnętrznym SDPRP w latach 1909—1910. — „Z pola walki”, 1963, № 4.

²⁶ Р. А. Ермолаева. Новые материалы о борьбе В. И. Ленина за укрепление партии (По документам Главного правления СДКПІЛ, 1909—1911 г.). — «Вопросы истории КПСС», 1960, № 5, стор. 173—180.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 131.

²⁸ И. Кузнецов, С. Матвиенко. Газета «Социал-демократ» (1908—1917 гг.), М., 1960.

²⁹ Н. В. Ершков. Новые сведения о деятельности В. И. Ленина за границей (1910—1911 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1966, № 4.

³⁰ Zanna Kormanowa. Włodzimierz Lenin na pogrzebie Cezaryny Wojnarowskiej. — „Z pola walki”, 1965, № 2; Dioniza Wawrzyszowska-Wierciuchowa. Cezaryna Wanda Wojnarowska. — „Z pola walki”, 1963, № 4; Jan Sobczak. Zdzisław Leder. — Там же.

³¹ Edward Próchniak. Autobiografia. — „Z pola walki”, 1958, № 4.

³² Księga polaków uczestników rewolucji Październikowej, Biografie, W., 1967.

³³ А. Хацкевич. Солдат великих боев, Жизнь и деятельность Ф. Э. Дзержинского, Минск, 1965; А. И. Булатов. Выдающийся революционер и государственный деятель (Обзор документов фонда Ф. Э. Дзержинского, 1897—1926 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1965, № 3.

³⁴ Л. Нагорна. Феликс Кон, К., 1963; В. С. Неволина. Феликс Яковлевич Кон (К 100-летию со дня рождения). — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 5.

³⁵ П. М. Калениченко. Ленінської гвардії рядовий — Я. С. Ганецький. — УІЖ, 1969, № 7; Р. А. Ермолаева. Яков Стапиславович Ганецкий (К 85-летию со дня рождения). — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 3.

³⁶ Я. Ганецкий. В. В. Воровский. Биографический очерк, М., 1925; N. F. Pijaszew. Wacław Worowski i polski ruch rewolucyjny. — „Z pola walki”, 1959, № 3; Wojciech Bułat. O udziale Wacława Worowskiego w V zjeździe SDKPiL w 1906 roku. — Materiały i studia Wyższej szkoły nauk społecznych przy KC PZPR, t. I, W., 1960.

написав понад 350 праць, які входять до семи томів Повного зібрання його творів (повністю томи 22-й, 23-й, 24-й, 25-й і майже повністю або частково томи 21-й, 26-й та 48-й).

Незважаючи на велику зайнятість, Володимир Ілліч все-таки знаходив час і можливість подати практичну допомогу польському робітничому рухові або взяти в ньому безпосередню участь. Спеціально для польської революційної преси він писав статті, інколи виступав з лекціями перед поляками, мав близькі, товариські стосунки з керівництвом «розламівців» — лівого крила польської соціал-демократії, залучав їх до більшовицьких нарад, підтримував їхню газету «Нова трибуна», створену в 1914 р. у Петербурзі. В. І. Ленін користувався великою повагою серед польської громадськості, що, до речі, певною мірою сприяло порівняно швидкому звільненню його з австрійської тюрми, куди він потрапив на початку першої світової війни.

Всі ці питання висвітлюються в існуючій історичній літературі. Ще в 1953 р. з'явилася книга Валентини Найдус «Ленін у Польщі»³⁷ — перша узагальнююча праця про перебування Ілліча на польській землі. До 40-річчя Великого Жовтня в Москві вийшов російський переклад цієї книжки³⁸. Вона містить ряд нових документів і фактів, зібраних і зосереджених в Інституті історії партії при ЦК ПОРП. Маються на увазі свідчення про спробу організувати невелику нелегальну друкарню, про співробітництво Володимира Ілліча у журналі «Вензень політичний», про участь діячів ППС-лівих Максиміліана Горьця (Генрика Валецького) і Марії Кошутської (Віри Костшевої) у кампанії за визволення Леніна з в'язниці. У російське видання не ввійшли перший і частина шостого розділу, книжки В. Найдус, в яких зображуються події, добре відомі радянському читачеві.

В 1957 р. у Держполітвидав в Москві вийшла книга радянського автора Я. Макаренка під тією ж назвою³⁹. Ця праця складається з більш як 20 документальних нарисів, що відзначаються досить живим викладом матеріалу.

Незважаючи на популярний характер книги, деякі риси надають їй певної ваги і значення також для спеціалістів-істориків. Я. Макаренко докладно розповідає про ту величезну роль, що її вже в ті роки відігравав В. І. Ленін у міжнародному робітничому русі, про створені ним тоді праці; описує долю ленінської бібліотеки й архіву, залишених у Кракові й Бялому Дунайці. Як відомо, значна частина цього архіву у 1918 р. потрапила до рук польської поліції і була розшукана тільки завдяки величезним зусиллям уряду Народної Польщі і Центрального Комітету ПОРП. Усього було знайдено і передано Радянському урядові 2400 аркушів різних матеріалів, у тому числі 200 рукописів Володимира Ілліча⁴⁰.

У 1960 р. у Варшаві вийшла праця історика Юзефа Серадського «Польські роки Леніна», присвячена перебуванню Ілліча в Польщі⁴¹. В 1963 р. у Москві було видано російський переклад цієї книжки⁴², а в 1966 р. там же вийшло її друге видання.

Мабуть, найголовнішою позитивною якістю названої праці є те, що її автор більш глибоко і вдумливо порівняно з своїми попередниками висвітлює деякі факти, які мали місце під час вимушеного тимчасового перебування великого вождя в Західній Галичині. Це стосується насамперед тієї наполегливої боротьби, що її розгорнули польські патріоти, зокрема письменники Ян Каспрович, Владислав Оркан та інші, за звільнення Володимира Ілліча з Новотарзької тюрми. У книзі докладно розповідається про діяльність російських революціонерів-емігрантів у Західній Галичині.

Цінність праці полягає ще й в тому, що при її написанні автором використана велика кількість різноманітних джерел. Деякі з посилань є своєрідними невеличкими дослідженнями. Особливо слід підкреслити той факт, що Ю. Серадський ввів у науковий обіг польську пресу і спогади міжвоєнних років. Значний інтерес викликають додатки до книжки — звіт пепеєвської газети «Напшуд» від 22 квітня 1913 р. про доповідь В. І. Леніна в Кракові на тему «Сучасна Росія і робітничий рух», спогади професора Краківської вищої музичної школи Б. Романишина і 44 документальні знімки ленінських місць у Польщі та фотокопії різних документів, пов'язаних з Леніним. На превеликий жаль, в обох російських виданнях були опущені як усі додатки, так і переважна більшість посилань.

У 1965 р. з'явилося нове монографічне дослідження В. Найдус — «Ленін і Крупська в Краківській спілці допомоги політичним в'язням»⁴³. Спілку було створено з ініціативи польських діячів революційного руху і політичних емігрантів. З коштів, що збиралися серед трудящих майже всього світу, Краківська спілка розсилала гро-

³⁷ Walentyna Najdus. Lenin w Polsce, W., 1953.

³⁸ Валентина Найдус. Ленин в Польше, Перевод с польского, М., 1957.

³⁹ Я. Макаренко. Ленин в Польше, М., 1957.

У 1960 р. в Москві вийшло з друку друге видання цієї книжки, а в 1965 р. у Варшаві — її польський переклад.

⁴⁰ Я. Макаренко. Назв. праця, стор. 158.

⁴¹ Józef Sieradzki. Polskie lata Lenina, W., 1960.

⁴² Юзеф Серадский. Польские годы Ленина. Перевод с польского, М., 1963.

⁴³ Walentyna Najdus. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku pomocy dla więźniów politycznych. Kraków, 1965.

шові перекази в численні тюрми в Росії, допомагала засланцям, політкаторжанам поселенцям в Сибіру незалежно від їхньої національності і партійності. А коли Лютнева буржуазно-демократична революція повалила царський трон і розкрила тюремні брами, спілка припинила свою семирічну діяльність, зайнявшись разом з іншими організаціями поверненням російських емігрантів на батьківщину.

Вже через кілька місяців після приїзду до Кракова В. І. Ленін і Н. К. Крупська стали активними членами спілки. Чимало свідчень цього було виявлено автором книги в архіві спілки. Це — і членський квиток Володимира Ілліча, і протоколи засідань правління за участю Надії Костянтинівни, і її листування з секретарем спілки С. Ю. Багоцьким. На численних прикладах у книзі показано, що Ілліч передавав спілці адреси політичних в'язнів та матеріали про злиденне становище каторжан і засланців.

Крім згаданих монографій, в яких висвітлюється перебування В. І. Леніна в Польщі, є ще кілька популярних брошур, виданих Товариством польсько-радянської дружби. Перша належить перу Генрика Вайна⁴⁴, а до складу другої увійшли матеріали загальнопольської студентської науково-популярної сесії, організованої в 1962 р. Товариством польсько-радянської дружби і Об'єднанням польських студентів з нагоди 50-річчя прибуття В. І. Леніна на польську землю⁴⁵.

Окремі дані щодо зв'язків В. І. Леніна з польським робітничим рухом у 1912—1914 рр. наводяться в книжках А. М. Володарської і Ю. Серадського. Так, у першій з них мова йде про участь поляків у Поронінській нараді, яка відбулася в жовтні 1913 р., про намір Володимира Ілліча скликати в 1914 р. з'їзд більшовицької партії і запросити на нього представників обох течій СДКПІЛ — як «розламівців», так і «зажондівців»⁴⁶. Поряд з іншими фактами Ю. Серадський говорить про те, як Ленін і Крупська із звичайних підопічних Краківської спілки допомогли політв'язням перетворитися на її повноправних і активних членів, більше того, керівних діячів⁴⁷.

У ряді наукових статей висвітлюються окремі питання, пов'язані з перебуванням Ілліча в Західній Галичині. Насамперед, слід згадати розвідку Р. О. Ермолаєвої, в якій аналізується співробітництво вождя більшовиків з польською революційною соціал-демократією в 1912—1914 рр.⁴⁸ Польська легальна газета «Нова Трибуна», створена в квітні 1914 р. у Петрограді при прямій допомозі Володимира Ілліча, вперше досліджена радянським полоністом О. Я. Манусевичем⁴⁹. Про висвітлення «Правдой», фактичне керівництво якою здійснював В. І. Ленін, боротьби польського робітничого класу лише радянський історик А. Бланк⁵⁰.

В кількох статтях розглядається життя і діяльність російського революціонера-емігранта Б. Д. Вігілева, який, будучи делегатом IV з'їзду РСДРП, виступав з доповіддю про об'єднання СДКПІЛ з РСДРП, потім емігрував за кордон, а в 1913—1914 рр. мав дружні відносини з Ленінін⁵¹. Про ще ближчі й тісніші зв'язки з Іллічем йдеться в біографії Юліана Лещинського-Ленського, вміщеній у журналі «З поля вальки»⁵². Про участь польських революціонерів і прогресивних діячів в організації переїзду В. І. Леніна в Швейцарію розповідається в тезах доповіді І. І. Белякевича⁵³.

⁴⁴ Henryk Wajn. Z pobytu Lenina w Polsce, W., 1962.

⁴⁵ Lenin w Polsce i o Polsce, Materiały z ogólnokrajowej sesji studenckiej zorganizowanej w maju 1962 r. w Krakowie i Poroninie przez TPPR i ZSP z okazji 50 rocznicy przybycia Lenina na teren ziem polskich, Kraków, 1963.

⁴⁶ А. М. Володарская. Ленин и партия в годы назревания революционного кризиса, 1913—1914 гг., М., 1960, стор. 189, 338—340.

⁴⁷ Józef Sieradzki. Szkice i materiały historyczne z XIX i XX w., стор. 23.

⁴⁸ Р. А. Ермолаева. В. И. Ленин и польская революционная социал-демократия в 1912—1914 гг. — «Новая и новейшая история», 1960, № 3.

⁴⁹ А. Я. Манусевич. «Нова Трибуна» — польская легальная газета правдистского направления (1914 г.). — Из истории классовой борьбы и национально-освободительного движения в славянских странах. Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XXVIII, М., 1964; його ж. «Нова Трибуна» — польский собрат большевистской «Правды». — Вопросы истории КПСС, 1963, № 1.

⁵⁰ А. Бланк. W pięćdziesięciolecie gazety „Prawda”, „Prawda o walce polskiej klasy robotniczej w latach 1912—1914. — „Z pola walki”, 1962, № 2.

⁵¹ Гайра Веселая. Борис Дмитриевич Вигилев. — «История СССР», 1968, № 2; В. С. Сурминська. Б. Д. Вігілев — друг В. І. Леніна в еміграції. — УІЖ, 1965, № 2; Walentyna S. Surmińska. Borys Wigilew — poroninński przyjaciel W. I. Lenina. — „Z pola walki”, 1965, № 2; П. М. Калениченко і В. С. Сурминська. В. І. Ленін і російський революціонер-емігрант Б. Д. Вігілев у Західній Галичині. — «Наше слово», 23 і 30 листопада, 7, 14 і 21 грудня 1969 р.

⁵² Julian Leszczyński-Leński. — „Z pola walki”, 1958, № 4.

⁵³ І. І. Белякевич. Участь польських революціонерів і прогресивних діячів у організації переїзду В. І. Леніна із Західної Галичини в Швейцарію (I.VIII — 5.IX 1914). — Тези доповідей VI Української славістичної конференції, 13—18 жовтня 1964 р., Чернівці, 1964.

Спеціального огляду вимагають опубліковані спогади, які торкаються, так би мовити, «польського» періоду життя і діяльності В. І. Леніна. Їх авторами є Н. К. Крупська⁵⁴, С. Ю. Багоцький, Г. І. Петровський, Якуб Ганецький, Францішек Ленчицький⁵⁵, Ядвіга Ковалевська-Липацевічова⁵⁶ та ін. Слід сказати, що деяка кількість спогадів залишилася в старих виданнях, які вже давно стали бібліографічною рідкістю, або навіть в архівах. Можна сподіватися, що всі вони вийдуть до збірки «Поляки про Леніна», який підготовлений Інститутом історії партії при ЦК ПОРП і має вийти до ленінського ювілею.

У роки першої світової війни, коли в міжнародному робітничому русі з усією очевидністю виявилися три течії — соціал-шовіністська, центристська і революційно-інтернаціоналістська, В. І. Ленін безпосередньо керував встановленням і зміцненням контактів більшовиків з лівими соціалістами інших країн, наполегливо займався організаційним згуртуванням інтернаціоналістських сил. Серед соціалістичних партій лівого крила, які стояли на інтернаціональних позиціях, були Соціал-демократія Королівства Польського і Литви («розламівці» і «зажондівці») та ППС-лівниця, хоча їхні політичні позиції мали й істотні відмінності. Їх представники взяли участь в роботі міжнародних соціалістичних конференцій у Ціммервальді та Кінталі. Ці питання досліджуються в ґрунтовних монографіях Я. Г. Тьомкіна⁵⁷ і М. Є. Корольова⁵⁸. Деякі факти з цієї загальної проблеми зустрічаються в біографіях польських лівих соціалістів — Г. Валецького і С. Лапіньського⁵⁹, а також у збірнику документів і матеріалів про діяльність СКДПІЛ в 1914—1918 рр.⁶⁰

Як відомо, більшовицька партія та її засновник В. І. Ленін незмінно і послідовно захищали право польського народу на його свободу та незалежність. Володимир Ілліч вказував, що вирішальною умовою визволення Польщі від іноземного ярма є соціалістична революція в Росії. «...Свобода Польщі неможлива без свободи Росії»⁶¹, — писав В. І. Ленін у 1908 р. Ставлення В. І. Леніна до питання про незалежність Польщі добре відображено в ряді статей, авторами яких є польський соціал-демократичний діяч Здіслав Ледер, історики Генрик Яблонський, Владислав Серчик, колишній активіст КПП і КПЗУ, генерал Війська Польського Еугеніуш Кушко⁶² та ін.

Коли в листопаді 1918 р. на політичній карті світу знову після майже півторавікової перерви з'явилася польська держава, владу в якій захопили експлуататорські класи, Володимир Ілліч, незважаючи на багато об'єктивних труднощів і на необхідність рахуватися з реальною політичною обстановкою, шанував незалежність і суверенітет цієї держави, виходячи з тих же самих теоретичних засад. Так, у польській історичній літературі знайшли відображення здійснені за прямою вказівкою В. І. Леніна поїздка колишнього діяча ППС Вінценти Ястржембського з Петрограда до Варшави (січень 1919 р.) для з'ясування питання про можливість встановлення торговельних відносин між двома країнами⁶³ і таємні переговори представника Радянського

⁵⁴ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959. (В цій книзі докладно висвітлюються й інші періоди життя і діяльності В. І. Леніна).

⁵⁵ С. Багоцький. О встречах с Лениным в Польше и Швейцарии, М., 1958; S. Bałocki. Z Leninem w Krakowie, Wspomnienia, W., 1956; Г. І. Петровський. Наш мудрий вождь. — Спогади про Володимира Ілліча Леніна, ч. І, К., 1956; Я. Ганецький. Напередодні імперіалістичної війни. — Там же; Franciszek Lenziński. Mojej ankiety personalnej punkt 35, W., 1969.

⁵⁶ „Głos ludu”, 1948, № 32.

⁵⁷ Я. Г. Темкин. Ленин и международная социал-демократия, 1914—1917, М., 1968.

⁵⁸ Н. Е. Корольов. Ленин и международное рабочее движение, 1914—1918, М., 1968.

⁵⁹ Jan Kancewicz. Maksymilian Horwitz — H. Walecki. — „Z pola walki”, 1958, № 4; Janina Kasprzakowa. Paweł Lewinson-Lapiński (1879—1937). — „Z pola walki”, 1965, № 3.

⁶⁰ Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy, Materiały i dokumenty, 1914—1918, Opracował B. Szmidt, Moskwa, 1936.

⁶¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 229.

⁶² Zdzisław Leder. Lenin i niepodległość Polski, Nie spór z Leninem, a spór w Warszawim. — „Z pola walki, Pismo poświęcone historii polskiego ruchu rewolucyjnego”, Moskwa, № 9—10, 1930; Henryk Jabłoński. Lenin a niepodległość Polski. — Z dziejów idei leninowskich w Polsce, Materiały sesji leninowskiej, W., 1961; Władysław Serczyk. W. I. Lenin o niepodległości Polski, Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, zeszyt 12, Kraków, 1963; його ж. W. I. Lenin w sprawie niepodległości Polski. — Lenin w Polsce i o Polsce..., Kraków, 1963; Е. Кушко. Ленин и польский национальный вопрос. — „Советское славяноведение”, 1969, № 3.

⁶³ Nieznany dokument z historii stosunków polsko-radzieckich. — „Z pola walki”, 1965, № 4; Aleksander Zatorski. W. I. Lenin o misji W. Jastrzębskiego w Warszawie i dalszych rokowaniach z Polską. — „Z pola walki”, 1966, № 2.

уряду Юліана Мархлевського з делегатами польських правлячих кіл, які велися в Бяловежі та Мікашевичах у другій половині 1919 р.⁶⁴

В. І. Ленін сприяв народженню братніх комуністичних партій, він стояв біля колиски КРПП. Як писав у своїх спогадах Юзеф Цішевський, видатний діяч ППС-лівиці, направлений керівництвом своєї партії в Москву для встановлення зв'язку з РКП(б) і для з'ясування її ставлення до наступного об'єднання польських марксистських партій, він мав розмову з одним із найближчих соратників Володимира Ілліча — Я. М. Свердловим⁶⁵. Роль В. І. Леніна в створенні КРПП висвітлюється в монографічних дослідженнях радянського історика І. С. Яжборовської⁶⁶ та її польського колеги Францішки Светлікової⁶⁷.

Відомо, що В. І. Ленін був творцем Комуністичного Інтернаціоналу, до якого з самого початку його існування входила на правах секції Комуністична робітничка партія Польщі. Її діяльність того періоду слабо досліджена. Додаткове світло на участь КРПП у створенні Комінтерну проливають недавно опубліковані виступ представника КРПП Юзефа Уншлихта на п'ятому засіданні першого конгресу і його ж звіт про діяльність КРПП, зроблений на тому ж конгресі⁶⁸.

Незважаючи на велику зайнятість, Володимир Ілліч знаходив сили і час, щоб у перші роки існування молодої країни Рад уважно стежити за розвитком революційних подій у сусідній Польщі, яким він надавав великого значення. Про це йдеться в статтях І. О. Хренова, Тадеуша Данишевського та ін.⁶⁹

Велике значення для поширення в польському робітничому русі ленінських ідей мало видання праць засновника і керівника першої в світі соціалістичної держави. Це розглядають у популярній брошурі Здіслав Словік, а також у своїх статтях Жанна Корманова та Стефан Бергман⁷⁰. В період між першою і другою світовими війнами, як свідчать вони, вийшли з друку в польському перекладі 72 праці В. І. Леніна 90 виданнями, з яких 63 припадає на Радянський Союз, головним чином, на Москву, Харків, Київ. За 25 років існування Народної Польщі з'явилися 217 видань ленінських праць загальним тиражем близько 10 млн. примірників.

Закінчуючи цей історіографічний огляд, слід відзначити, що радянські й польські історики провели значну роботу по вивченню ролі В. І. Леніна в польському революційному русі. Особливо глибоко досліджено події, пов'язані з перебуванням Володимира Ілліча на польській землі, переконливим свідченням чого є вихід монографій В. Найдус, Ю. Серадського і Я. Макаренка.

Слабіше вивчено період з 1895 по 1912 рр. Заслугує на більш глибоке дослідження питання про ставлення В. І. Леніна до революційних подій на території Королівства Польського в роки першої російської революції. Малодослідженим залишається таке питання, як Володимир Ілліч і розкол в СДКПІЛ на «розламівців» та «зажондівців». Ще гірше вивчено період 1914—1924 рр., зокрема ставлення В. І. Леніна до революційного руху в Польщі, до польської буржуазно-поміщицької держави — особливо під час польсько-радянської війни.

Готуючись гідно відзначити 100-річчя з дня народження великого генія людства, радянські й польські історики проведуть нову додаткову роботу, в результаті якої радянська і польська історіографія збагатиться новими серйозними працями.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

⁶⁴ Józef Sieradzki. Białowieża i Mikaszewicze, Mity i prawdy, W., 1959; Weronika Gostyńska. Rola Juliana Marchlewskiego w tajnych rokowaniach polsko-radzieckich (czerwiec — lipiec 1919). — „Z pola walki”, 1966, № 2; її ж. Tajne rokowania polsko-radzieckie w Mikaszewiczach (sierpień — grudzień 1919). — „Z pola walki”, 1967, № 4.

⁶⁵ Józef Ciszewski. Wspomnienia z roku 1918. — „Z pola walki, Zeszyty Wydziału historii partii przy KC PZPR”, zeszyt 2, W., 1956.

⁶⁶ И. С. Яжборовская. Коммунистическая партия Польши и идеи Октября (1918—1923 гг.), М., 1967.

⁶⁷ Franciszka Świetlikowa. Komunistyczna partia robotnicza Polski (1918—1923), W., 1968.

⁶⁸ Wystąpienia przedstawiciela KPRP Józefa Unszlichta na I kongresie Międzynarodówki Komunistycznej. — „Z pola walki”, 1969, № 2.

⁶⁹ И. Хренов. Коммунистическая рабочая партия Польши на путях превращения в партию нового, ленинского типа (1918—1923 гг.). — Из истории польского рабочего движения... М., 1962; Тадеуш Данишевский. В. И. Ленин и развитие Коммунистического движения в Польше. — «Вопросы истории», 1960, № 7.

⁷⁰ Zdzisław Słowik. Bibliografia dzieł W. I. Lenina i wydawnictw o W. I. Leninie, W., 1969; Z. Kormanowa. Publikacje dzieł Lenina w języku polskim w latach 1918—1939 (Zarys bibliograficzny). — „Z pola walki”, 1960, № 2; S. Bergman. Publikacje dzieł Lenina w Polsce Ludowej. — „Z pola walki”, 1960, № 2; С. Бергман. К истории переводов и изданий произведений В. И. Ленина на польском языке. — Издание и распространение произведений В. И. Ленина, Сборник статей и материалов, М., 1960.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВІДБУДОВИ ДОНБАСУ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ (ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД)

Комуністична партія й Радянський уряд завжди приділяли величезну увагу розвитку Донецького басейну. Ще в передвоєнні роки з волі В. І. Леніна, партії й народу цей край був перетворений в один з наймогутніших і технічно оснащених промислових районів країни. Радянські люди з великою любов'ю й гордістю назвали його Всесоюзною кочегаркою.

У тяжкі роки Великої Вітчизняної війни соціалістичний Донбас підкорив своє життя потребам фронту. Трудящі шахтарського краю спільно з усім радянським народом піднялись на захист Вітчизни. Внаслідок активної роботи патріотичних сил, що розгорнули свою діяльність на окупованій території, німецько-фашистські загарбники не змогли поставити собі на службу промисловість Донецького краю. Вони руйнували, палили, висаджували в повітря, грабували шахти, металургійні, машинобудівні, хімічні й коксохімічні заводи, електростанції, високовольтні лінії передач, розгалужену сітку залізниць, підприємства легкої та харчової промисловості, культурно-побутові установи, школи, лікарні, вищі й середні навчальні заклади, колгоспи, радгоспи й МТС. Чимало міст, робітничих селищ і сіл окупанти перетворили на купу руїн.

Збитки, завдані Всесоюзній кочегарці, становили близько 50 млрд. крб. (у незмінних цінах 1926—1927 рр.). Гітлерівці фізично знищили понад 300 тис. донбасівців і 350 тис. вигнали на каторжні роботи в Німеччину.

Після визволення Донбасу розгорнулася титанічна робота по відновленню народного господарства. Розпочинаючи відродження, Комуністична партія і Радянський уряд передусім звертали увагу на важку промисловість. В надзвичайно тяжких умовах воєнного часу необхідно було не тільки відбудовувати народне господарство, а й організовувати виробництво озброєння та боеприпасів для армії, давати країні машини, вугілля, метал.

Спільними зусиллями робітників, колгоспників, інтелігенції Донецького краю і всіх трудящих СРСР уже в роки війни було досягнуто визначних успіхів у відродженні першої вугільно-металургійної бази країни. Повністю відбудову було завершено в післявоєнні роки. Процес відродження Всесоюзної кочегарки — це сторінки героїчної праці всього радянського народу, який під керівництвом ленінської партії комуністів зміг перебороти величезні труднощі й поставити індустріальну могутність Донбасу на службу комунізму. Тому не випадково в історичній літературі дедалі більше з'являється книг, брошур, журнальних статей, присвячених питанням відбудови Донецького басейну.

Велику увагу відновленню у період війни та післявоєнних років народного господарства Української РСР, а, отже, і Донбасу, приділяє Інститут історії партії ЦК КП України. У підготовлених його працівниками «Нарисах історії Комуністичної партії України» (К., 1964) дано відповідь на хвилюючі питання з історії КП України та її місцевих організацій у час тяжкої боротьби проти німецько-фашистських загарбників та відновлення народного господарства й культури республіки.

Достіг великий фактичний матеріал з історії Радянської України містить «Історія Української РСР» (т. II), підготовлена Інститутом історії АН УРСР 1957 р. Чимало уваги питанням відбудови індустріального Донбасу приділено у підготовленій тим же інститутом 1967 р. «Історії робітничого класу Української РСР» у двох томах. Відродження сільського господарства й культури республіки у післявоєнний період показано в написаній працівниками Інституту економіки АН УРСР книзі «Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1967)» (К., 1963).

Серед ґрунтовних монографічних досліджень, де поряд з різними проблемами історії Великої Вітчизняної війни розглянуто й відродження економіки та культури республіки, слід назвати працю М. І. Супруненка «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» (К., 1956), що містить чимало фактичного матеріалу про трудову діяльність українського народу по відбудові зруйнованого фашистами народного господарства після визволення Радянської України.

Діяльність партійних організацій Донецького басейну в роки Великої Вітчизняної війни найдетальніше висвітлено у працях П. Д. Омеляненка «Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне» (Сталино, 1959) та Г. Я. Ємченка «Годы суровых испытаний» (Луганск, 1961). Перший автор навіть виділив спеціальний розділ «Период восстановления» (февраль 1943 — сентябрь 1945 гг.). Незважаючи на окремі неточності у висвітленні процесів відродження Всесоюзної кочегарки, він загалом яскраво розповів про великий подвиг трудящих, які під керівництвом партійних організацій змогли ще в ході війни відбудувати багато шахт і заводів басейну, а колгоспники — освоїти 85% довоєнної посівної площі, здати в експлуатацію понад 2 млн. м² житла.

Г. Я. Ємченко у розділі третьому своєї книги «В освобожденном Донбассе» на конкретних прикладах зумів переконливо показати, що партійні організації з честю

справилися з випробуваннями війни, очолили трудове і політичне піднесення трудящих, перебороли труднощі воєнного часу. На заключному етапі війни Донбас давав країні десятки мільйонів т вугілля, мільйони т металу, велику кількість озброєння та боеприпасів для Радянської Армії, чимало сільськогосподарської продукції.

Відродженню Донбасу в роки війни присвячена брошура «Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны» (М. 1962). Автор її В. І. Мавродін знайомить читачів з тими руйнуваннями, що їх завдали басейну німецько-фашистські окупанти, говорить про труднощі, з якими довелося спіткнутися трудящим масам під час організації відбудовчих робіт, про героїзм робітників, яким довелося піднімати вугільну, металургійну й машинобудівну промисловість басейну. Автор, однак, обходить такі важливі галузі важкої промисловості, як хімічна, будівельна.

За післявоєнні роки в історичній літературі з'явилось чимало праць, що показують діяльність нашої партії та трудящих мас у період відбудови народного господарства Радянської України. Чимало авторів мимохідь, а деякі спеціально¹ досліджують питання братньої допомоги народів СРСР Донецькому басейну.

Серед цих праць необхідно виділити книгу «Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны» (К., 1962), автор якої М. О. Буцько навів важливі дані всенародної допомоги донбасівцям. Цій же темі присвячена його докторська дисертація «Коммунистическая партия — организатор и руководитель восстановления народного хозяйства Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (декабрь 1942—1945 гг.)».

Великий науковий інтерес викликає праця Г. Г. Морехіної «Рабочий класс — фронту» (М., 1962), що показує героїчний подвиг робітничого класу, який у роки Великої Вітчизняної війни виявив високу політичну зрілість, ідейність і відданість справі Комуністичної партії в один з найтяжчих періодів соціалістичної держави.

Серйозним вкладом у дослідження проблеми відбудови народного господарства Української РСР у післявоєнний період є праці В. І. Юрчука², де автор розповідає про заходи Комуністичної партії й Радянського уряду по дальшому відродженню зруйнованого господарства. На величезному фактичному матеріалі показано героїзм робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції, виявлений у боротьбі за дотримання виконання четвертої п'ятирічки. Особливий наголос зроблено на взаємодопомозі радянських народів — цьому найкращому доказі непереборної сили ленинських принципів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

У книзі О. С. Кудлая «Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період» (К. 1965) дано характеристику економічного стану республіки після визволення території Радянської України від німецько-фашистських загарбників, показано страхітливі злочини окупантів на українській землі. У книзі переконливо показано величезні труднощі, з якими довелося зустрітися радянським людям у перші ж дні організації відбудовчих робіт. Є, однак, у праці і недоліки. Зокрема, автор чітко не визначив хронологічні рамки дослідження, переплутав багато документів, прізвища та ініціали передовиків виробництва.

Про діяльність партійних організацій Донецької й Луганської областей у роки четвертої п'ятирічки, їх боротьбу за відбудову вугільної промисловості написана брошура Г. Г. Ткаченка «Подвиг шахтеров Донбасса» (Луганск, 1960).

Ряд питань щодо відродження Донбасу та провідної ролі у цьому КППС висвітлено в працях автора даної статті³.

¹ Н. А. Гудзенко. Братская помощь великого русского народа в восстановлении и развитии тяжелой промышленности и железнодорожного транспорта Советской Украины в годы четвертой пятилетки. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1954; В. А. Ежов. Всенародная помощь в восстановлении угольной промышленности Донбасса в 1943—1945 гг., Л., 1955; Г. Залкиндер. Донбасс восстанавливает вся наша Родина, Д., 1947; К. Я. Темников. Помощь русского народа украинскому народу в восстановлении промышленности Донбасса (1943—1950 гг.). Автореферат кандидатской диссертации, К., 1953; М. Ф. Хорошайлов. Всенародная помощь у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1966, № 11.

² В. Юрчук. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного хозяйства (1945—1952 гг.), К., 1965; його ж. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства республики в послевоенный период (1945—1952 гг.). Автореферат докторской диссертации, К., 1965 г.

³ М. Хорошайлов. На відбудові (з історії відбудови Донбасу), Донецьк, 1966; його ж. КП України — організатор відбудови і розвитку Донбасу (1943—1945 гг.), Харків, 1967; його ж. Мужество Донбасса (из истории Донецкого бассейна 1937—1943 гг.), Донецьк, 1958; його ж. Возрожденный Донбасс (из истории борьбы партийных организаций Донбасса за восстановление промышленности в годы четвертой пятилетки, Донецьк, 1968.

Трудовий подвиг радянського народу, що проявився під час відбудови Всесоюзної кочегарки, знайшов своє відображення у багатьох статтях, розміщених у наукових збірниках, що становлять великий вклад у наукову розробку історії КП України, зокрема її місцевих донецьких організацій, у вивчення історії робітничого класу розглядуваного періоду⁴.

Велику цінність для дослідників становлять брошури й статті керівників партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських організацій, де висвітлено різні аспекти відбудови Донецького басейну⁵.

Чимало фактичного матеріалу стосовно різних питань відбудови й організації виробництва, боротьби мас за підвищення продуктивності праці, за нові форми і методи соціалістичного змагання містять розповіді про передових людей і підприємства Донбасу,⁶ про історію шахт і заводів Донецького краю,⁷ про це говорять брошури й статті самих новаторів виробництва.⁸ Такі матеріали становлять цінне джерело у вивченні проблем відродження Донецького басейну.

Заслужує на увагу ґрунтовна праця Г. Д. Бакулева «Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна» (М., 1955), що являє собою великий науковий і практичний інтерес не тільки для широких кіл працівників вугільної промисловості, але й для багатьох людей різних професій, які цікавляться розвитком Донбасу. Особливо приваблюють увагу розділи книги, де висвітлюється стан вугільної промисловості в роки довоєнних п'ятирічок, Великої Вітчизняної війни і в післявоєнний час.

1957 р. вийшли в світ два томи книги, присвячені відбудові вугільної промисловості Донбасу, підготовлені колективом наукових працівників і практиків гірничої промисловості⁹. Дуже цінний матеріал тут містять додатки, у яких викладено весь хід відбудовчих робіт на ряді великих шахт.

Велику допомогу нашим історикам подасть книга історіографічного характеру, написана А. В. Сапєвичем. Вміщені в ній іменний покажчик, список тематичних збірників і колективних монографій, виданих у 1945—1965 рр., допоможуть дослідникам

⁴ П. І. Денисенко. Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України в 1943—1945 рр.— УІЖ, № 5; О. С. Кудлай. Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945—1953 рр.).— УІЖ, 1961, № 6; Л. О. Безпалова. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову і розвиток металургійної промисловості в четвертій п'ятирічці.— «Наукові записки» Донецького педінституту, 1956; Л. Т. Прокоф'єва. К истории восстановления машиностроительной промышленности Донбасса в 1943—1945 годах.— Труды Донецкого индустриального института, т. 30, 1958; Е. И. Захаров. Сталинская областная партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1946—1950 гг.).— «Научные записки» Донецкого института советской торговли, вып. X, 1960; Г. Я. Гальченко. Борьба партийных организаций Донбасса за восстановление электроэнергетики в 1943—1945 гг.— Труды Донецкого индустриального института, т. 47, 1959.

⁵ А. И. Гаевой. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области, М., 1944; Л. Г. Мельников. Донбасс восстанавливается.— «Партийное строительство», 1944, № 10; А. И. Струев. Партийно-политическая работа на угольных шахтах Донбасса.— «Большевик», 1948, № 17; А. Ф. Засядько. Важнейшие задачи угольной промышленности.— «Уголь», 1949, № 8; Е. Абакумов. Возрождение Донбасса.— «Славяне», 1944, № 12; В. Г. Харитонов. Коммунисты идут впереди, М. 1951.

⁶ А. Ярмалъ. Победители подземного океана, Д., 1947; Н. А. Морозов, Н. М. Хайкин, М. Е. Шехтер. Донбасс — родина стахановского движения, М. 1950; Шахтеры — герои социалистического труда, М., 1949; Ф. Кожухов. Большевики одной шахты, Д., 1950; Б. Сосновский. Опыт многоциклической работы Ивана Бридько, Сталино, 1947; Г. Юровский. Почетный шахтер Егор Петченко, М., 1948; П. Зенин. Герой Социалистического Труда Пантелей Рыдин, Сталино, 1948; П. Чебакин. Герой Социалистического Труда забойщик Иван Валегура, К., 1949.

⁷ Макеевский металлургический завод им. С. М. Кирова, Сталино, 1949; Л. Черкашина. Город шахтеров, Сталино, 1950; Наша «Кочегарка» (К 90-летию шахты «Кочегарка»), Сталино, 1959; Славный путь. Сб. очерков и воспоминаний о Енакиевском металлургическом заводе, Сталино, 1959; М. Бриль. Передовая шахта «Лидиевка», Сталино, 1948.

⁸ А. Стаханов. Возродим родной Донбасс, М., 1944; И. И. Бридько. Цикличность — основа высокопроизводительного труда, М., 1948; його ж. Наш опыт циклической работы, М., 1951; Большая жизнь. Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути, Сталино, 1949; За высокую производительность горных механизмов (Рассказы горняков Донбасса о передовом опыте работы), Сталино, 1950; К. Зрянин. Три цикла в проходческом забое, М., 1950.

⁹ Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1957.

і читачам орієнтуватися у величезній історичній бібліографії історії України післявоєнних років¹⁰.

Отже історична, економічна й технічна література збагатилася тепер немалою кількістю книг, брошур і статей про відбудову Донецького басейну. Проте багато з них мають один спільний недолік — недооцінюють значення історіографії розглядуваного періоду, а тому читачеві важко уявити, що по темі зроблено взагалі, і які нові питання порушив даний автор. Часто повторюється один і той же матеріал, документ. Після війни окремі історики бралися за розробку проблеми відродження промисловості шахтарського краю. Але тематика була вузькою, обмежувалася якоюсь одною галуззю промисловості, невеликим колом питань, і все зводилось до висвітлення подій війни або післявоєнного часу. На таке хибували й кандидатські дисертації по темі відбудови Донбасу. Крім того, переважна більшість кандидатських дисертацій не була опублікована і про їх цінність можна здогадуватись тільки по авторефератах.

1952 р. І. Я. Якушечкін у своїй кандидатській дисертації¹¹ детально проаналізував процес відродження вугільної промисловості, організаторську діяльність партійних організацій Донецької й Луганської областей по забезпеченню виконання рішень партії і уряду про якнайшвидше введення в експлуатацію донецьких шахт і заводів вугільного машинобудування. Проте чимало важливих питань, особливо щодо роботи партійних, профспілкових, комсомольських організацій, робітничих колективів промислових підприємств, ідеологічної роботи партійних організацій, як про це свідчить автореферат, залишилось поза увагою автора.

Відбудові промисловості Донецької області присвятили свої кандидатські дисертації Л. О. Беспалова, Л. Т. Прокоф'єва, Є. І. Захаров та ін.¹²

Необхідно мати на увазі, що більшість цих праць написані до XX з'їзду КПРС, коли мали місце суб'єктивний підхід до висвітлення історичного процесу, недооцінка ролі партії і народних мас у створенні нового суспільного ладу, а також недостатнє використання документів центральних архівів.

Однією з серйозних прогалин у радянській історіографії щодо відродження Донбасу є те, що досі немає ґрунтовних узагальнюючих праць по відродженню інших галузей народного господарства Донецького краю. Адже цей басейн — це не тільки великий промисловий район, він має високорозвинуте сільське господарство, є важливим культурним центром країни. У літературі не висвітлені такі важливі питання, як робота евакуйованих у роки Великої Вітчизняної війни на схід країни донецьких підприємств і трудящих Донбасу.

Ми вважаємо, що поки слабо висвітлюються питання відтворення робітничого класу республіки, в тому числі кадрів робітників Донецького басейну, немає монографічних досліджень про діяльність сільськогосподарських робітників радгоспів у післявоєнний період. «Історія тих років», — говорив Л. І. Брежнєв, — мабуть, посправньому ще не написана, але про головне ми пам'ятаємо добре: уже в 1948 році було в основному досягнуто довоєнного рівня виробництва в промисловості, а до 1950 року — і в сільському господарстві¹³. Тому всебічне і глибоке вивчення історії Комуністичної партії та її місцевих організацій, історії боротьби трудящих мас за відбудову народного господарства періоду Великої Вітчизняної війни і в післявоєнні роки має величезне політичне й науково-пізнавальне значення.

Кафедра історії КПРС та СРСР Донецького державного університету нині розробляє колективну тему — «Історія робітничого класу Донбасу в епоху соціалізму (1917—1958 рр.)». Будуть порушені недосліджені досі питання, що допоможуть виправити недоліки попередніх праць.

Незважаючи на наявність у радянській історіографії великої кількості літератури з питань відродження Донецького басейну в роки Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період, перед істориками стоять великі й відповідальні завдання по створенню ґрунтовних праць, присвячених цій темі.

М. Ф. ХОРОШАЙЛОВ

¹⁰ А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967.

¹¹ І. Я. Якушечкін. Коммунистическая партия (большевиков) Украины, в борьбе за восстановление и дальнейшее развитие угольной промышленности в четвертой пятилетке. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1952.

¹² Л. А. Беспалова. Коммунистическая партия (большевиков) Украины в борьбе за восстановление и развитие металлургической промышленности в четвертой пятилетке. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1953; Л. Т. Прокоф'єва. Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за восстановление и развитие машиностроительной промышленности Донбасса в четвертом (первом послевоенном) пятилетнем плане. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1953; Е. И. Захаров. Сталинская областная организация КП(б)У в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1946—1950 гг.). Автореферат кандидатской диссертации, М., 1953.

¹³ «Правда», 13 листопада 1967 р.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Є. С. ШАБЛІОВСЬКИЙ.
В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА,

«Знання», 1969, 94 стор.

Серед ювілейної літератури, присвяченої 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, виділяється книжка, видана товариством «Знання» Української РСР. Її автор лауреат Ленінської премії, член-кореспондент АН УРСР Є. С. Шабліовський — учений широкого дослідницького діапазону. Його дослідження, як правило, привертають заслужену увагу і літературознавців, і істориків. Значний інтерес становить й дана праця, що стосується не тільки проблем історії української літератури, а й, певною мірою, питань широких тем, над якими працюють представники різних суспільних наук на Україні.

Джерельна база рецензованої книги дуже ґрунтовна. Автор використав мемуари і дослідження учнів та соратників В. І. Леніна — Г. І. Петровського, А. В. Луначарського, О. М. Горького, В. Д. Бонч-Бруєвича, а також твори українських революційних демократів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, праці українських радянських істориків Ф. П. Шевченка, І. О. Гуржія, Й. Д. Ремезовського, С. О. Ктитарева, І. С. Романченка та інших, залучив документальні публікації з «Українського історичного журналу», «Архівів України», «Радянського літературознавства», «Жовтня», «Бібліотекаря», «Літературної України» тощо. Червоною ниткою через усю працю Є. С. Шабліовського проходять геніальні ленінські положення.

Очевидно, зважаючи на наявність спеціальних праць, автор дуже коротко згадує проблему «В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко», а головну увагу приділяє висвітленню діяльності українських революціонерів-демократів кінця XIX — початку XX ст. та ставлення до їх творчості з боку більшовицької партії на чолі з В. І. Леніном.

Є. С. Шабліовський знайшов цілком вірне рішення цього питання. Про І. Я. Франка, Лесю Українку, М. М. Коцюбинського він говорить як про «виразників інтересів революційного селянства, які в своєму розвитку наближались до марксизму, ставали союзниками робітничої демократії» (стор. 9), зазначає, що «хоч були ці письменники в основі своїй діячами революційно-демократичного напрямку, однак перебували під вирішальним впливом марксизму і в ряді істотних положень наближались до сприйняття наукового соціалізму» (стор. 27). Ці формулювання допомагають вияснити суспільно-політичну позицію українських революціонерів-демократів, їх ідейну близькість до ідеологів революційного пролетаріату. Наведений автором фактичний матеріал ще раз переконує в необхідності й доцільності дальших дослідницьких пошуків у вивченні взаємозв'язків і ставлення одне до одного між українськими революціонерами-демократами і більшовицькою партією.

У рецензованій книзі згадано тільки окремі епізоди, які потребують дальшої систематизації та аналізу для розкриття великої проблеми використання Радянською владою культурної спадщини минулого. Тому цілком актуально звучить міркування автора, яке виходить з ленінських положень: «Створення культури комуністичного суспільства передбачає розквіт національних культур, зміцнення дружби і взаємоспілкування народів. Володимир Ілліч підкреслював, що «інтернаціональна культура не безнаціональна...». Розвиток її веде не до стирання національної своєрідності, а спирається на посилення, зростання соціалістичних елементів в кожній національній культурі» (стор. 73).

Звичайно, в такій насиченій фактичним матеріалом праці не обійшлося без певних «витрат виробництва» у вигляді окремих неточностей, наприклад, твердження, ніби М. Павлик (1853—1915 рр.) був у 1901—1907 рр. студентом Львівського університету (стор. 14), а газета «Звезда» редагувалась В. І. Леніном (стор. 25), неправильно наведено ініціал В. Науменка (стор. 38). Як свідчить Повне зібрання творів В. І. Леніна, Володимир Ілліч був автором не проекту (стор. 44), а самої резолюції «Про Радянську владу на Україні», схваленої VIII конференцією ЦК РКП(б). Немає переконливих аргументів й для того, щоб цікаву і цілком вірогідну гіпотезу Є. Волошка про належність опублікованих в «Правде» 1914 р. шевченкознавчих статей перу М. О. Скрипника вважати за остаточно доведений факт (стор. 6—7).

В цілому ж книжка Є. С. Шабліовського є цінною працею, що розкриває чимало змістовних сторінок багатогранних зв'язків вождя більшовицької партії і засновника

Радянської держави з українським народом. Ці зв'язки узагальнені в дуже яскравому висловлюванні академіка АН УРСР М. П. Бажана, яке наведено в останніх рядках рецензованої праці: «Часто, дуже часто зверталась Ленінова думка до укра-

їнського народу. Часто, дуже часто говорив Ленін про його долю, і кожне оце його слово було напоєне любов'ю, пошаною і турботою».

В. Г. Сарбей

Г. М. ФОМИН.
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ГУМАНИЗМ
И ОСНОВНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ЕГО
РАЗВИТИЯ.

Среднеуральское книжное издательство,
Тюмень, 1969, 249 с.

Проблема гуманізму привертала й привертає увагу багатьох дослідників, особливо філософів, істориків та соціологів. Тому слід вітати вихід у світ книги Г. М. Фоміна. Композиція її проста і доцільна. Праця написана на великому фактичному матеріалі, серед якого особливий інтерес викликає місцевий, почерпнутий з різних архівів і особистих бесід автора з трудящими області. Багато уваги відведено соціальним процесам, що відбуваються в радянському суспільстві.

Книга складається з чотирьох розділів і висновків. На початку дається короткий, але досить глибокий екскурс в історію виникнення й розвитку гуманізму, характеризуються погляди К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна як основоположників пролетарського гуманізму. Розділ другий присвячений проблемам формування його і перетворення у соціалістичний. В наступному розділі, аналізуючи зростання ролі соціалістичного гуманізму як закономірність суспільного розвитку, автор розглядає три сфери цього процесу: характер праці, політичну організацію суспільства і революційно-гуманістичні основи пролетарської культури.

У четвертому розділі показано роль праці й колективу у вихованні комуністичної гуманності.

У коротких висновках дається критика сучасних антикомуністичних течій.

Деяка дискусійність ряду положень не применшує значення книги.

За визначенням автора, «гуманізм — це все добре, благородне, піднесене у почуттях, думках, поведінці, практичній діяльності людей, у взаємовідносинах їх з різними соціальними групами і класами, політичними і суспільними організаціями, у взаємовідносинах особистості й суспільства в цілому, спрямованих на її звільнення, всебічний і гармонійний розвиток» (стор. 10). Це визначення надмірно універсальне, через що немає змоги виявити специфіку самого соціального явища, його історичну обумовленість і конкретність, оскільки йому в такому розумінні може бути протиставлене тільки «все недобре, неблагородне, низьке» у різних сферах життя.

Гуманізм — форма суспільної свідомості, спрямована на духовне й матеріальне розквічення особистості, на «облік і реалізацію всіх можливостей, що створюються життям і діяльністю людини, боротьбу за вищий рівень людського існування, за вершину людського буття»¹. Слід розглядати це явище як діалектичне протиставлення системі експлуатації й придушення людської особистості, в силу чого воно обмежене рамками існування класового суспільства. Але навряд чи можна погодитися з твердженням Г. М. Фоміна про появу гуманізму в умовах первісного суспільства. Він виникає, пише автор, «не як результат суб'єктивного бажання людей, а, перш за все, як своєрідне відбиття гуманних економічних відносин... як історична необхідність, що виражає суть людського суспільства, його корінну відмінність від тваринного світу» (стор. 27). Гуманні стосунки, що виникли природним шляхом, не потребували особливого ідеологічного обґрунтування, вони сприймалися як щось само собою зрозуміле. В силу цих же обставин гуманізм радянського соціалістичного суспільства можна вважати в міру наближення до вищої фази розвитку — комунізму — відмираючою формою свідомості. Розгляд цього аспекту проблеми викликав би безсумнівний інтерес.

Слід зазначити, що ілюстративний матеріал, залучений автором для підтвердження своїх тез, має подекуди випадковий характер. Дискусійним є положення про два типи гуманізму в античному суспільстві — гуманізму рабовласників і широких народних мас (стор. 30). Афіньська система виховання, взята як приклад першого типу, ставила своєю кінцевою метою не «гармонійний розвиток духовних і тілесних сил людини», а виховання громадянина, здатного здійснювати завдання експлуаторської держави. Ми не збираємось відкидати наявність гуманізму в давній Греції, але шукати його, мабуть, найдоцільніше у «Прометей» Есхіла, «Електрі» Евріпіда, комедіях Аристофана, філософських концепціях, у високогуманістичному образотворчому мистецтві елліністичного періоду. Деяка випадковість у добірї матеріалу характерна і для розділу про гуманізм просвітителів. Особливо це стосується російського, проілюстрованого, по суті, лише

¹ С. Л. Рубинштейн. Человек и мир, Вопросы философии, 1969, № 8, стор. 136.

поглядами Х. Абовяна. О. М. Радішев тут лише згадується як попередник революційних демократів. В оцінці ідей останніх повністю зник з поля зору автора один з великих представників гуманізму — Т. Г. Шевченко. Характеризуючи світогляд Т. Мора, Т. Кампанелли та утопістів-соціалістів XIX ст., В. Г. Фомін бачить утопізм їх гуманістичних концепцій тільки в тому, що вони виключають революційну боротьбу за встановлення соціалізму (стор. 56). Не менш важливо було б підкреслити обмеженість цього гуманізму і в іншому плані його певна примітивність, нерозвиненість з точки зору ідеалів людини, яка живе у сучасному соціалістичному суспільстві.

Не викликають особливих заперечень розділи книги, присвячені проблемам соціалістичного гуманізму. Автор, безумовно, має рацію, коли пов'язує вирішення його проблем з явищами в сфері матеріального

виробництва і виробничих відносин, але слід було б наголосити на тому, що гуманізм — світоглядна система, форма суспільної свідомості — залишається невисвітленим. У книзі зовсім не знайшли відображення важливі напрями боротьби за гуманістичні ідеали, зокрема емансипація жінок, національне, расове питання та ін. Автор не дав чіткого визначення пролетарського і соціалістичного гуманізму (в тому, що це різні явища, ми згодні з Г. М. Фоміним), а також виразної картини переростання першого у другий.

Згадані недоліки, проте, не впливають на загальну оцінку книги. Позитивна її риса — дослідження того принципово нового, що відрізняє гуманізм нашого суспільства від усіх попередніх його форм.

В. В. Лапін

КОМУНІСТАМИ ОНОВЛЕНА ЗЕМЛЯ,

вид-во Львівського ун-ту,
Львів, 1969, 203 с.

Питанням розвитку західноукраїнського села присвячено вже чимало праць радянських науковців. Рецензована колективна монографія певною мірою їх доповнює і має велике наукове й політичне значення. Тут на основі значного документального матеріалу висвітлюються важливі події в житті західноукраїнського села, зокрема вплив перемоги Великого Жовтня на піднесення національно-визвольного руху трудящих Східної Галичини. Революційна боротьба, що розгорнулася, призвела до розпаду клаптикової Австро-Угорщини, але владу в країні захопила націоналістична буржуазія, створивши уряд так званої Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). На багатому фактичному матеріалі розвінчується його зрадницька антинародна зовнішня й внутрішня політика. Трудящі почали усвідомлювати, що позитивно вирішити національне питання можна лише шляхом возз'єднання з Радянською Україною внаслідок соціалістичної революції.

Значну увагу в книзі приділено боротьбі Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за революційне вирішення аграрного питання в 1921—1939 рр., що сприяло згуртуванню навколо неї сотень і тисяч робітників, найбідніших селян, прогресивної інтелігенції. Але, на жаль, боротьба за землю показана не досить яскраво.

У праці чимало місця відведено розкриттю соціально-економічних відносин західноукраїнського селянства до перемоги колгоспного ладу та організаторської роботи КП України по соціалістичному перетворенню сільського господарства краю.

У рецензованій монографії зроблено соціально-економічні узагальнення, що ви-

гідно відрізняє її від подібних праць. Значну частину книги присвячено розвитку і зміцненню соціалістичних виробничих відносин на селі. Вирішальне значення в цьому, зазначається в книзі, належить союзу робітничого класу й селянства, що ґрунтується на політичних, ідеологічних та економічних зв'язках.

Перехід від індивідуальної праці до колективної знаменував собою запровадження на колгоспних ланах потужної сільськогосподарської техніки. Автори показують процес створення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва та її роль в поступовому перетворенні сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної.

У рецензованій праці багато уваги приділено вдосконаленню оплати праці колгоспників і зростанню їх доходів. У книзі підкреслено, що цим питанням партія та уряд завжди надавали великої ваги, зокрема у рішеннях XXIII з'їзду КПРС. Але, захопившись впливом цін на зміщення колгоспної економіки, автори недостатньо показали зростання ефективності виробництва.

У монографії на основі нового фактичного матеріалу, особливо періоду будівництва комунізму (це є позитивною стороною дослідження), показано піднесення культурно-освітнього рівня колгоспного селянства західних областей УРСР за 30 років Радянської влади. Тут же висвітлюється діяльність клубів, бібліотек, місцевих закладів тощо, досліджуються нові форми комуністичного виховання молоді, зокрема робота будинків дружби народів СРСР, інтернаціональних клубів, музеїв В. І. Леніна, народних музеїв та музейних кімнат.

У рецензованій книзі приділено значну увагу процесу формування соціалістичної свідомості колгоспного селянства. Цей

процес має певні особливості, оскільки не збігається в часі з аналогічним процесом робітничого класу, значно триваліший і більш суперечливий тощо. Але викликає сумнів твердження, що в західноукраїнських областях він «збігається в часі з ходом аналогічного процесу в робітничого класу» (стор. 173).

У монографії всебічно показано вклад українського народу, зокрема трудящих західних областей республіки, в зміцнення дружби між братніми народами соціалістичних країн через взаємний обмін делегаціями, досягненнями науки в галузі сільського господарства і т. ін.

Однак рецензована праця не позбавлена певних недоліків. Так, аналіз зростання матеріального добробуту колгоспного селянства західних областей України автори дають лише на матеріалах Львівщини, а

ряд параграфів другого та третього розділів висвітлюють головним чином на загальнореспубліканських і союзних матеріалах.

Значним недоліком рецензованої праці є те, що в ній не викриваються фальсифікаторські праці буржуазних ідеологів про розвиток західноукраїнського села.

Але вказані недоліки не можуть вплинути на загальном позитивну оцінку рецензованої монографії. У ній переконливо показано, що здійснилась мрія депутатів Народних зборів, які 1939 р. записали в декларації: «Встановлення Радянської влади приведе під керівництвом Комуністичної партії більшовиків до розквіту продуктивних сил, народного добробуту і культури Західної України» (стор. 149).

М. М. Гузик, І. М. Сахарчук, П. А. Рудик

ANDRZEJ ŚLISZ.
PRASA POLSKA W ROSJI
W DOBIE WOJNY I REWOLUCJI
(1915—1919),

„Książka i wiedza”, Warszawa, 1968, 567 s.

АНДЖЕЙ СЛІШ.
ПОЛЬСЬКА ПРЕСА В РОСІЇ
У ПЕРІОД ВІЙНИ
ТА РЕВОЛЮЦІЇ (1915—1919),

вид-во «Ксіонжка і веда», Варшава,
1968, 567 с.

Праця Анджея Сліша присвячена польській пресі, що виходила у нашій країні в 1915—1919 рр. То був тяжкий час народження й становлення Радянської держави, напружених офіційних відносин з буржуазною Польщею. Якщо польські соціал-демократи (СДКПІЛ) вважали за неможливе самовизначення Польщі без перемоги соціалістичної революції в Європі, то демократи, національні демократи і праве крило ППС зіійшлися на платформі «національної незалежності». Всі ці напрями, течії знаходили своє відображення в польській пресі. А. Сліш у рецензованій книзі аналізує періодичні видання того часу. У першій частині монографії він розглядає періодику, що виходила на території Росії, України і Білорусії до Великого Жовтневої революції. Друга частина охоплює період від Жовтня 1917 р. до 1919 р. Автор обґрунтовує зародження й розвиток польської преси у нашій країні, причому аналізує як буржуазні видання («Дзеннік польські», «Газета польська», «Дзеннік кйовські»), так і соціал-демократичні («Трибуна», «Млот», «Глос комуністи»).

До Великого Жовтня в Росії виходило чимало польських газет і журналів, але

переважно то були видання буржуазного характеру. Лютева буржуазно-демократична революція послужила поштовхом для дальшого розвитку польської преси, зокрема, почалося поступове її розмежування: реакційна буржуазна преса ще міцно трималася на старих позиціях, але впевнено ставала на ноги й преса робітничо-пролетарська. Події Великого Жовтня різко прискорили цей процес.

Польська «Трибуна», № 1 якої вийшов 3 червня 1917 р., була першою польською соціалістичною газетою загальноросійського значення, що стала на захист соціалістичної революції в Росії. Газету очолювали видатні діячі польського соціал-демократичного руху, які відіграли визначну роль і в долі російського соціал-демократизму більшовицького напрямку — Збігнєв Фабержевич, Казімеж Ціховський, Юліан Лещинський, Станіслав Бобинський та ін. Польські соціал-демократи закликали маси на захист Жовтня, оскільки бачили в цьому висхідний пункт соціалістичної революції в Польщі. Ендеки й демократи, як вогню, боялися соціалізму в Польщі й усіма засобами намагалися зберегти поляків, що перебували в Росії, від багні більшовизму.

А. Сліш ґрунтовно досліджує «Польську правду» — «першу польську революційну газету, що народилася в результаті перемоги більшовиків» (стор. 412) і виходила у Мінську. Тут же, а згодом у Вільнюсі, Смоленську, знову у Мінську видавався «Млот» — орган ЦВК груп СДКПІЛ у Росії, а пізніше також і орган ЦК Компартії Литви й Білорусії. «Млот» мав велике значення в боротьбі з білопольською інтервенцією, у зміцненні нових суспільних відносин у Білорусії, у вихованні польських трудящих у дусі комунізму.

Чимало місця відведено у монографії польській пресі на Україні. І лютого

1906 р. в Києві з'явився № I «Дзєнніка кїївського», що був рупором польських поміщиків, які бажали «підтримувати й розвивати... польські володіння в Росії» (стор. 42). 1909 р. було створено «Гонец кїївські», який пропагував ідеї польсько-української федерації. Головними центрами видання та розповсюдження періодики були Київ, Харків, Одеса та ін.

Велику популярність серед польських трудящих мала газета «Глос комуністи» — орган Київського комітету групи польських комуністів, де працював видатний польський публіцист і революційний діяч Ф. Кон. До приїзду в Київ він редагував «Штандар комунізму» — орган харківської групи Комуністичної робітничої партії Польщі.

Для розкриття теми А. Сліш використав різні джерела — газети, архівні мате-

ріали, спогади польських інтернаціоналістів, що вели боротьбу на фронтах громадянської війни з інтервентами й білогвардійцями.

Слід сказати і про недоліки, що трапляються в монографії. Автор лише побіжно в останньому розділі книги характеризував польські видання. Не дав він широкого історичного фону, на якому відбувалися події. Бажано було б розповісти про роль польської революційної соціал-демократичної преси в Росії, висвітлити питання про те, як оцінювала значення і вплив польської революційної преси в Росії офіційна буржуазна Польща.

Проте все це не применшує важливості книги, яку з великим інтересом читатимуть як польські, так і радянські вчені.

В. Г. Мацкевич

*ZUR UKRAINE-POLITIK
DES DEUTSCHEN IMPERIALISMUS,
Jena, 1969, 271 s.*

*ДО ПОЛІТИКИ
НІМЕЦЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ
ЩОДО УКРАЇНИ,
Jena, 1969, 271 s.*

Народам Радянського Союзу та інших країн Східної Європи не раз доводилось мати справу з проявами експансіоністського зовнішньополітичного курсу німецького імперіалізму.

Жертвою цього курсу був і український народ. Двічі за півстоліття над Україною проносився смертельний ураган світових воєн, розв'язаних німецьким імперіалізмом.

Радянськими істориками опубліковано чимало праць, що викривають реакційну, агресивну суть так званої «східної політики» німецького імперіалізму, зокрема, його загарбницькі стремління щодо України. В останній час вивченню цієї проблеми все більше приділяють увагу й історики НДР. Нещодавно Ієнський університет ім. Фрідріха Шіллера видав збірник наукових доповідей, з якими виступили на робочій нараді 23 вересня 1967 р. в Берліні історики НДР, а також деякі представники історичної науки Української РСР та Чехословаччини.

Збірник відкрито розповіддю Клауса Ремера про генезис політики німецького імперіалізму щодо України. Ще за часів Бісмарка правлячі кола Німеччини мріяли про відторгнення від Росії українських земель і створення маріонеткової української держави. Інтерес німецького імперіалізму до України, його аннексіоністські дії значно посилилися на початку ХХ ст.,

особливо в роки першої світової війни. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії «східна політика» імперіалістів Німеччини стала знаряддям світового імперіалізму в його боротьбі проти соціалізму. Автор відзначив, що сам факт проголошення Радянської держави в Росії створив значні труднощі в реалізації старих експансіоністських планів. Революційний порив народних мас в період Листопадової революції 1918 р. і в роки післявоєнної революційної кризи перешкодив німецькій монополістичній буржуазії продовжувати свою загарбницьку «українську» політику.

Після приходу в 1933 р. до влади фашистів загарбницькі плани щодо України виявилися досить конкретно в рамках загальної антирадянської політики гітлерівської Німеччини. Чималі надії гітлерівці покладали на українські націоналістичні емігрантські організації. Автор навів цікавий матеріал про співробітництво оунівців та їх верховоди Бандери з фашистською розвідкою, погляди одного з гітлерівських ватажків Альфреда Розенберга на роль українських націоналістів у планах німецького фашизму, політику грабежу і насильства, що її проводили солдати і офіцери вермахту на території України під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Клаус Ремер підкреслив, також, що і нині в Західній Німеччині імперіалісти не відмовились від своїх загарбницьких планів. Цілий ряд «наукових» установ «обгрунтовує» агресивну реакційну «східну політику» правлячих кіл Бонна, підводить під неї «наукову» базу.

У доповіді старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. М. Кулінича, присвяченій висвітленню загарбницької політики німецького імперіалізму щодо України в 1914—1918 рр.,

наведено дані про проникнення німецького капіталу в її економіку напередодні першої світової війни, а також численні висловлювання пангерманських діячів та буржуазної преси про необхідність розчленування Росії і загарбання українських земель. Автор підкреслив, що, складаючи і «науково» обгрунтовуючи всілякі варіанти загарбання цих земель, імперіалісти не забували і про ті внутрішні сили, на які розраховували спертися на Україні — про українських буржуазних націоналістів.

Ернст Штенцель подав цікавий матеріал про події на Україні наприкінці квітня 1918 р., коли німецька вояччина, скинувши уряд Центральної ради, поставила її правителем свого вірного слугу — гетьмана Скоропадського (стор. 68—76), навів приклади жорстоких репресій окупаційного режиму щодо місцевого населення.

«Східна політика» агресивних кіл кайзерівської Німеччини мала на меті не тільки загарбання України, але й польських земель, Прибалтики, Фінляндії та інших територій. Аннексія першої повинна була відкрити шлях на Кавказ, де німецьких монополістів також приваблювали величезні багатства. Про економічні експансіоністські тенденції німецького імперіалізму в Грузії до першої світової війни і в ході її, присвячена доповідь Хорста Беннекенштейна (стор. 86—110).

Герд Фойгт докладно висвітлив діяльність так званого Українського наукового інституту в Берліні в 1926—1945 рр. (стор. 113—156), роботою якого фактично керували провідні ідеологи німецького імперіалізму і зв'язані з ними українські буржуазні націоналісти. З встановленням у 1933 р. фашистської диктатури більшість співробітників закладу перейшла на службу до поплічників кривавого режиму німецьких фашистів. З цього часу основним завданням Українського наукового інституту була «підготовка кадрів» для майбутнього розбійницького походу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз.

**Е. В. ЧЕРНЕНКО.
СКИФСКИЙ ДОСПЕХ,**

изд-во «Наукова думка», К., 1968,
190 с. + 75 мал.

Різноманітні види озброєння займають особливе місце у комплексі пам'яток матеріальної культури скіфів, тому що війна та військова організація становили одну з особливостей соціального ладу скіфів. Найбільш вивченою є наступальна зброя. Тимчасом навіть у спеціальних монографічних дослідженнях захисному озброєнню відведено лише кілька сторінок. Рецензована монографія успішно заповнила цю прогалину.

Автор старанно зібрав, систематизував

Після розгрому фашизму в 1945 р. ділячі цього «наукового центру» втекли до Західної Німеччини, де, разом з іншими групами контрреволюційних емігрантів, продовжують свою ворожу діяльність щодо Радянської держави та інших соціалістичних країн.

Заслугує уваги висвітлене Ебергартом Вольфграммом питання про діяльність організації українських буржуазних націоналістів «ОУН» у роки другої світової війни (стор. 157—196). На основі чимало фактичного матеріалу багатьох різноманітних джерел автор показав криваві справи оунівців, тісні зв'язки українських буржуазних націоналістів з гітлерівським фашизмом, а також, особливо з 1944 р. з агентурою Заходу і насамперед США.

Про діяльність бандерівських банд в Чехословаччині в 1945—1948 рр. розповів чеський історик Фердінанд Коуделка (стор. 197—232). Він навів, зокрема, численні факти, серед яких є маловідомі сучасному читачеві, що характеризують зв'язки обличчя цих відщепенців людства.

В книзі вміщені також повідомлення і доповіді Гейнца Лемке про австро-угорську і кайзерівську політику щодо України (стор. 80—85), Гюнтера Розенфельда про українське питання в антирадянських планах німецького імперіалізму в 1927—1928 рр. (стор. 111—117), Доротеї Франц про антирадянську діяльність на Україні в роки першої та другої світових воєн одного з найактивніших ідеологів реваншизму, агента німецько-фашистської служби Ганса Коха (стор. 236—260).

Загалом слід відзначити, що видавці зробили корисну справу, опублікувавши дуже цікаві й цінні матеріали, що становлять інтерес для всіх, хто вивчає зовнішню політику німецького імперіалізму, міжнародні відносини, історію нашої Батьківщини.

В. Н. Гулевич

великий фактичний матеріал, що зберігається в музеях Москви, Ленінграда та України, чимало нового знайшов у архівах.

Значне місце він відвів розгляду панцирів, зокрема, переконливо довів, що в VI—III вв. до н. е. скіфи широко використовували панцири різних типів і запропонував досить чітку їх систематизацію. Є. В. Черненко виділяє зовсім новий тип широких захисних поясів. Але навряд чи можна погодитися з тим, що парадні пояси, прикрашені золотими пластинами, були бойовими (стор. 64).

Досі завдяки праці Б. З. Рабіновича найбільш відомими були шоломи. Є. В. Черненко значно доповнив зведення цього автора новими даними. У запропонованій схемі поділу шоломів на типи принципово

значення має виділення групи із пластинчастим набором.

У окремому розділі автор розглянув поножі античних типів, набірні ніжні прикриття, штабові поножі, а також комбіноване озброєння, що складалося з набедреників і наколінників. В курганах найгірше зберігаються щити, виготовлені звичайно з дерева та шкіри. Але і про них автор дав досить повне уявлення, зокрема, внаслідок того, що виділив у окрему групу щити із панцирним покриттям, що раніше вважалися частинами панцирів.

Слід зазначити доречність перегляду хронологічних рамок використання таких видів захисного озброєння, як бойові пояси (стор. 71—72) і поножі (стор. 121).

Використавши великий матеріал Кавказу, Закавказзя, Середземномор'я та Балкан, Є. В. Черненко створив розділ про походження захисного озброєння. Найцікавішою тут є розповідь про виникнення й поширення пластинчастих панцирів на Близькому Сході ще в середині II тис. до н. е.

У висновках розглядається виробництво основних видів захисного озброєння, поширення його у місцевому середовищі. Мабуть, цілком вірним є твердження, що основна кількість захисного озброєння виготовлялася місцевими майстрами. Шоломи, поножі, частина парадних панцирів і щитів вироблялися в античних центрах.

На основі розгляду великого матеріалу автор приходить до висновку, що панцирна кіннота виникла в степах Євразії на території Північного Причорномор'я та Північного Кавказу уже в VI в. до н. е. (стор. 163).

Джерелознавчу цінність мають зведені таблиці різних видів захисного озброєння.

Є в праці й незначні вади. Навряд чи потрібно було пояснювати пластини з кургана біля Нікополя (стор. 18) як частини панцира й використовувати на підтвердження цього стелу з Ольховчика (мал. 4) та панцир із мавзолею Неаполя Скіфського (стор. 17, мал. 5, 8). Можливо, й не щитами є металеві пластини з курганів у Єлизаветинській (стор. 102). Не бажано категорично запевняти, що пластини з деяких курганів є частина набірних шоломів (стор. 97). Хотілося б, щоб автор чіткіше розповів про походження різних панцирних конструкцій.

Книга Є. В. Черненка гарно оформлена художником Г. С. Ковпаненком. На жаль, у ній нема резюме жодною з іноземних мов і вона видана малим тиражем.

Загалом робота Є. В. Черненка заслуговує високої наукової оцінки. Слід чекати, що рецензовану книгу з радістю зустрінуть не тільки у нас, а й за кордоном.

А. М. Кирпичников

ПРО ПРИСУДЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ПРЕМІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1969 р.

в галузі науки і техніки

(З ухвали ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР)

«Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів УРСР, розглянувши подання Комітету по Державних преміях Української РСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР, постановили присудити Державні премії УРСР 1969 р.:

.. **Супруненку** Миколі Івановичу, членові-кореспонденту АН УРСР, завідуючому відділом; **Рубачу** Михайлові Абрамовичу, докторові історичних наук, професорові; **Щусь** Оксані Йосипівні, кандидатів історичних наук, старшим науковим співробітникам, працівникам Інституту історії Академії наук УРСР; **Королівському** Степанові Мефодійовичу, професорові, завідуючому кафедрою Харківського державного університету імені Горького; **Гончаренку** Миколі Гавриловичу, докторові історичних наук, професорові, завідуючому кафедрою Луганського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка,— за двотомну працю «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні...»

«РАДЯНСЬКА УКРАЇНА», 25 ГРУДНЯ 1969 р.

Редакційна колегія та редакція «Українського історичного журналу» щиросердно вітають перших істориків — лауреатів Державної премії Української РСР М. І. Супруненка, М. А. Рубача, О. Й. Щусь, С. М. Королівського, М. Г. Гончаренка і бажають їм нових великих творчих досягнень у галузі української радянської історичної науки.

Хроніка та інформація

ЧЛЕНИ-КОРЕСПОНДЕНТИ АН УРСР, ОБРАНІ В ГРУДНІ 1969 р.

25—26 грудня ц. р. відбулися загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права і загальні збори Академії наук Української РСР, на яких були обрані нові члени-кореспонденти АН УРСР: О. М. Боголюбов з спеціальності «механіка»; Г. К. Гуслистий — «етнографія»; П. О. Недбайло — «правознавство»; Ф. П. Шевченко — «історіографія й джерелознавство»; В. І. Шинкарук — «діалектичний ма-

теріалізм» і А. М. Шлепаков — «всесвітня історія (історія капіталістичних країн)».

Обрання до Академії наук цих відомих учених є свідченням визнання їх наукових заслуг, видатною подією у розвитку суспільних наук. Водночас це обрання свідчить про великі успіхи, досягнуті українськими вченими. Нижче публікуємо короткі нариси про новообраних членів-кореспондентів — істориків.

О. М. БОГОЛЮБОВ

Олексій Миколайович Боголюбов народився 1911 р. в м. Ніжині. Після закінчення 1928 р. школи працював робітником у Нижньому-Новгороді, згодом — у Харкові. В 1934—1937 рр. був викладачем технічних курсів у системі Українського науково-технічного товариства і одночасно навчався на фізико-математичному факультеті Харківського держуніверситету, який закінчив 1938 р.

Працюючи з 1962 р. науковим співробітником Інституту математики АН УРСР, О. М. Боголюбов спеціалізувався в галузі історії вітчизняної й радянської механіки та математики і того ж року захистив дисертацію на ступінь кандидата технічних наук. 1963 р. перейшов на роботу до Сектору історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР і 1965 р. захистив дисертацію на ступінь доктора технічних наук.

О. М. Боголюбов написав понад 70 нау-

кових праць з історії математики й механіки, в тому числі 6 монографій. У книзі «История механики машин» (К., 1964) дослідник уперше розробив цітку періодизацію історії механіки машин, проаналізував особливості розгляду цієї проблеми в різних історичні періоди.

Перу О. М. Боголюбова належать також монографії про життя й діяльність окремих визначних учених-математиків — «Августин Августинович Бетанкур» (М., 1969), «Леонид Владимирович Ассур, жизнь и научное творчество» (М., 1970, у співавторстві з акад. І. І. Артоболевським), науково-популярна книга «Людина і машина» (К., 1969), великий нарис про радянську математику, вміщений в «Истории отечественной математики» (т. III) та ін. Праці О. М. Боголюбова відзначаються глибокою розробкою досліджуваних питань і є значним вкладом у розвиток української радянської науки.

К. Г. ГУСЛИСТИЙ

Костянтин Григорович Гуслистий народився 1902 р. у м. Запоріжжі в сім'ї робітника. 1921 р. закінчив Дніпропетровську педагогічну школу, а 1928 р. Дніпропетровський інститут народної освіти. В 1928—1931 рр. навчався в аспірантурі — спершу при науково-дослідній кафедрі українознавства в м. Дніпропетровську, а потім у Науково-дослідному інституті історії української культури м. Харкова. Після закінчення аспірантури продовжував працювати в Інституті історії української культури і водночас викладав історію СРСР і УРСР у вузах Харкова, був співробітником Інституту Т. Г. Шевченка.

1934 р. К. Г. Гуслистий переїхав до Києва і почав працювати молодшим науковим співробітником Інституту історії

ВУАМЛІН, а після його ліквідації (1936 р.) перейшов на роботу в Інститут історії України АН УРСР, в якому працював безперервно до 1954 р. молодшим, старшим науковим співробітником і завідувачим відділом історії феодалізму.

1944 р. К. Г. Гуслистий працював директором Центрального державного історичного архіву УРСР. Він читав лекції з історії УРСР і СРСР у педагогічному інституті, Вищій партійній школі при ЦК КП України, Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті. 1952 р. вступив до лав Комуністичної партії.

З 1954 р. К. Г. Гуслистий працює заступником директора і завідувачим відділом етнографії Інституту мистецтвознав-

ства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. 1963 р. захистив дисертацію на ступінь доктора історичних наук. За велику наукову й педагогічну роботу нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1954 р.) і трьома медалями. 1968 р. йому присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР.

Перу К. Г. Гуслистого належить близько 200 наукових праць з історії України та етнографії. 1960 р. він брав участь у роботі VI Міжнародного конгресу антропологів і етнографів у Парижі. На VII Міжнародному конгресі антропологічних і етнографічних наук у Москві (1964 р.) виступав з доповіддю «До питання про етногенез і початковий етап етнічного розвитку українського народу», а на VIII

Міжнародному конгресі антропологічних і етнографічних наук у Японії (1968 р.) був обраний секретарем Постійної Ради Міжнародного союзу антропологів і етнографів. Він є співавтором доповідей «Проблеми вивчення сучасного побуту робітничого класу України» та «Принципи й методика складання регіональних історико-етнографічних атласів в СРСР», прочитаних на цьому конгресі.

К. Г. Гуслистий веде значну громадсько-політичну роботу як заступник голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Праці вченого відзначаються багатством фактичного матеріалу, глибоким науковим аналізом досліджуваних проблем і є значним внеском в українську етнографічну й історичну науку.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Федір Павлович Шевченко народився 1914 р. у с. Дунаївцях Хмельницької області в сім'ї селянина-бідняка. Закінчивши семирічну школу (1930 р.), працював у колгоспі до 1932 р. В 1933 р., працюючи підсобним робітником на 8-й київській взуттєвій фабриці, закінчив робітфак. Того ж року вступив до Московського державного історико-архівного інституту, який закінчив на відмінно 1937 р. Вчився в аспірантурі при тому самому інституті. Після її закінчення 1940 р. став директором Чернівецького обласного державного архіву. З літа 1941 р. працював директором Краснодарського крайового державного архіву, а з початку 1942 р. начальником відділу Архівного управління НКВС Узбецької РСР. 1943 р. Ф. П. Шевченко був відкликаний у Київ на посаду начальника науково-видавничого відділу Архівного управління НКВС УРСР, того ж року захистив кандидатську дисертацію. У 1945—1949 рр. працював заступником голови Комісії по історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР. Ф. П. Шевченко член КПРС з 1945 р.

В Інституті історії АН УРСР Ф. П. Шевченко працював завідуючим відділами — історії країн народної демократії (1949—1960 рр.), допоміжних історичних дисциплін (1960—1963 рр.), історіографії та джерелознавства (1963—1968 рр.). Волночас за сумісництвом виконував обов'язки вченого секретаря Президії АН УРСР (1950—1952 рр.), заступника директора Інституту історії АН УРСР (1964—1967 рр.). 1963 р. захистив дисертацію на ступінь доктора історичних наук. З 1968 р. Ф. П. Шевченко працює директором Інституту археології Академії наук Української РСР.

Перу Ф. П. Шевченка належить понад 180 наукових і науково-популярних праць, у тому числі монографії, брошури, великі розділи у колективних монографіях, статті. Коло наукових інтересів Ф. П. Шевченка широке. Особливе місце в його працях належить проблемам визвольної вій-

ни українського народу 1648—1654 рр., селянським рухам XIX ст. Він має також численні роботи з історії західноукраїнських земель в XX ст., Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, про дружбу українського народу з іншими народами Радянського Союзу, а також з трудящими Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Румунії, Угорщини, Іспанії та ін. Ряд його праць опубліковано в зарубіжних соціалістичних країнах.

В галузі історіографії, джерелознавства й методології історичної науки Ф. П. Шевченко вніс чимало нового про пізнання історичного процесу і його закономірностей, роль ленінської теоретичної спадщини у вивченні історії України. Він написав ряд праць з спеціальних історичних дисциплін — архівознавства, історії установ, хронології, історичної географії, археології.

Історик докладав багато зусиль до збирання, зберігання і публікації документальних матеріалів. Як упорядник і редактор він брав участь у підготовці таких збірників документів, як «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі», «Возз'єднання України з Росією», «Документи Богдана Хмельницького», «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні в 1941—1944 рр.» та ін. Ф. П. Шевченко — відповідальний редактор і член редколегії понад 50 видань. Він був одним із ініціаторів видання та відповідальним редактором щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», одним з редакторів щорічника «Історичні джерела та їх використання».

Особливе місце в науковій діяльності Ф. П. Шевченка займає робота в «Українському історичному журналі», головним редактором якого науковець є з часу заснування цього відомого видання (1957 р.). Ф. П. Шевченко значну увагу приділяє педагогічній роботі. В 1938—1940 рр. викладав

у Московському державному історико-архівному інституті, 1944—1950 рр.— у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, керував і керує аспірантами.

Ф. П. Шевченко веде також науково-організаційну роботу. Він очолює Вчену раду Інституту археології АН УРСР, є членом вчених рад Інституту історії АН

УРСР, Архівного управління УРСР, з 1956 р.— член Археографічної комісії АН СРСР.

Діяльність Ф. П. Шевченка свідчить про широкий діапазон наукових інтересів ученого. Його різноманітні дослідження внесли значний вклад в українську радянську науку.

А. М. ШЛЕПАКОВ

Арнольд Миколайович Шлепаков народився 1930 р. у м. Вінниці в родині службовця. Того ж року сім'я переїхала до Харкова. Під час Великої Вітчизняної війни перебував в евакуації у м. Қзил-Орді Казахської РСР. В Києві, де живе з 1945 р., 1947 р. закінчив з золотою медаллю середню школу, а 1952 р.— факультет міжнародних відносин університету ім. Т. Г. Шевченка, одержавши диплом з відзнакою.

У 1952—1955 рр. А. М. Шлепаков навчався в аспірантурі при Інституті історії АН УРСР. Після захисту кандидатської дисертації працював у цьому Інституті молодшим (1955—1960 рр.), старшим науковим співробітником (1960—1969 рр.). 1966 р. А. М. Шлепаков захистив дисертацію на ступінь доктора історичних наук і з 1969 р. завідує відділом нової і новітньої історії Інституту історії АН УРСР. А. М. Шлепаков— член КПРС з 1950 р.

Широким є коло наукових інтересів А. М. Шлепакова. Спеціалізуючись у галузі нової і новітньої історії країн Америки, міжнародного робітничого руху, міжнародних відносин, він опублікував близько 100 наукових і науково-популярних праць, розділи у колективних монографіях, грунтовні статті.

Своїми працями історик зробив вагомий внесок у розробку теорії і історії міжнародних міграцій. Широко відома його монографія «Міграція і американський робітничий клас в епоху імперіалізму», написана на основі вивчення широкого кола документальних джерел, у тому числі виявлених в архівах і бібліотеках США. Дослідження глибоко розкриває причини і масштаби міграційного процесу, місце робітничої еміграції в соціальній структурі американського суспільства, її роль у суспільному русі, переконливо розкриває антинаукові буржуазні концепції.

Книга А. М. Шлепакова «Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.)» поклала початок новому в українській історіографії напрямку — всебічній і глибокій розробці історії української трудової еміграції. В ряді праць науковець висвітлює місце України в системі міжнародних відносин новітнього часу.

Визнанням високої наукової кваліфікації А. М. Шлепакова є залучення його ЮНЕСКО до вивчення та узагальнення проблеми міжнародної міграції науково-технічних кадрів. Як головний експерт ЮНЕСКО він підготував підсумкову доповідь «Втрата персоналу високої кваліфікації країнами, що розвиваються в результаті еміграції спеціалістів у більш розвинуті країни», яка увійшла складовою частиною в спеціальний офіційний документ цієї міжнародної організації.

Як голова республіканської Наукової Ради з проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» історик здійснює велику науково-організаційну роботу. Він неодноразово виступав з доповідями на союзних і республіканських наукових конференціях.

А. М. Шлепаков читає курс загальної історії в Київському державному інституті культури. Він є членом Вченої ради Інституту історії АН УРСР, Ради Київського державного інституту культури, членом редакційної колегії «Українського історичного журналу», головної редколегії 10-томної «Історії Української РСР».

Наукові дослідження А. М. Шлепакова, що відзначаються глибоким теоретичним аналізом, широтою досліджуваних проблем і аргументованістю висновків, є помітним вкладом у розробку нової і новітньої історії.

Ю. Л.

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО РУХУ

З 18—20 грудня 1969 р. при Одеському ордена Трудового Червоного Прапора державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулась республіканська науково-теоретична конференція з питань історії робітничого класу України, присвячена 100-річ-

чю від дня народження В. І. Леніна. В її роботі брала участь велика група вчених з 12 міст республіки. Всього прибуло 73 чол., в тому числі 38 кандидатів наук, 16 викладачів і 19 аспірантів. На конференції були представлені 5 держуніверси-

тетів (Дніпропетровський, Донецький, Київський, Одеський і Чернівецький), 4 педінститути, ряд технічних вузів.

Учасники конференції заслухали на пленарному засіданні і обговорили на секціях доповіді: Н. Ф. Каргополової (Сімферополь) «Класики марксизму-ленінізму про керівну роль робітничого класу і критика сучасного ревізйонізму», О. Т. Альошкіна (Одеса) «Ленінські методи вивчення історії робітничого руху», П. І. Вороб'я (Одеса) «Робітничий клас і питання керівництва національно-визвольним рухом на Україні в період імперіалізму», Д. С. Шелеста (Дніпропетровськ) «Зміни в складі робітничого класу України в період комуністичного будівництва».

Змістовно проходила робота наукових секцій конференції. На першій з них (керівник — кандидат історичних наук П. І. Воробей), під час обговорення питання «Робітничий клас України в боротьбі за перемогу соціалістичної революції та зміцнення Радянської влади» виступили Г. А. Пляшко, М. О. Скрипник, М. І. Калужко, О. М. Щокіна, І. І. Скрипниченко, М. П. Краснянський, К. І. Савицький, Д. О. Кочат, І. О. Одуховська.

В роботі другої секції (її керівник — кандидат історичних наук В. Т. Коломійчук) над темою «Робітничий клас України на чолі трудящих в період соціалістичного будівництва» брали участь і виступали з

доповідями Р. С. Павлович, П. І. Шербак, Г. П. Капелько, А. Л. Фіошина, В. С. Михайлюк, Ю. А. Горбань, О. О. Волохіна, М. Ф. Мельник, І. Г. Леонов, В. Т. Коломійчук, М. В. Стеценко, В. Г. Арамович, К. К. Зубрик, В. П. Вовк та інші.

Третя секція (керівник — кандидат історичних наук В. Н. Романюк), розглянула одне з актуальних питань — «Зростання керівної ролі робітничого класу України в період комуністичного будівництва».

Доповідачі О. М. Бистрієвський, В. І. Касьян, І. М. Дзюбенко, Г. В. Ангелов, І. А. Джусь, Ю. С. Нікольський, А. В. Ткачук, Л. М. Береговський, П. А. Рудик, С. Вербовкін, Є. І. Оріїв, В. Лещенко, Б. Ф. Білецький, Є. Т. Соломок, В. Ф. Філіков, С. М. Волос, В. Н. Романюк, К. Ф. Ліщенко, А. О. Янюк, В. М. Шевельов у своїх наукових повідомленнях чимало уваги приділили розкриттю діяльності партійних і громадських організацій по зміцненню трудової дисципліни, підвищенню творчої активності робітничого класу у всіх сферах життя нашого суспільства, ролі робітничого класу в комуністичному вихованні трудящих. Значний інтерес викликали повідомлення про шефську допомогу робітничого класу трудівникам села та участь радянських жінок у розвитку промисловості.

В. І. Касьян

РЕСПУБЛІКАНСЬКА РАДА ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

4 січня 1970 р. в Києві при Інституті історії партії ЦК КП України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулось перше засідання нового складу президії Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України, в якому взяли участь члени проблемних секцій Ради. На засіданні обговорювались питання про завдання в галузі координації та організації наукових досліджень з історії КПРС та історії КП України в республіці.

Голова президії Ради — директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко у своєму виступі відзначив, що Республіканська рада по координації наукової розробки історії КПРС і КП України за час свого існування провела певну роботу. Але в діяльності Ради і зокрема проблемних секцій є ще недоліки: недостатня вимогливість при затвердженні тем наукових досліджень, мали місце випадки, коли кільком авторам затверджувалась одна й та ж тема, недостатніми були зв'язки з кафедрами історії КПРС вузів республіки. Доповідач відзначив, що ЦК КП

України в постанові від 12 вересня 1969 р. «Про завдання Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у зв'язку із зміною його структури і штатів» в галузі координації та організації наукових досліджень з історико-партійних проблем ставить завдання — зміцнити зв'язки Інституту історії партії ЦК КП України з кафедрами і викладачами історії КПРС вузів республіки та Інститутом історії АН УРСР; усунути паралелізм і дублювання в наукових дослідженнях, підвищити вимогливість при затвердженні тем наукових досліджень, зокрема кандидатських і докторських дисертацій; спрямувати зусилля вчених-істориків партії на розробку значних наукових проблем. Центральний Комітет КП України зобов'язав Інститут разом з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР розробити і подати йому на розгляд перспективний план наукових досліджень з історії КПРС та історії КП України в республіці на 1970—1975 рр., докорінно поліпшити роботу Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС та історії КП України. Затвердже-

по новий склад Ради з числа співробітників Інституту історії партії ЦК КП України, МВССО УРСР, Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії АН УРСР, ВПШ при ЦК КП України, завідуючи кафедрами історії КПРС вузів Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Львова, Одеси, Полтави та Харкова, всього — 37 чоловік.

На цьому засіданні президія Ради затвердила проблемні секції в такому складі:

I. Партія більшовиків в період боротьби за перемогу буржуазно-демократичної революції (1883— лютий 1917 рр.) — О. Т. Юрченко (керівник), Л. Д. Алексєєв, М. А. Варшавчик, В. Н. Котов, П. М. Шморгун, П. Т. Щербина.

II. Комуністична партія в період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (березень 1917—1920 рр.) — М. В. Черненко (керівник), Т. Д. Бондар, Л. В. Буз, М. Р. Доній, М. І. Супрунєнко, І. І. Шевченко, А. Д. Ярошенко.

III. Комуністична партія в роки соціалістичного будівництва і перемоги соціалізму в СРСР (1921—1941 рр.) — В. М. Самофалов (керівник), П. І. Бакуменко, М. А. Бесарабов, Г. К. Ковальов, Ф. К. Стоян, В. Д. Уваров.

IV. Комуністична партія в період Вели-

кої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.) — І. І. Слин'ко (керівник), М. О. Будько, С. З. Голіков, Д. Ф. Григорович, С. М. Кириченко, М. В. Коваль, М. І. Кравчук.

V. Боротьба партії за відбудову і розвиток соціалістичного народного господарства в післявоєнний період (1945—1952 рр.) — В. І. Юрчук (керівник), Л. Ю. Беренштейн, В. Ф. Бяков, Я. М. Серішев, П. Г. Снітко, О. М. Стадник, Л. А. Шевченко.

VI. Партія в боротьбі за розвиток соціалістичного суспільства в умовах світової системи соціалізму (1952—1958 рр.) — М. М. Матвійчук (керівник), В. К. Василенко, В. В. Горак, І. П. Кожукало, М. Ю. Костриця, В. І. Мороз, Б. І. Стеля.

VII. Партія — патхенник і організатор будівництва комуністичного суспільства (1959—1969 рр.) — А. Т. Чеканюк (керівник), В. І. Белоусов, І. А. Зозуля, Б. П. Ковалевський, В. М. Кривенко, П. В. Стеценко, І. В. Шульга.

На Черговому засіданні президії розглядатимуться нові теми наукових досліджень, які надійшли на затвердження.

Т. М. Коляк

КНИГИ ДО ЛЕНІНСЬКОГО ЮВІЛЕЮ

«Вивчайте праці Леніна! В них ви знайдете невичерпне джерело натхнення для боротьби проти реакції і гноблення, за соціалізм і мир. Знайомство з ними допоможе молодому поколінню ясніше побачити революційні перспективи нашої епохи».¹ — говориться у зверненні міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій.

Багаторічна ідейна спадщина В. І. Леніна справляє величезний перетворюючий вплив на весь хід сучасного суспільного розвитку. Твори великого генія людства читає весь світ. Особливо посилюється інтерес трудящих до вивчення ленінської науково-теоретичної спадщини в ювілейному році. До 100-річчя від дня народження Ілліча видавництва СРСР випустять у світ понад 700 книг, альбомів, плакатів, листівок. Значний вклад до книжкової Ленініани вносять вчені, письменники, митці Радянської України. За роки Радянської влади твори В. І. Леніна видавалися на Україні 1212 разів загальним тиражем близько 30 млн. примірників. До знаменної дати в республіці видано понад 200 назв книг, творів музичного і образотворчого мистецтва загальним тиражем

понад 18 млн. примірників. Головна увага приділяється масовому виданню творів Володимира Ілліча, які користуються величезним попитом у читачів. Політбюро України завершує четверте видання в 45 томах. Нині приступив до випуску 55-томного Повного зібрання творів Володимира Ілліча українською мовою. До Повного зібрання творів В. І. Леніна увійшло близько 9 тисяч праць і документів, 4580 листів, записок, телеграм і доручень вождя. Це видання у порівнянні з попередніми має більш ґрунтовний і різноманітний науковий апарат, який допоможе вивченню ленінської теоретичної спадщини. Читачі республіки вже одержали перші томи Повного зібрання творів В. І. Леніна, переклад якого здійснює Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Тираж видання — 50 тис. примірників.

В республіці видаються тематичні збірники і окремі ленінські праці. В 1969 р. українські читачі одержали тригономік «Вибраних творів» Ілліча, збірник «Про радянську соціалістичну демократію», «Про міжнародний і комуністичний рух», «До тебе, молодь, звертається Ленін», бібліотеку для учнів середньої школи з дванадцятьма окремими ленінськими працями (тираж понад 600 тис. примірників).

¹ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 300.

Праці В. І. Леніна «Три джерела і три складові частини марксизму», «Партійна організація і партійна література», «Завдання спілок молоді» видані в малих форматах і подарункових оформленнях. Видавництво «Карпати» випустило ряд лєнінських праць угорською мовою. На полицях книгарень з'явилося вже нове, значно доповнене видання двотомної збірки праць В. І. Леніна «Про Україну», підготовленої науковцями Інституту історії партії ЦК КП України. Інститут історії партії ЦК КП України підготував також збірник документів «В. І. Ленін і український народ». Політвидав України готує п'ятитомне видання «Спогадів про В. І. Леніна» українською мовою, два томи якого вже видано, вийшла колективна праця «В. І. Ленін. Короткий біографічний нарис» тиражем 550 тис. примірників. Окремими масовими брошурами в художньому оформленні виходять спогади про Володимира Ілліча Д. І. Ульянова, М. І. Ульянової, Н. К. Крупської, Г. М. Кржижановського, А. В. Луначарського та інших його соратників по боротьбі. Заслугує на увагу Альбом-виставка «В. І. Ленін» (тираж — 60 тис.), підготовлений науковцями Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Ця популярна розповідь про життя і революційну діяльність Володимира Ілліча в фотодокументах. Видавництво «Дніпро» підготувало збірку «В. І. Ленін про літературу», а видавництво «Молодь» видало книгу листів Володимира Ілліча до матері під назвою «Твій В. Ульянов».

В ювілейному році Політвидав України випустить 32 назви лєнінських творів тиражем понад 1 млн. примірників.

Провідні вчені республіки, авторські колективи письменників, партійні і радянські працівники, художники і композитори працюють над проблемами, в яких висвітлюється революційна діяльність Володимира Ілліча, досліджуються закономірності і успіхи соціалістичного та комуністичного будівництва, торжество безсмертного лєнінського вчення. Авторами ювілейних видань виступають два академіки АН СРСР, сім академіків АН УРСР, п'ять членів-кореспондентів АН УРСР, понад п'ятдесят докторів і близько 80 кандидатів наук. Серед них слід назвати монографічне дослідження професора О. Т. Юрченка, що друкує Політвидав України «В. І. Ленін і більшовицькі організації України». (В ній висвітлюється роль Володимира Ілліча у формуванні, становленні і розвитку більшовицьких організацій України аж до об'єднання їх в КП(б)У), А. М. Черненко «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації», професора М. Р. Донія і М. І. Горбунової «Лєнінська «Искра» і соціал-демократичні організації України». А. Д. Ярошенко «В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях» (видавництво «Каменяр»).

Кілька наукових праць присвячено ді-

яльності В. І. Леніна як історика радянського суспільства. Читачі уже ознайомилися з працями кандидата історичних наук В. Н. Котова «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки» (видавництво «Радянська школа», професорів В. І. Астахова і І. Л. Шермана «В. І. Ленін — історик радянського суспільства» (видавництво Харківського університету). Цій темі присвячена і монографія «Лєнінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (відповідальний редактор доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, «Наукова думка») та ін.

Особлива увага приділяється працям, присвяченим втіленню в життя лєнінських ідей на Україні. Серед них слід назвати колективну працю в чотирьох книгах «Лєнін і Україна», підготовлену інститутами Академії наук УРСР. Книгу «Шляхом, осяяним Лєніним» підготував Інститут історії АН УРСР (відповідальний редактор академік АН УРСР А. Д. Скаба). В ній розглядаються питання соціально-економічного розвитку республіки, роль В. І. Леніна в розвитку революційної боротьби і будівництві соціалізму на Україні. «Лєнінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні» написана науковцями Інституту економіки АН УРСР під керівництвом академіка АН УРСР С. М. Ямпольського. В третій книзі «Торжество лєнінських філософських ідей на Україні», підготовленої Інститутом філософії АН УРСР (відповідальний редактор доктор філософських наук В. Ю. Євдокименко) показано переможну ходу лєнінських філософських ідей, роль КП України в їх розповсюдженні. Останню працю «Лєнін в літературі та мистецтві українського народу» підготував колектив Інституту літератури АН УРСР (відповідальний редактор професор С. А. Крижанівський). Дослідження «Лєнінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес», написане науковцями Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, під керівництвом доктора історичних наук Г. Л. Нікольникової і професора М. Р. Донія (Політвидав України) присвячене революційному рухові пролетаріату в капіталістичних країнах, національно-визвольній боротьбі народів колоніальних і залежних країн. Доктори історичних наук І. М. Куліченко та В. Ю. Маланчук у своїй праці «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» (Політвидав України) розкривають лєнінське вчення з національного питання, боротьбу трудящих за встановлення Радянської влади в республіці і ті корінні зміни, що сталися в усіх сферах економічного і духовного життя українського народу. Програмні положення В. І. Леніна про спільність історичної долі українського і російського народів в боротьбі за перемогу соціалізму висвітлені в монографії доктора історичних наук І. І. Компаніція «В. І. Ленін і інтернаціональна

єдність українських і російських трудящих в період трьох революцій» («Наукова думка»).

Непорушній дружбі, братерській взаємодопомозі і творчому співробітництву народів нашої країни присвячується колективна праця, написана під керівництвом доктора історичних наук М. О. Буцька «Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики» (видавництво Київського університету).

Заслужують на увагу дослідження з питань філософії. Як теоретик і вождь партії В. І. Ленін все своє життя боровся за чистоту, збагачення і розвиток пролетарської, соціалістичної ідеології. В сучасних умовах ленінський досвід і методологія боротьби проти буржуазної ідеології і ревізіонізму має дуже важливе значення. Ці питання знайшли відбиття в праці колективу філософів (керівник доктор філософських наук М. Я. Шербін) «В. І. Ленін і критика буржуазної ідеології» (Політвидав України).

Праця В. П. Ключникова «Методологічні основи критики В. І. Леніним ідеалізму» (видавництво Київського державного університету) дає аналіз таких важливих основ ленінської методології як ідеологічні основи критики, гносеологічного і діалектико-логічного її аспектів, а також висвітлюється боротьба Леніна проти різних філософсько-ідеалістичних систем кінця ХІХ—початку ХХ століть. В цьому ж видавництві виходить колективна праця «В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності» (керівник професор Ф. Ф. Єнсвич). Окремі питання філософської думки висвітлюються у працях академіка АН УРСР П. В. Копіна «В. І. Ленін і матеріалістична діалектика» (Політвидав України) і П. С. Диншлевого «В. І. Ленін і філософські проблеми релятивістської фізики».

Видавництво Київського університету готує працю академіка Болгарської Академії наук І. Панчева «В. І. Ленін і природознавство», яка вже виходила в НРБ і дістала загальне схвалення болгарської наукової громадськості. До ленінського ювілею, автор доопрацював і доповнив її новими розділами: «В. І. Ленін — великий теоретик», «Ленін про союз філософії і природознавства», «Вплив ленінських ідей на розвиток соціальних наук в Болгарії» та ін.

В працях українських науковців знайшли висвітлення також найважливіші проблеми наукового комунізму. Так, колектив авторів кафедри наукового комунізму Харківського державного університету під керівництвом доцента М. І. Сазонова підготував працю «В. І. Ленін про подолання класових відмінностей і формування соціальної однорідності суспільства» (видавництво Харківського університету), присвячену одному з найважливіших питань наукового комунізму — формуванню комуністичних суспільних відно-

син. Питанням узагальнення В. І. Леніним досвіду світового революційного процесу, значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, успіхам, досягнутим в творчому розвитку ленінських ідей сучасною науковою думкою присвячена монографія, написана науковцями під керівництвом професора Й. Д. Ремезовського «Ленінський етап у розвитку наукового комунізму» (видавництво Київського університету).

Всебічному розкриттю питань розвитку соціалістичної економіки присвячена колективна монографія «В. І. Ленін про розвиток соціалістичної економіки» (Політвидав України), написана під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР А. Т. Чеканюка. Про роль електрифікації у створенні матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму розповідають академік АН УРСР І. М. Швець та професор Л. І. Кухаренко в книзі «Ленінський план електрифікації в дії» (видавництво Київського університету).

В період, коли у країні успішно здійснюється економічна реформа, великого значення набирає ленінське вчення про поєднання матеріальних і моральних стимулів. Це питання висвітлюється в колективній праці «Ленінське вчення про матеріальні і моральні стимули в період будівництва комунізму», (керівник член-кореспондент АН УРСР А. А. Чухно), а також праця кандидатів економічних наук З. П. Шульги і Ю. І. Палкіна «Інтереси, стимули, заінтересованість», які виходять у видавництві Київського університету.

Серед популярних видань особливо слід відмітити серію брошур з питань марксистсько-ленінської теорії, що входять до «Ленінської бібліотечки», створеної за ініціативою Інституту історії ЦК КП України і за безпосередньою участю його наукових співробітників. Серія включає 14 книжок, обсягом 3—4 друкованих аркуша, загальним тиражем 140 тис. примірників. Кожне видання популярно висвітлює найбільш актуальні проблеми теоретичної спадщини В. І. Леніна та основні етапи його діяльності, як засновника КПРС, і керівника першої в світі соціалістичної держави робітників і селян, втілення його ідей, розроблених ним принципів і норм у життя.

До ювілейної дати у видавництві «Наукова думка» вийде серія праць видатних вчених республіки в галузі природничих наук і математики.

До ювілею готується ряд оригінальних видань науково-технічного профілю, в яких на конкретному матеріалі із життя республіки розкривається торжество ленінських ідей в різних галузях народного господарства. Так, у видавництвах «Техніка» друкуються книги «Електроенергетика Української РСР» і фотоальбом «Плюс електрифікація», у «Будівельнику» — «Зорі будівничі» про самовиддану працю будівельників, «Село на нашій Україні».

Це ж видавництво випустило альбом «Святкове оформлення міст і сіл», який уже дістав схвалення як в республіці, так і за її межами.

Ленінська тема займає провідне місце в творчості українських радянських письменників. Найкраще з написаного ввійшло до ювілейного тритомника «Ленін з нами» (видавництво «Дніпро»). В першому томі вміщені вірші і уривки з поем відомих поетів України, у другому — проза, а до третього включені кращі п'єси українських драматургів. В цьому ж видавництві вийшли збірники «Ленін іде по планеті» — твори зарубіжних письменників про Ілліча, в перекладі на українську мову в сувенірному оформленні нарис М. Горького «В. І. Ленін», і поема В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін», оригінальна збірка віршів «Світочеві слава» та багато ін.

Видання літературознавчого плану представлені працями І. Дузя «Світлий дороговказ», яка розповідає про величезну увагу, що приділяла українській літературі ленінська «Правда», О. Михалевича «Фроит душі» (образ В. І. Леніна в мистецтві), І. Кисельова «Величний образ» (Ленініана української драматургії), М. Пригодія «Ленін і становлення багатонаціональних літератур» тощо.

Ряд цікавих оригінальних видань про В. І. Леніна випускають також видавництва «Радянський письменник» і «Веселка».

Видавництво «Мистецтво» готує художній альбом «Українська Ленініана», в якому вміщено понад дев'яносто найкращих творів українських живописців, скульпторів і графіків, в яких увічнено образ лютого вождя.

Широким попитом користується комплект з 24 репродукцій кращих творів живопису, графіки і скульптури українських художників «Ленін завжди з нами», який розрахований на експонування в клубах, бібліотеках, школах, а також художній ка-

лендар «Ленін у творах мистецтва», сувенірний художній альбом карманного формату «Дорогий образ», комплект художніх листівок «Образ В. І. Леніна в українському образотворчому мистецтві», кишеньковий альбом «Пам'ятники Леніну на Україні» та багато ін. Цікавим є фотоальбом «Україна Радянська», в якому засобами документальної і художньої фотографії розповідається про величезні перетворення, що відбулися на Україні за роки Радянської влади, а також про героїчне сьогодення. Масовими тиражами видано значну кількість оригінальних художніх плакатів, присвячених В. І. Леніну і таких, які розкривають ленінську тематику.

Кращі пісні та хори українських радянських композиторів, народні думи і пісні про великого вождя ввійшли до збірника «Леніну слава, партії хвала!», який виходить у видавництві «Музична Україна». Цікавим мають бути збірка популярних пісень про Леніна композиторів братніх республік «Дороге ім'я» та «Пісні про Леніна».

Безсміжна, невичерпна ленінська тема знаходить все нові і нові аспекти у творчості українських вчених, письменників, науковців, композиторів, художників, народних митців. Видавці республіки докладають зусиль, щоб книги, присвячені знаменній даті, як і вся література ювілейного року, відзначалися глибокою ідейністю і науковістю, досконалістю літературних форм, приємним художнім оформленням і відмінним поліграфічним виконанням.

Адже ці книги будуть найкращим святковим подарунком мільйонам трудящих — робітників і селян, які добре розуміють, що вчитись у Леніна — значить глибше оволодівати його ідеями і принципами, робити їх своїми переконаннями, що допоможе органічно поєднати теорію з практикою боротьби за побудову комунізму.

В. І. Голуб

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ЧЕРВОНОПРАПОРНОГО ОДЕСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ

В листопаді 1967 р. напередодні 50-річчя Великого Жовтня в Одеському окружному Будинку офіцерів було відкрито музей історії військ Червонопрапорного Одеського військового округу. За час, що минув, тут побували десятки тисяч людей. Потік відвідувачів особливо збільшився у зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня народження В. І. Леніна та 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною.

Історія Одеського округу — одна з золотих сторінок бойового літопису славних

перемог Радянських Збройних Сил — представлена в 11 розділах експозиції. Відкривають музей спогади про революційні події на Північно-Західному Причорномор'ї. Дорогі реліквії й фотографії відтворюють подвиг революційних моряків. Тут портрети матроса-більшовика Вакулінчука — одного з організаторів повстання на броненосці «Потемкин», міно-машинного унтер-офіцера Матюшенка, який очолив на броненосці судовий комітет, лейтенанта Шмідта — керівника повстання на «Очакове».

Фотокопії рукописів В. І. Леніна, листівок і відозв, документальних фотографій дозволяють простежити розвиток революційного руху в нашій країні, зокрема в Причорномор'ї. В квітні 1917 р. в Одесі було створено Червону гвардію. В експозиції можна побачити перший значок солдатів революції, подарований музею колишнім червоногвардійцем Романовим.

Романтика подвигу, мужність, вірність ідеалам Леніна, Комуністичній партії оспівані в розділі «Цих днів не змовкне слава», що показує героїчну боротьбу трудящих країни Рад проти намагань іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції задати соціалістичну республіку. Тоді разом з усією Червоною Армією боролися частини і з'єднання Одеського військового округу. Особливо відзначився бронепоезд № 62. З старих фотографій дивляться мужні обличчя його екіпажу: командира К. Чеклова, комісара М. Власова, командира бронеплатформи А. Романова, начальника штабу І. Прокіна, загоспа І. Сухотіна. Документи розповідають про підрозділи Червоної Армії, що відзначилися в боротьбі з ворогами революції, про 51-у Перекопську стрілецьку дивізію ім. Московської Ради, очолювану В. К. Блюхером, що громилла білогвардійців на Каховському плацдармі і була нагороджена орденом Леніна, Бойового Червоного Прапора й Трудового Червоного Прапора. 15-а Сивашська стрілецька дивізія весною 1918 р. брала участь у боях на Східному фронті, потім — на Півдні. У грудні 1910 р. за героїзм і хоробрість, виявлені у розгромі Врангеля, дивізія нагороджена орденом Червоного Прапора. Подібних частин і з'єднань було немало.

По стендах можна простежити весь шлях кіннотників Котовського, партизанських загонів Дибенка й Федька, а також сформованої на Одещині в 1919 р. 45-ої Волинської Червонопрапорної стрілецької дивізії під командуванням Й. Е. Якіра.

У той тяжкий для Вітчизни час громадянської війни у Причорномор'ї героїчно бився за Радянську владу легендарний матрос Железняк, загони інтернаціоналістів на чолі з А. Шипеком та О. Дундичем. Про все це яскраво розповідають документи і фотографії.

В. І. Ленін та Комуністична партія завжди проявляли велике піклування про підготовку командних кадрів Червоної Армії. Навесні 1919 р. в Одесі були створені 9-і піхотні та 3-і артилерійські командні курси. Випускники цих військових навчальних закладів у складі багатьох частин і підрозділів хоробро билися з ворогами Радянської держави. На одній з фотографій показано момент вирушення курсантів на боротьбу з бандою Григор'єва.

Окремий розділ музею розповідає про героїзм воїнів Одеського військового округу в роки Великої Вітчизняної війни, зо-

крема, про легендарного командира морської піхоти Осипова, про безстрашних артилеристів гвардійського Червонопрапорного полку під командуванням Героя Радянського Союзу Богданова, про льотчиків-винищувачів авіаційного полку, очоленого Героєм Радянського Союзу Шестаковим, про подвиг кулеметниці Ніни Онїлової, а також про снайпера Людмилу Павлюченко, яка в боях за Одесу знищила 187 фашистів.

Окремі стенди ведуть розповідь про мужність одеситів під час оборони міста. Понад 100 тис. їх споруджували оборонні рубежі, будували бронепоезди з товарних вагонів, танки — з тракторів.

З хвилюванням дивляться також відвідувачі розділи музею, присвячені обороні Севастополя та героям Аджимушкайських каменоломень.

Експонат за експонатом розповідають про участь воїнів Одеського округу у форсуванні Дніпра, визволенні Харкова, у боях на Корсунь-Шевченківському плацдармі. Закінчили вони свій бойовий похід штурмом Берліна.

В одній з кімнат музею відвідувача зустрічають 12 бюстів Героїв Радянського Союзу — воїнів Одеського округу, які надзвичайними подвигами відкрили себе безсмертною славою і навечно зараховані у бойовий стрій. Серед них — льотчик Тімур Фрунзе — син легендарного полководця М. В. Фрунзе, який витримав бій проти 38 фашистських літаків, юний одесит Саша Артемцев, який з гранатами кинувся під фашистський танк. Молодий сержант О. Шевченко, який повторив подвиг О. Матросова та інші.

Один із залів показує могутність Радянських Збройних Сил. Поряд з новою сучасною бойовою технікою тут розміщено фотографії, що розповідають про мирні будні воїнів Червонопрапорного Одеського округу, про патріотичне піднесення у військах, викликане підготовкою до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тут же сповіщається, що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1968 р. за великий вклад у справу зміцнення оборонної могутності Радянської держави, успіхи в бойовій і політичній підготовці та в зв'язку з 50-річчям Радянської Армії Одеський військовий округ нагороджено орденом Червоного Прапора.

Завершує експозицію зал про бойову співдружність армій соціалістичних країн — учасниць Варшавського договору.

Музей широко використовується для військово-патріотичного виховання. У його залах молоді воїни приймають військову присягу, тут часто відбуваються екскурсії, зустрічі з ветеранами, провадяться політзаняття й вручення бійцям знаків солдатської доблесті, а також урочистий прийом у піонери й комсомол. Часто в музеї виступають почесний громадянин м. Одеси Герой Радянського Союзу Я. Т. Бреус, генерал-майор у відставці Герой Радянського Союзу А. І. Ратов, генерал-майор у

відставці, колишній курсант Кремлівських кулеметних курсів Ф. Ф. Поветкін, учасник боїв з білофінінами й штурму Берліна генерал-лейтенант Герой Радянського Союзу І. П. Рослий та багато інших.

Така різнобічна робота привертає увагу до музею як жителів Одеси, так і її гостей. Кількість відвідувачів його дедалі збільшується.

Б. Г. Монастирський

ЗУСТРІЧ ВЧЕНИХ З КОЛГОСПНИКАМИ

Колектив кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, очолюваний заслуженим діячем науки Української РСР, доктором історичних наук, професором О. А. Бородіним, розробив широкий план заходів щодо поліпшення наукової, навчальної та ідейно-виховної роботи працівників кафедри в ленінському ювілейному році.

Значне місце в цьому плані займають питання ідеологічної роботи комуністів кафедри серед трудящих, зокрема проведення науково-теоретичних та науково-практичних конференцій, читання лекцій і доповідей тощо. Викладачі кафедри прочитали вже лекції у Вінницькій, Полтавській, Чернівецькій, Одеській, Кіровоградській та багатьох інших областях.

Цікаво пройшла науково-теоретична конференція «Ленінізм — вічно живе інтернаціональне вчення», яку було проведено 14 лютого колективом кафедри разом з активом колгоспу «Червоний хлібороб» Обухівського району Київської області. Прагнучи залучити до участі у конференції якомога більшу частину колгоспників, її організатори влаштували виступи науковців кафедри з доповідями та науковими повідомленнями безпосередньо в ленінських кімнатах тваринницьких ферм, бригад, колгоспних майстерень та в середніх школах.

Так, доценти М. З. Данилюк, М. Г. Язвінський, кандидати історичних наук Л. Ф. Гайдуків, В. Ф. Салабай, викладач М. Ю. Козицький та інші виступили перед колгоспниками артіль «Червоний хлібороб» та сусіднього колгоспу «Ленінський шлях» з доповідями «Тези ЦК КПРС «До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна» — документ великого політичного значення», «В. І. Ленін про керівну роль партії в комуністичному будівництві», «Ленін організатор і вождь партії нового типу», «Ленінізм і сучасний світовий революційний процес».

Доценти Я. М. Серіщев, З. О. Сільченко, кандидати історичних наук І. С. Кравець та А. Ф. Мінгазутдінов виступили перед учителями та учнями Краснослобідської і Григорівської середніх шкіл з доповідями «В. І. Ленін про комуні-

стичне виховання молоді», «В. І. Ленін — вождь, вчитель, людина», «Про Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», «В. І. Ленін про збройний захист соціалістичної Вітчизни».

У пленарному засіданні, проведеному в Будинку культури колгоспу, взяло участь понад 500 колгоспників місцевого колгоспу, а також представники сусідньої артілі «Ленінським шляхом» та радгоспу «Обухівський». Вступною промовою про величезне значення вивчення ленінської теоретичної спадщини пленарне засідання відкрив секретар Обухівського райкому КП України В. П. Заболотний. Грунтовну доповідь «Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» — зразок творчого розвитку марксизму-ленінізму» прочитав доцент І. Ф. Курас. Глибоко науковою і тісно пов'язаною з життям рідного колгоспу була доповідь заступника голови Республіканської ради колгоспів, голови колгоспу «Червоний хлібороб», Героя Соціалістичної Праці І. Ф. Кабанця «Торжество ленінського кооперативного плану». Змістовну доповідь «Ленінізм і сучасний світовий революційний процес» прочитав доцент М. Г. Язвінський. Всього на конференції було прочитано 14 наукових доповідей, які прослухало понад 1000 чоловік.

Під час розмови з працівниками кафедри, яка відбулася в перерві, голова колгоспу І. Ф. Кабанець, головний бухгалтер М. С. Микитенко, заступник секретаря парткому І. М. Клименко, голова Краснослобідської сільської Ради М. Ю. Векленко докладно розповіли про справи колгоспу, завдання, які стоять перед ним, стан і форми ідеологічної роботи серед населення, а також відповіли на численні запитання. Активну участь у розмові взяли секретар Обухівського райкому КП України В. П. Заболотний, завідуючий відділом райкому партії І. А. Ременюк, редактор районної газети «Зоря Жовтня» І. А. Самойличенко.

Теоретична конференція сприяла зміцненню зв'язків істориків з трудівниками сільського господарства.

О. Д. Горбул

ПРИСВОЄННЯ ДОКТОРСЬКОГО СТУПЕНЯ С. М. КОРОЛІВСЬКОМУ ЗА СУКУПНІСТЮ ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

27 грудня 1969 р. на засіданні вченої ради історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького відбувся захист С. М. Королівським праць по темі «Питання історії і археографії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні».

У вступному слові С. М. Королівський розповів про свою роботу над питаннями історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні та підготовкою до видання багатотомних археографічних збірників по цій проблемі.

Офіційними опонентами на захисті виступили академік АН СРСР І. І. Мінц, член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко, доктори історичних наук М. А. Рубач та І. К. Рибалка.

У своїх виступах опоненти зазначили, що праці С. М. Королівського мають важливе значення для висвітлення однієї з центральних проблем історії України — перемоги Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні. Вони вказали, що автор праць одним з перших в радянській історіографії поставив і розв'язав з марксистсько-ленінських позицій ряд актуальних питань, пов'язаних з роботою Першого з'їзду Рад України, Першої селянської конференції та інших визначних подій періоду підготовки і проведення пролетарської революції на Україні. Особливої уваги заслуговують ті наукові дослідження С. М. Королівського, в яких на основі нових і вже відомих архівних матеріалів і документів відтворюється роль В. І. Леніна — натхненника й організатора боротьби за владу Рад на Україні. В численних працях автор розглядає хід революції в українських губерніях в органічній єдності з загальноросійським процесом розвитку революційних подій та врахуванням специфічних особливостей

боротьби за владу Рад на Україні.

Виступаючи високо оцінили археографічні збірники, підготовлені під науковим керівництвом автора.

На захисті виступили неофіційні опоненти професори Г. М. Окладний і І. Л. Шерман, які відзначили цінність наукових та науково-популярних праць С. М. Королівського.

На праці автора доповіді в адрес вченої ради надійшли численні відгуки, зокрема: Інститутів історії АН СРСР та УРСР, Відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України, Групи історії радянського суспільства Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР і бюро Ленінградського відділення Наукової Ради АН СРСР по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», завідуючого сектором теорії національного питання Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС професора М. І. Куліченка, професорів Є. М. Городецького, Д. Чугуєва, Ф. Є. Лося, М. М. Гамрецького та ін. Всі вони відзначають С. М. Королівського як організатора науки, вдумливого редактора, здібного педагога і вихователя молодого покоління науковців.

Члени вченої ради історичного факультету сердечно поздоровили С. М. Королівського, М. А. Рубача і М. І. Супруненка з присудженням їм Державної премії Української РСР 1969 р. за участь у написанні двотомної праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні».

Вчена рада одностайно ухвалила присвоїти С. М. Королівському вчений ступінь доктора історичних наук.

В. М. Довгопол, М. К. Мигаль

ВІСТІ З ШКІЛ

До ювілею Ілліча

Піонерська дружина імені 28 героїв-панфіловців Бобровкутської восьмирічної школи, що на Херсонщині, готується гідно відзначити 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

Піонери школи борються за високу успішність і зразкову поведінку, за відмінний стан класних приміщень, беруть участь у республіканській експедиції «Заповідатим Леніна вірні», активно розповсюджують політичну, художню літературу і особливо книги про В. І. Леніна та його соратників. Один раз на місяць у позачасний час піонерська дружина прова-

дить ленінський суботник. Вже упорядковано стадіон, шкільне подвір'я, зібрано і здано 18 т. металолому.

Навчання і суспільно-корисна праця поєднуються з відпочинком. В школі є добре обладнана ленінська кімната, яка стала центром життя піонерів, комсомольців і жовтенят.

Нещодавно рада ленінської кімнати одержала від старого більшовика, члена КПРС з 1917 р., В. І. Іванова листа з спогадами про його зустрічі з Володимиром Іллічем, а також путівники з будинків-музіїв міст Уфи, Красноярська, Улья-

новська, в яких розповідається про життя і революційну діяльність В. І. Леніна до 1900 р. Про історію присвоєння Ждановському заводі імені Леніна повідомив піонерську дружину партком цього заводу.

На початку грудня в ленінській кімнаті був проведений піонерський збір загону імені О. Матросова на тему: «Ім'я Леніна в серці кожного». Тут же першокласників прийняли в жовтенята. Цікавий цикл виховних

годин під загальною назвою «Ім'я Леніна на карті Батьківщини», розпочався в загоні імені Зої Космодем'янської, піонери якого вирішили силами учнів школи створити бібліотеку, що складалася б лише з творів про Леніна та його соратників. Ініціативу шестикласників підтримано і вже до ленінської кімнати надходять перші книги.

В. Д. Сусоров

Л. О. МЕДВЕДСЬКА

8 лютого 1970 р. на 47 році життя раптово померла Л. О. Медведська. Пішов від нас у розквіті сил талановитий учений, прекрасний викладач і товариш.

Лідія Олексіївна Медведська народилася 23 березня 1923 р. в м. Павлограді на Дніпропетровщині в сім'ї службовця. Вона закінчила історичний факультет Московського педагогічного інституту ім. Леніна. Там же поглиблювала свої знання, навчаючись в аспірантурі.

В 1949 р. після захисту кандидатської дисертації почалась її активна науково-педагогічна діяльність у Вологодському педінституті. У 1950—1956 рр. Лідія Олексіївна — доцент Ніжинського, а в 1957—1959 рр. — Полтавського педінституту, потім (1959—1964 рр.) — проректор Борисоглебського педінституту (Воронезька область). Останні шість років очолювала ка-

федру історії СРСР Курського педінституту.

Педагогічну роботу Лідія Олексіївна успішно поєднувала з науково-дослідницькою. Головним предметом її студій був декабристський рух на Україні, історичний шлях його діячів. Натхненню працюючи над цією темою, вона написала такі книги, як «Декабристи на Полтавщині» (Харків, 1960), «Сергій Іванович Муравйов-Апостол» (К., 1961), «Павло Іванович Пестель» (К., 1964), і ряд оригінальних статей. Всього дослідниці належить близько 50 праць з актуальних питань вітчизняної історії.

Л. О. Медведська мала заслужений авторитет як викладач, її поважали в колі науковців за сумлінність і принциповість. Світлу пам'ять про неї збережуть її учні, читачі, товариші по перу, друзі.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО ВІДТВОРЕННЯ ТЕКСТУ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Початком друкування українських літописів слід вважати 1674 рік — час видання у Києві «СинOPSISу» — праці, «написаної з різних літописів». 1760 р. і 1770 р. вийшли подібні книжки «О начале и происхождении козаков» Г. Ф. Міллера та «Краткая летопись Малыя России» В. Г. Рубана. І нарешті, 1793 р. побачив світ короткий переказ літопису Граб'янки «Летописец Малыя России» Ф. Туманського.

З 40-х років XIX ст. у Києві та Москві розпочинається систематична публікація різноманітних українських писемних пам'яток. Велику за обсягом роботу в галузі української археографії здійснила Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів та її спадкоємиця — Археографічна комісія Української Академії наук, а також Археографічна комісія Львівського наукового товариства ім. Шевченка. Згадані видання позначаються вищим рівнем наукового опрацювання документів у порівнянні з публікаціями XVIII ст., в яких, хоч і не послідовно, дотримувався принцип транслітерації. Основна увага зверталася на правильну передачу змісту.

Оскільки не було вироблено єдиних принципів публікації, археографи дотримувалися різних правил друкування текстів. Недоліком у виданні, наприклад, українських літописів слід вважати чимало текстуальних перекручень, неточностей, не враховано усі списки, відсутні належні наукові коментарі, особливо багато розбіжностей мовного характеру. Відчутні зрушення у цьому плані сталися за останні десятиріччя, коли була проведена значна робота в справі вироблення правил публікації пам'яток нашого письменства¹. Однак і в наш час спостерігається неоднакова графічна передача одних і тих же давніх літер.

Автор цих рядків, працюючи над українською літописною літературою XVII—XVIII ст., зокрема готуючи до видання «Літопис Самовидця» (XVII ст.), виявив послідовне вживання всіма переписувачами у всіх списках графічної позначки — *и*,

*Сътовариство Бѣли на шот (паройной) Грѣхеной Запотоу
Здравствѣ Таровѣ Кзаволостиной Искъавъ Заслѣдонѣ*

иъ ироймѣ, хотанъ

Рядки з листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 р.

що їмъ талѣ

Слова з «Літопису Самовидця».

яка досі археографами не виділялася, як окремий звук, а ототожнювалася з *и* або *й*. Внаслідок палеографічно-філологічного аналізу цієї своєрідної позначки в різних тогочасних джерелах і зіставлення її з функцією і природою подібних голосних — *ѣ*, *і*, *и* — виявилось, що ця літера, безумовно, відбиває *ї*, яке існувало у тодішній мові в тих же позиціях, що і сьогодні. Як видно, в одній літері наші предки поєднували дві *ѣ* + *і*, бо саме цього вимагає природа йотованого *ї**

¹ Передмова до літопису С. Величка «Сказаніє о войні козацкой з поляками». К., 1926, стор. V—XVI; О. А. Бевзо. Про правила друкування історичних документів. — Вісник Академії наук УРСР, 1958, № 2; С. О. Яковлев. Українська радянська археографія, К., 1965.

* *ї* = *і*, тобто *й* + *і*. У тексті *ї* передається через

Ось частовживані приклади з «Літопису Самовидця»: їх, которії, канцелярії, компанії, станції, всякої, своїми, Браїлові, Воскресенії, виленській, краї, успокоїли, Україна, український та багато інших.

Це ж саме бачимо і в тексті другого літопису — Величка. Ось приклади з першої сторінки: Білої Церкви, Україну, сущії, своїх, Самоїла Твардовского, паденії, запушенії, якії, Самуїл Зорка, еї, гісторії, воїнов, полськії, убогії, другії, козацкії, московскії, успокоїти.

Водночас вживання такої літери на означення графем *ї* відкрито в списках «Літопису Граб'янки», «Короткому описі Малоросії» та інших літописних працях, у документах архівного фонду Генеральної військової канцелярії, в опублікованому І. Каманіним палеографічному збірнику фотокопій, зокрема у матеріалах Київської академії, засвідчених власноручно її професорами та учнями², у рукописах письменників та інших освічених людей на всій території України XVII—XVIII ст.

Вживається *ї* також і у листах Богдана Хмельницького. Так, наприклад, таке ж графічне зображення літери *ї* зустрічається у листі гетьмана до російського царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р.: царскої, старожитної, греческої, свої, запорозкої³.

Прикладів можна наводити безліч, адже у старій українській мові зафіксовані, як правило, нестягнені форми прикметників, займенників, порядкових числівників, дієприкметників, де виступає звук *ї*: козацькії, карії, шостії, которії та ін.

Перегляд видатної пам'ятки живої української мови «Пересопницького євангелія» (1556—1561 рр.) засвідчує таке графічне написання, що дуже близьке до позначення звуку *ї* XVII—XVIII ст. Наприклад, небесній (с. 278), и призвавши еї к собі и рекл ей, жено (с. 280 зв.), їли й пиїли (с. 298) та багато інших.

Видатний український джерелознавець, П. Житецький у своїй відомій праці з історичної фонетики української мови відзначає, що у грамоті князя Мстислава за XII ст. «йотоване *и* позначається майже завжди крапкою вгорі: стои^т та ін.»⁴.

До речі, цей же вчений, досліджуючи графічну систему рукопису Самовидця (список Іскрицького), наголосив, що «в оригіналі майже над кожним голосним звуком, особливо над *и* стоїть крапка»⁵, але до кінця не розкрив її звукове значення.

Слід зауважити, що написання у термінах «Україна» та «український» через звук *ї* послідовно вживається у всіх джерелах XVII—XVIII ст. Приміром, у літопису Самовидця «Україна» (Вкраїна) нараховується понад 70 разів і понад десять разів «український»; у літопису Величка ці два поняття саме у такому графічному зображенні нараховуються сотнями. У польських джерелах XVI—XVIII ст., зокрема у «Хроніці Бельських», починаючи з 1594 р. — «Україна». Тому на основі законів філологічної акцентології, можна категорично твердити, що вимовлялися вони в XVII—XVIII ст. тільки як Україна, український, позаяк у подібних словах *ї*, як йотоване, що поєднує два звуки — напівприголосний *й* та голосний *і* в одному звуці, — завжди у корені давніх слів відбирає на себе наголос сусідніх голосних: країна, гаївка, езуїт, Енеїда, лицейст, людюїд, маївка, наїзник, пїїтика, реїна, розмаїтий, своїм, теїзм, руїна та багато інших.

Написання Україна, Украина в літературі XIX ст. слід пояснити тим, що у традиційному написанні назви Украина пропускалась крапка або ж і крапка і титла-йот водночас. Однак українською мовою це слово завжди читалося, як Україна.

На початку XIX ст. «прадідівське *ї*» намагалися відновити Г. Квітка-Основ'яненко та М. Максимович, що видно з їхнього листування. 1840 р. Квітка-Основ'яненко писав вченому: «Передумавши багато, я переконався, що для нашого письма конче потрібно ще одне *и* мякесеньке, мов губочки молодесенької дівчинки, що і ціловатися смачно.., бо як тоді розрізнити: «иде сюди» і «иде сюди» (іде та іде. — Я. Д.)... Потрібно, конче потрібно особливе мякесеньке *и*. Тут я не можу його виготовити, нікому; пропонував я п[ану] Гребінці запровадити його при виданні ним «Малоросійського альманаха» — коли то буде він; і заміна не складна *и* (з дужкою і крапкою зверху. — Я. Д.). Так стоїть у давніх рукописах та і в старовинних друкованих дошукатися можна»⁶.

Про причину і час втрати «прадідівського *ї*» виразно сказав М. Максимович: «Але в правопису Котляревського була та хиба, що для людей, які добре не знали малоруської вимови, не було видно, коли літеру *и* треба вимовляти м'яко, а коли гостро (йи). Цю хибу треба було поправити й тому, що й самі малоруси, особливо минулого сторіччя, мали звичай над літерою *и*, яка вимовляється гостро (або, за вашим

² І. Каманін. Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII ст., К., 1899, док. № 67—78 та ін.

³ Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах, т. II, 1648—1654 рр., М., 1953, стор. 35—36.

⁴ П. Житецький. Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876, стор. 127.

⁵ Там же, стор. 374.

⁶ «Маяк», 1840, № 5.

визначенням, дуже м'яко), ставити особливий значок: дехто в цьому випадку ставив дві крапки, дехто тільки одну; але частіше зустрічається над гострим *и* крапка з рискою або дужкою зверху. Цим останнім значком ви пропонуєте тепер позначити наше м'якесеньке, або по-моєму гостре *и* і бажаєте знати мою про це думку. Я цілком погоджуюсь з цим, тим більше, що тринадцять років тому я сам теж намагався відновити наше прадідівське *и*, пропущене Котляревським. Як так? — ви запитаете. Так, саме так. Ще під час першого видання пісень хотів я внести таке *и* (тільки без крапки); але фактор університетської друкарні блаженної пам'яті Нечипір Никонович Басалаев відмовив мені в бажаному значку за відсутністю його в друкарні і запропонував замінити його французьким дашком — так назвав він accent circonflexe. Робити було нічого, мені ж потрібні були й інші голосні з тим же значком, а у французькому шрифті були вони готові з дашком; і я подумавши, що і в інших друкарнях зустрінуться такі ж труднощі, а французький шрифт є скрізь, погодився на зроблену мені пропозицію. З того часу наше прадідівське гостре *и* живе в мене, приспіваючи, під французьким дашком, якого я й назвав в ім'я нашого слов'янського паєрка, що має майже такий вид».

Далі Максимович пише, що таким правописом видані його твори, Лукашевича, Срезневського. Тому він просить приєднатись і Квітку-Оснот'яненку, хоч «ви в моєму паєрку не визнали нашого прадідівського *и*; ви забажали відтворити його в справжньому властивому виді його». Але друкарня, де набирались твори письменника, також «накрила ваше м'якеньке *и* тим же французьким дашком»: І позаяк «вже не судилося ший старосвітчині нашій появлятися в новому світі під своїм власним значком», ще раз просить його пристати на правопис Максимовича⁷.

Отже, в історії української графіки зустрічається аж тринадцять зображень звука *ї*; *и* (з дужкою і крапкою зверху), *и* (дві крапки зверху), *и* (з однією крапкою зверху), *и* (тільки з дужкою-легатурою), *и*, *і*, *йі*, *йи*, *жі*, *ју*, *іи*, *ѣ*.

Сучасне *ї* введено в практичне вживання з 1873 р.⁸ Але така літера дуже поволи входила в практику української графіки. Ось як писала свій псевдонім Лариса Косач: Леся Українка (1892 р.), Леся Украинка (1896 р.), Леся Українка (1902 р.). П. Куліш, Іван Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, В. Антонович, О. Левицький, Б. Грінченко, М. Лисенко та інші писали «*її*» так: *ййіі*, *ййиі*, *жііі*, *іі* або ж *ййхав*, *ййхав*, *ййхав*, *йхав* та *йи*.⁹

Отже, на сучасному етапі розвитку нашої археографії при публікації пам'яток українського давнього письменства необхідно звернути на це увагу і правильно передавати цей звук нашим сучасним відповідником — літерою *ї*.

Це і враховано у виданні одного з найважливіших літописів XVII ст. Літопису Самовидця, що 1970 р. вийде у світ у видавництві «Наукова думка». Цією пам'яткою Інститут історії АН УРСР розпочинає публікацію серії «Джерела з історії України».

Я. І. ДЗИРА

⁷ «Киевлянин», 1842, № 2, стор. 153—180; П. Д. Тимошенко. Хрестоматія з історії української літературної мови, т. I, К., 1958, стор. 180—191, 195—196.

⁸ УРЕ, т. VI, стор. 25.

⁹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Листи до Івана Франка, ф. 3, 1608; 36. поезій, Альбом № 23, ф. 2, № 99—111.

РЕЗЮМЕ

П. С. Сохань. Ленинизм и некоторые вопросы интернационализма. Рассматривая содержание и сферу проявления социалистического и пролетарского интернационализма в современную эпоху, автор показывает, что в их основе лежат ленинские идеи, которые творчески развиваются и обогащаются коммунистическими и рабочими партиями в революционной борьбе и практике социалистического и коммунистического строительства. Статья убеждает в том, что интернационализм составляет суть ленинизма как интернационального учения и является объективной необходимостью в движении человечества к коммунизму.

В. С. Петренко. Торжество ленинских идей социалистической перестройки села. В статье освещается ленинское учение об освобождении трудового крестьянства и решении аграрного вопроса, рассказывается о торжестве ленинского кооперативного плана в нашей стране, о достижениях колхозного крестьянства Украины в годы новой пятилетки, его вкладе в развитие сельского хозяйства, создание материально-технической базы коммунизма.

А. Д. Скаба. О создании многотомной «Истории Украинской ССР». Отмечая важное политическое значение подготовки многотомной истории украинского народа, в основу написания которой положены марксистско-ленинское учение и новейшие достижения советской исторической науки, автор — директор Института истории АН УССР, академик АН УССР кратко излагает тематику каждого тома.

А. М. Пономарев. О начале периода мануфактурного производства на Украине. Высказывая критические замечания относительно отдельных трудов, касающихся начала мануфактурного периода, автор утверждает, что предпосылки возникновения мануфактурного производства и капиталистических отношений сложились уже в XVI — первой половине XVII вв.

SUMMARIES

P. S. Sokhan. Leninism and Some Problems of Internationalism. Considering the contents and sphere of manifesting socialist and proletarian internationalism at the modern epoch the author shows that the Lenin ideas form their basis. They are creatively developed and enriched in communist and working parties during the revolutionary struggle and practice of socialist and communist construction. The article convinces of the fact that internationalism is the essence of Leninism as an international study and the objective necessity in human movement to Communism.

V. S. Petrenko. Triumph of the Lenin Ideas of Socialist Reconstruction of Country. The Lenin study is elucidated in the article on liberation of the working peasantry and solution of agrarian problem. The article deals with the triumph of Lenin's cooperative plan in our country with the achievements of the kolkhos peasantry of the Ukraine during the years of new Five-Year Plan, its contribution to the development of agriculture, creation of material and technical basis of Communism.

A. D. Skaba. On Creation of "History of the Ukrainian SSR" in Many Volumes. The author — Director of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, emphasizing an important political significance of preparing the detailed history of the Ukrainian people, in which the Marxist-Leninist study and newest achievements of the Soviet historical science were assumed as a basis presents briefly the subjects of each volume.

A. N. Ponomarev. On the Beginning of the Period of Manufactory in the Ukraine. Criticizing some works dealing with the beginning of the manufactory period, the author affirms, that the preconditions of the appearance of manufactory production and capitalist relations were formed as long ago as the XVI — first of the XVII century.

НОВІ КНИГИ

БОГОЛЮБОВ Л. Н.— Методика викладання новітньої історії, вид-во «Радянська школа», К., 1969, 224 с.

БОРТНЯК Я.— Національно-визвольний рух і світовий революційний процес, Політвидав України, К., 1969, 175 с.

ВАРГАТЮК П. Л.— Криворіжжя. Путівник, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 165 с. з іл.

ВАСИЛЬЄВ И.— Создание материально-технической базы коммунизма — важнейшая задача партии и народа, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1969, 42 с.

ДИХАН М.— Асен Христов, изд-во «Маяк», Одесса, 1969, 131 с.

Ждановский краеведческий музей. Путеводитель, изд-во «Донбас», Донецк, 1969, 84 с. с илл.

Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів та матеріалів, вид-во «Наукова думка», К., 1969, 291 с. з іл.

ІЛЬНИЦЬКИЙ М., ПЕТРОВ І.— Каменярі, вид-во «Молодь», К., 1969, 192 с.

Историки-слависты СССР. Библиографи-

ческий справочник, Харьков, 1969, 109 с.

Ордена Трудового Червоного Прапора Інститут проблем матеріалознавства, вид-во «Наукова думка», К., 1969, 176 с.

Очерки истории комсомольской организации Харьковского университета, изд-во Харьковского ун-та, Харьков, 1969, 136 с.

Питання історії народів СРСР. Вид. 8, вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1969, 180 с.

ПОДОВ В. И.— Донсода. Очерк из истории Донецкого Ордена Ленина содового завода им. В. И. Ленина. (Биографии трудовых коллективов), изд-во «Донбас», Донецк, 1969, 135 с. с илл.

ТКАЧ Н. І.— За ленінським кооперативним планом, вид-во «Наукова думка», К., 1970, 164 с.

ФОСТІЙ І.— Іван Дмитрович Стасюк, вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 184 с.

ЩЕПИНСКИЙ А. А., ЧЕРЕПАНОВА Е. Н.— Северное Посиравье в V—I тысячелетиях до нашей эры, изд-во «Крим», Симферополь, 1969, 328 с. илл.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

ПОПРАВКИ

В № 2, 1970 р. на стор. 127 в рядках 15—16 зверху читати: «...воював на Південному фронті.»; після рядка 16 зверху читати: «...був демобілізований з армії. Повернувшись на виробництво...»; на стор. 128 в рядку 24 зверху читати: «...лауреата Державної премії Української РСР»; на стор. 110 в рядку 16 знизу читати: «...1963 р...».